

Leif T. Andressen

Moss bys historie

FREM TIL 1700

Moss bys historie

FREM TIL 1700

Tekst til forsats:

Ladestedet Moss i 1698. Dette er det første kjente bilde av byen. Malt av den danske hoffmaler Jacob Coning, som på en reise i Norge besøkte Moss. Originalen henger i Nasjonalgalleriet i Oslo. Bildet er her gjengitt etter en kopi som henger i Moss rådhus. Foto: Egil Martinsen.

Leif T. Andressen

Moss bys historie

FREM TIL 1700

Bind 1

Moss kommune 1984

Grafisk utforming,
kart og diagrammer: Petter E. Skau Jakobsen
Trykt i Cenraltrykkeriet Østerås A.s 1984 på 130g Matt Klippcote.
Bundet av H. M. Refsum A.s
ISBN 82-991219-0-6

Fotografisk eller annen gjengivelse av bokens tekst og
illustrasjoner for utnyttelse i kommersielt øyemed,
tillatt kun med Moss kommunes samtykke.

Forord

Tanken om å få skrevet og utgitt en samlet byhistorie for Moss er ikke ny. En rekke ganger gjennom de senere år har dette spørsmålet vært tatt opp, både på kommunalt plan og i debatt i avisene og på annen måte.

Riktignok har vi fra før av en rekke bøker om Moss. De gir verdifulle opplysninger om sider av byens utvikling og leveforholdene — særlig i de siste århundrer. Men man har savnet en samlet byhistorie på et historisk-faglig grunnlag.

I 1977 — 78 ble det gjort et fremstøt for å få fart i saken, etter at den var tatt opp i avisene og i kulturstyret, som 23. januar 1978 nedsatte et utvalg til å fremkomme med forslag om hvordan man burde løse oppgaven. Utvalget besto av informasjonssjef Erik Nilsen, formann; reportasjesjef Frank Berg, redaktør Fredrik Th. Bolin, lærer Per Edfeldt, ingeniør M. B. Landstad og banksjef Rino Thorne, med kultursekretær Vie Some som utvalgets sekretær.

Dette utvalg fremla 18. oktober 1979 sin innstilling, som gikk ut på at Moss kommune snarest burde sette i gang arbeidet med å få skrevet og utgitt en samlet byhistorie for Moss i tre bind — med sikte på at hele bokverket skulle være ferdig til byens 275 års jubileum som kjøpstad i 1995. Moss formannskap ga sin tilslutning til forslaget, som ble endelig vedtatt av Moss bystyre 29. januar 1980. Etter drøftelser som utvalget hadde hatt med ledelsen ved Norsk lokalhistorisk institutt, tok man kontakt med cand. philol. Leif Tronslien Andressen, med sikte på å få ham til å påta seg oppgaven å skrive første bind av Moss bys historie. Han ble ved kontrakt i mars 1980 engasjert som forfatter og hovedredaktør, foreløpig for første bind.

Leif T. Andressen ønsket et lokalt kontaktorgan som støtte i arbeidet, og dette ble ordnet ved at det ovennevnte, forberedende utvalg fortsatte som et redaksjonelt kontaktutvalg —

minus Erik Nilsen og Rino Thorne, som ba seg fritatt. Utvalget har samarbeidet nært med forfatteren og har løpende vurdert og drøftet hans manuskripter og opplegg.

Utvalgets mål har vært at første bind (fra den eldste tid og frem til ca. år 1700) skulle være ferdig til 1985, annet bind til 1990 og tredje og siste bind til byjubileet i 1995.

Et oppmuntrende tilskudd til dette arbeidet i starten var 25 000 kroner fra Moss Sparebank, med en antydning om at ytterligere støtte burde være mulig etterhvert som arbeidet med byhistorien skrider frem — «hvis saken nå kan realiseres».

Når første bind av Moss bys historie herved presenteres, vil utgiveren — Moss kommune — og det utvalg som på kommunens vegne har samarbeidet med forfatteren, uttrykke det håp at denne fremstilling av byens eldste historie vil gi alle generasjoner en bedre kunnskap om hvordan vår kjære by ble til og om hvordan den vokste seg frem gjennom århundrene. Måtte «Moss bys historie» bidra til å styrke følelsen av røtter i — og kjærlighet til — byen, i respekt for hva våre forgjengere her har bygget opp til beste for oss i dag og våre etterkommere i fremtiden.

November 1984

Moss kommune,
kontaktutvalget for Moss bys historie.

Forfatterens forord

I dette bindet av Moss bys historie er det tiden inntil ca. år 1700 som blir behandlet, og til tross for tittelen på boka er det **hele nåværende Moss kommune** som er emne for fremstillingen. Det innebærer at boka har lite preg av å være en byhistorie. Det er de ikke-bymessige bebygde delene av kommunen som faktisk får den bredeste behandlingen. Ettersom ladestedet Moss, som var forløperen til byen, først kom opp på 1500-tallet, er imidlertid denne fordelingen naturlig i dette bindet. I de to påfølgende bind er det rimelig å regne med at forholdet blir annerledes.

I arbeidet med boka har jeg hatt et godt samarbeid med medlemmene av det kommunale kontaktutvalget. De har lest boka i manuskriptform ettersom kapitlene ble ferdige, og deres kommentarer underveis har vært til stor nytte.

Jeg vil også takke kolleger ved Norsk lokalhistorisk institutt og ved andre institusjoner i Riksarkivbygningen for verdifulle og nyttige kommentarer til manuskriptet, samt min kone Anne Brit Benum for språklig veiledning.

Norsk lokalhistorisk institutt skal også ha takk for at det stilte arbeidsplass til disposisjon for meg i den tiden jeg arbeidet med Moss bys historie.

Oslo, oktober 1984

Leif T. Andressen

Jeg håper dette første bind av verket om Moss bys historie vil finne veien til alle hjem i vår by – og til de mange familier og enkeltpersoner utenbys som har røtter i Moss og bærer noe av denne by med seg i andre omgivelser.

La ikke «Moss bys historie» bli stående i bokhyllen til pynt. La den bli en veileder til en større og dypere glede ved å bo i Moss – eller ved å være født her.

Med dette takker jeg forfatteren, og det utvalg han har støttet seg til, for vel utført arbeide.

Bjørn Barang.
ordfører

Innhold

KAPITTEL 1. LANDSKAP, FJELLGRUNN OG JORDBUNN	9
Landskapet blir formet	9
Istiden 9. Radet 12.	
Fjellgrunnen på fastlandet	12
Fjellgrunnen på Jeløy.....	15
Vulkanutbrudd 15. Forkastninger og vulkanutbrudd 16.	
Landhevingen	18
Jordbunnen	19
Den dyrkbare jorda 20.	
KAPITTEL 2. FRA JEGER OG FISKER TIL BONDE	21
Jeger og fisker (Eldre steinalder).....	21
Boplassene ved Ramberg og Orkerød 21. Redskapene 23. Nøstvettden 24.	
Jeger og bonde (Yngre steinalder).....	25
Jordbruket blir kjent 25. En ny økstype 27. Det første jordbruket 27. En boplass ved Fuglevik 27. Hellenen ved Gjerrebogen 29. Øksene ved Ramberg 30. Søndre Jeløy var jordbrukets kjerneområde 30. Fastere bosetning og fastere organisering av samfunnet 32.	
Jordbrukskulturen slår igjennom (Bronsealder).....	33
Gravrøysene 33. Jordbruket 35. Bronsen — det første metallet 36. Sentralboplassen — en ny bosetningsform 36.	
KAPITTEL 3. GÅRDENE VOKSER FREM	37
Adalbyr — hovedgården 37. Hvorfor ble jordbrukerne fastboende? 37.	
Kildene til bosetningshistorien	38
De første gårdene på Jeløy 39. Flere gårder på søndre Jeløy 40. Bosetningen blir utvidet på nordre Jeløy 42. De første gårdene på fastlandet 44.	

Bosetningen blir utvidet (Vikingtid)	46
Hus og tun	48
Jernredskapene gjør sitt inntog 49.	
Ættesamfunnet	49
Tinget og dómen 49. Et høvdingestyre 50. Høvdinge- setet i Rygge 50. Handelsplassen på Kippenes 52.	
Varna — en del av Vingulmork	52

KAPITTEL 4. BEFOLKNINGSVEKST OG

BOSETNINGSUTVIDELSE

Nye gårder blir ryddet

Nybrottsmannen Tarald 53. Kildene 54. Gårder med navn på — rød 54. Middelaldergårder med andre navn 59. Mer enn fordobling av antall navnegårder 61. I hvilken rekkefølge ble gårdene ryddet? 61. Hvor mange gårdsbruk var det? 61. Kulturlandskap 63.

Hvor stor var befolkningen?

Hjemme hos bonden

Hus og tun 65. Husdyrhold og åkerbruk 66.

Lokalmakt og sentralmakt

Kong Håkon jager ribbungene 67. Tinget og dómen 68. Bygdeting og fjerdingsting 69. Kongens menn: Sysselmann og lagmann 70.

Sentral kontroll?

Kirken

Prest, bygdekirker og kloster 72.

Bondesamfunnets ytelser

Leidangen, fra landevernsordning til skatt 74. Hvor mye betalte bøndene i leidang? 75. Tienden 77. Landskyld og jordegods 77. Kirkegodset 78. Sjelegaver og bøter 78.

Hvor mye ble betalt i landskyld?

Hvor mye ble tilbake hos bonden?

Virksomheten ved Mossefossen — andre næringer

Saltkoking 81 Kverndrift 82.

Et lite tettsted?

Bynavnets opprinnelse 83.

KAPITTEL 5. ØDETID

Pesten herjer 84. Også en ressurskrise 84. Kildene 86.

Gårder og bruk som ble lagt øde

Omfanget av øde-leggingen 89. Flytting og fraflytting 90. Hvor liten var befolkningen blitt? 91.

Levekår	91
Åkerbruket 91. Februket i fremgang 92.	
Bonde, stat og jordeier i senmiddelalderen	93
Landskylda blir redusert 93.	
Senmiddelalder – krise for hvem?	94
KAPITTEL 6. EN NY TID MED NYE NÆRINGER	96
Gjenrydding	96
Gjengjerden i 1514 som kilde til bosetningshistorien	
96. Flere ødegårder blir befolket 97.	
Bondens kår	98
Et mangfold av skatter 98. Landskyld og bygselav-	
gifter 98.	
Jordeierne	99
Et ladested vokser frem	100
En ny næring 100. Virksomheten på ladestedet 102.	
Et knutepunkt for kommunikasjonene 104. Ladeste-	
det og omlandet 105.	
KAPITTEL 7. STYRE OG STELL PÅ LADESTEDET	107
Len og fogderi 107. Prestegjeld og anneks 109.	
Ladestedet mellom kjøpstedene.	109
Organiseringen av handelen 109. Oslo, Tønsberg og	
Fredrikstad 110.	
KAPITTEL 8. DET NAVNKUNDIGE LADE-	
STED MOSS	112
Befolkningsutviklingen	112
Bebyggelsen	115
Grunneierne	118
– og lastes hvert år mange skip derut	120
Skiftende tider for trelasteksporten	122
Et godt tiår og deretter noen dårlige 122. Sagdeler blir	
den viktigste eksportartikkelen 125. Dårlige tider mot	
slutten av århundret 126. Sagbruksreguleringen 1688	
126. Sviktende tømmertilførsel 127.	
Rikdom og fattigdom	128
Strandsittere og borgere 131. Sageiere og sagbukere	
tidlig på 1600-tallet 131. Handelsmenn og håndver-	
kere 134. Smedene var viktige for Moss 135. To skoma-	
kere 137. De uten fast arbeid 138.	
En fattig almue?	143
De aller fattigste 145.	

KAPITTEL 9. MOSS LANDSOGN PÅ 1600-TALLET	146
Bosetnings- og befolkningsutvikling	146
Avlsgårder, underbruk og husmannsplasser	149
Nye og gamle ødegårder	152
Hvem eide jorda?	155
Selveiere og leilendinger 155. Partseiet 156. Adelige jordeiere 157. Hannibal Sehested og Gabriel Marselis 158. Eiendomsforholdene mot slutten av 1600-tallet 159.	
Jordbruket og andre næringer	160
Husdyrholdet 160. Åkerbruket 161. Andre næringer 162.	
 KAPITTEL 10. ALMUE OG ØVRIGHET	 164
En vrimmel av skatter	165
Landskatten 165. Militære skatter 165. Den store kontribusjonen 167. Skatt på formue og næring 168. Borgerne skattet til deres kjøpsteder 168.	
Militærvesenet	169
Soldat-legder 170. Dragon-kvarter 171. Det blir alvor 171.	
Stor og ulidelig skyssferd	173
Skyss-skaffere og gjestgivere 173. Også roing 175. Veier og post 175.	
Bygdetinget	177
Sorenskriver og lagrette 177. En vrimmel av saker 177.	
 KAPITTEL 11. ET LADESTED LIK EN LITEN	 179
KJØPSTAD	179
Borgerne — en stadig mektigere gruppe	180
Klær og annet løsøre 182.	
Ladested og omland	183
Et århundre går mot slutten	185
 Litteratur og trykte kilder	 186
Henvisninger	188
Stikkordregister	193
Navneregister	195

Landskap, fjellgrunn og jordbunn

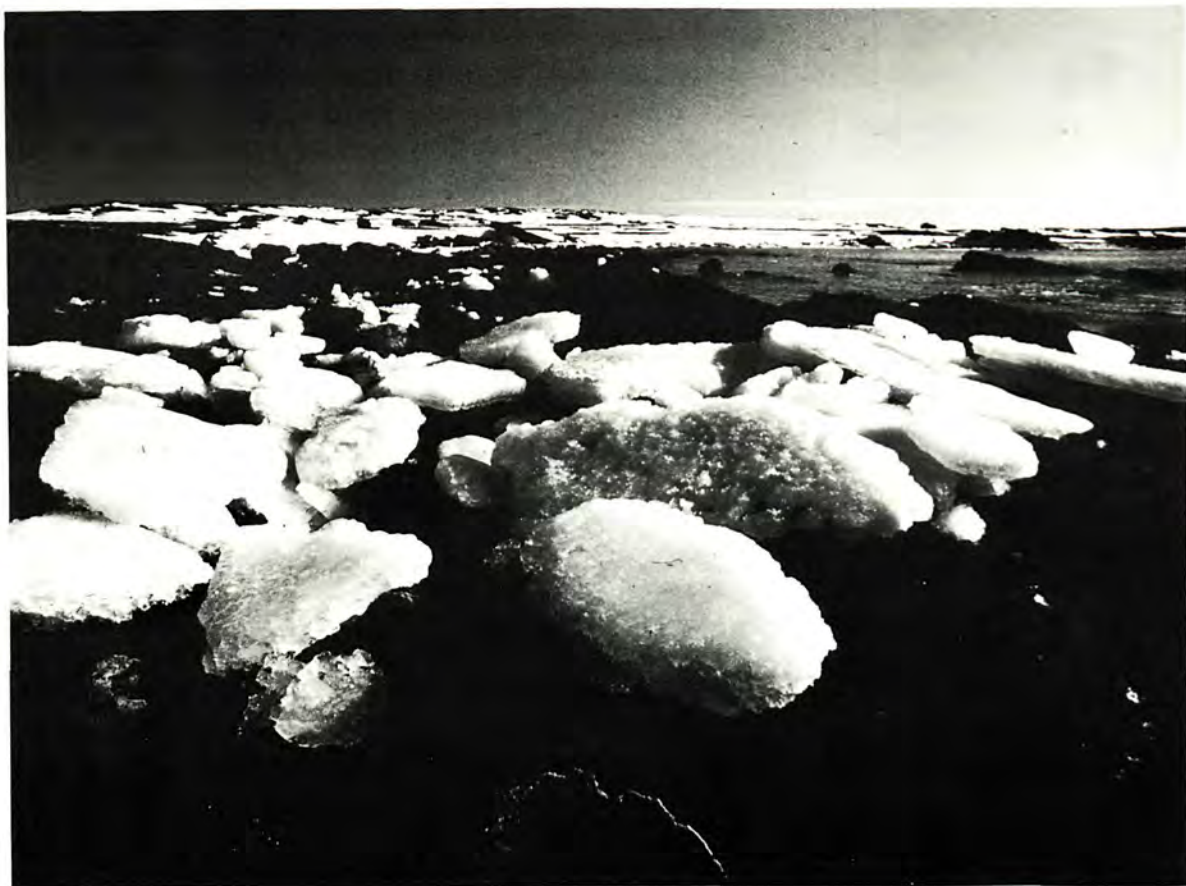
Naturforholdene danner grunnlaget for menneskets virksomhet i et område. Det er de som skaper vilkårene for liv og utfoldelse, produksjon og bosetning, men de setter også grenser for menneskets aktivitet. Opp gjennom tidene er naturen blitt utnyttet på forskjellig måte, avhengig av innbyggernes interesser og kunnskaper, men hver ny generasjon har alltid måttet ta utgangspunkt i naturforholdene på stedet. Før vi begynner med menneskets historie i Mosse-området, skal vi derfor gjøre oss nærmere kjent med landskapet, fjellgrunnen og jordbunnen.¹

Landskapet blir formet

Det landskapet vi ser rundt oss i dag, begynte i grove trekk å ta form for 40 – 50 millioner år siden. Den endelige utformingen har skjedd i løpet av de siste to millioner år, i tidsrommet som geologene kaller kvartærtiden. I denne perioden er de karakteristiske trekkene ved Mosse-landskapet blitt til: Jeløy med sitt fruktbare jordsmonn, den forblåste Værlesanden med Værlebukta på den ene siden og Mossesundet på den andre, elva med fossen, Vansjø med sitt rike dyre- og planteliv, områdene langs Vansjø og mot Kambo med sine gårder og den skogfylte Mossemarka.

Istiden

Kvartærtiden begynte med at temperaturen sank kraftig i vår del av verden. Store snømengder hopet seg opp, og det ble dannet mektige isbréer. Vi regner med at det har vært minst seks istider i løpet av kvartær. Mellom istidene var det perioder med betydelig varmere klima. Den siste istiden begynte for omkring 100 000 år siden. Ismassene lå ikke stille, men

Landet frir seg fra is og snø. Omtrent slik må det ha sett ut i Mosseområdet for 10 000 år siden. Foto: Rolf Sørensen.

beveget seg fra de sentrale nedisingsområdene mot ytterkantene, slik isbréer alltid gjør. Isen skurte mot fjellgrunnen under, og sammen med vann og vind har den formet jordoverflaten til det landskapet vi ser rundt oss i dag. Harde bergarter er blitt stående igjen som åser. Bjørnåsen ved Torbjørnsrød, Merååsen ved Vanem, Røysåsen ut mot Mossesundet og Støkkås ved Kambo er typiske eksempler på dette. Langs sprekksoner og svake partier i fjellet ble det gravd ut daler og søkk. Mossesundet og dalgangen inn mot Kambo har oppstått i slike skjørhetssoner.

Alt fra store steinblokker til grus og sand fulgte med isen i denne prosessen, og det er denne oppsmuldrete fjellgrunnen som utgjør de forskjellige jordartene. De løsmassene vi finner rundt oss i dag, stammer hovedsakelig fra siste istid, som kulminerte for ca. 18 000 år siden. Da hadde isen sin største utbredelse, og dekket hele Skandinavia samt Storbritannia, deler av Østersjølandene og Sibir. Deretter ble klimaet gradvis varmere, og isen begynte å smelte ned. Iskanten trakk seg sakte nordover, og havet som sto inntil isen, fulgte etter.

MOSS

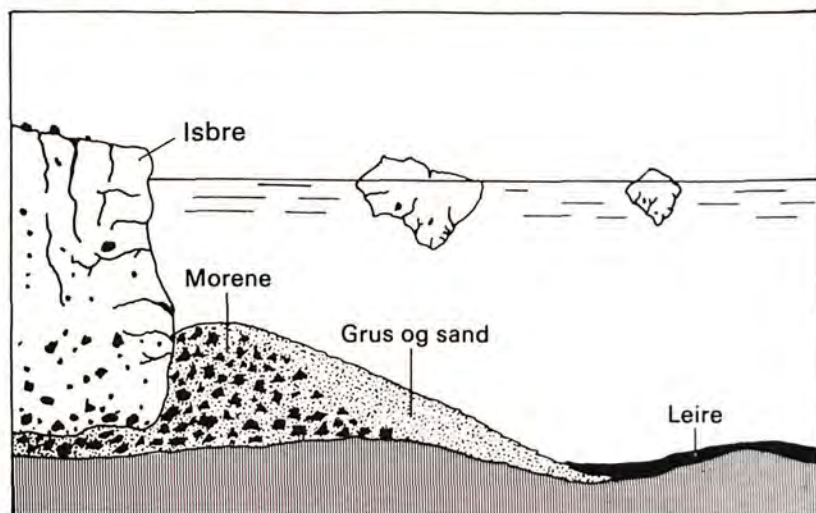

Ekvidistanse 20 m

..... Kommunegrense

Raet

I Mosse-området har vi i Raet et tydelig spor etter isens tilbaketreking. Denne moreneryggen ble dannet i havet for omkring 11 000 år siden. Klimaet var blitt noe kjøligere igjen, og det falt mer snø. Avsmeltingen stoppet opp, og bréen ble enten liggende lenge på samme sted, eller den rykket litt frem igjen. Foran bréen ble det avsatt store mengder løsmasse. Det meste av denne massen ble avsatt av bré-elver som munnet ut ved bré-fronten. Den veldige jordryggen dekker over sprekkdaler i fjellet under, og hindrer vassdragene nord for Raet å få

Raet under dannelse. Isen skyver sammen en rygg av morene, grus og sand. (T. Østeraas)

utløp sørover gjennom Rygge og Råde. På den måten er Vansjø blitt demmet opp.

Raet dominerer landskapet i Rygge. Der ser man det som en stor jordrygg som går gjennom hele kommunen. I Moss, derimot, synes det nesten ikke, for både på fastlandet og på Jeløy er mesteparten av moreneområdet blitt bebygget. Bydelsnavnet Ra(et) er derfor det eneste som til daglig minner oss om at det går en morenerygg tvers gjennom byen.

Fjellgrunnen på fastlandet

Fjellgrunnen på fastlandet består av bergarter fra jordens urtid, prekambrium. Området er en del av det sør-østnorske grunnfjellplatået, og det er bergartene *gneis* og *granitt* som dominerer. Begge er mer enn 1000 millioner år gamle.

Gneis og granitt er bygget opp av de samme mineralene, kvarts, feltspat og mørk glimmer, men utseendet er forskjellig.

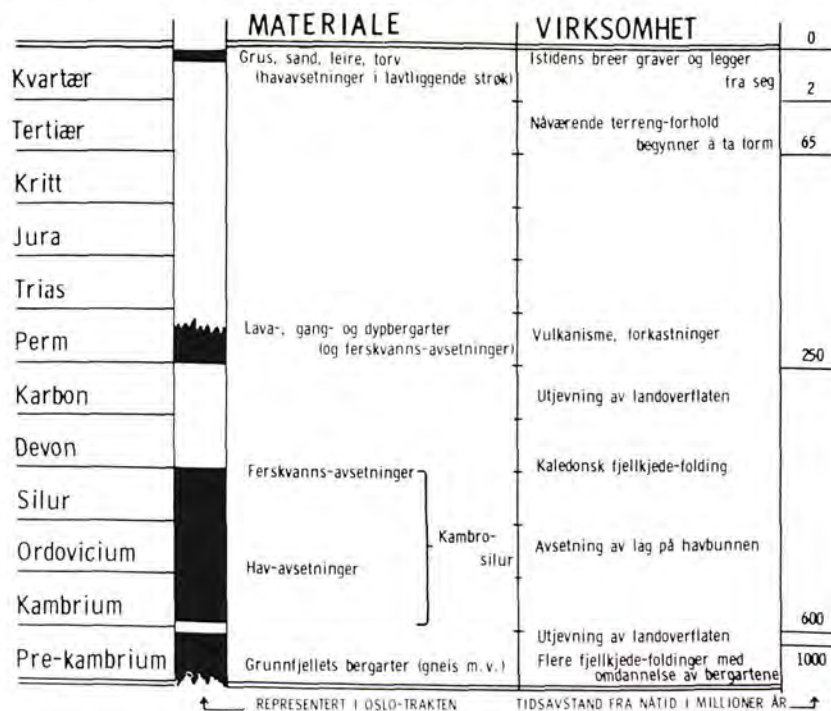
Granitten er jevnkornig. Gneisen, derimot, har forskjellige mønstre. Enkelte steder har de lyse og mørke mineralene samlet seg i hver sine lag. Slik har åregneisen fått sitt stripete utseende. Noen ganger har stripene bølgeform. Øyegneisen har noen særegne, lyse øyne i en ellers mørk masse. Disse øynene er feltspat som har skilt seg fra de andre mineralene i denne formen.

I området fra Trolldalen og nordover mot Kambo veksler gneisen flere steder med lag av den mørkere bergarten *amfibolitt*. Den mørkere fargen skyldes hovedsakelig mineralet *hornblende*, men mørk glimmer kan også være til stede. Amfibolittdragene finner vi også rundt Patterød, Torbjørnsrød og Nore, og det er for det meste glimmerholdig amfibolitt som tas ut i steinbruddet ved Meråasen. Denne bergarten er svært tung, har stor mekanisk slitestyrke og brukes derfor gjerne til veianlegg.

Ved Kambo er det jernmalm i grunnfjellet. Forekomstene er ikke drivverdige i dag, men Kilsgruva i Kamboskogen nevnes flere ganger i gamle kilder. Vi vet i dag ikke hvor denne gruva har ligget.

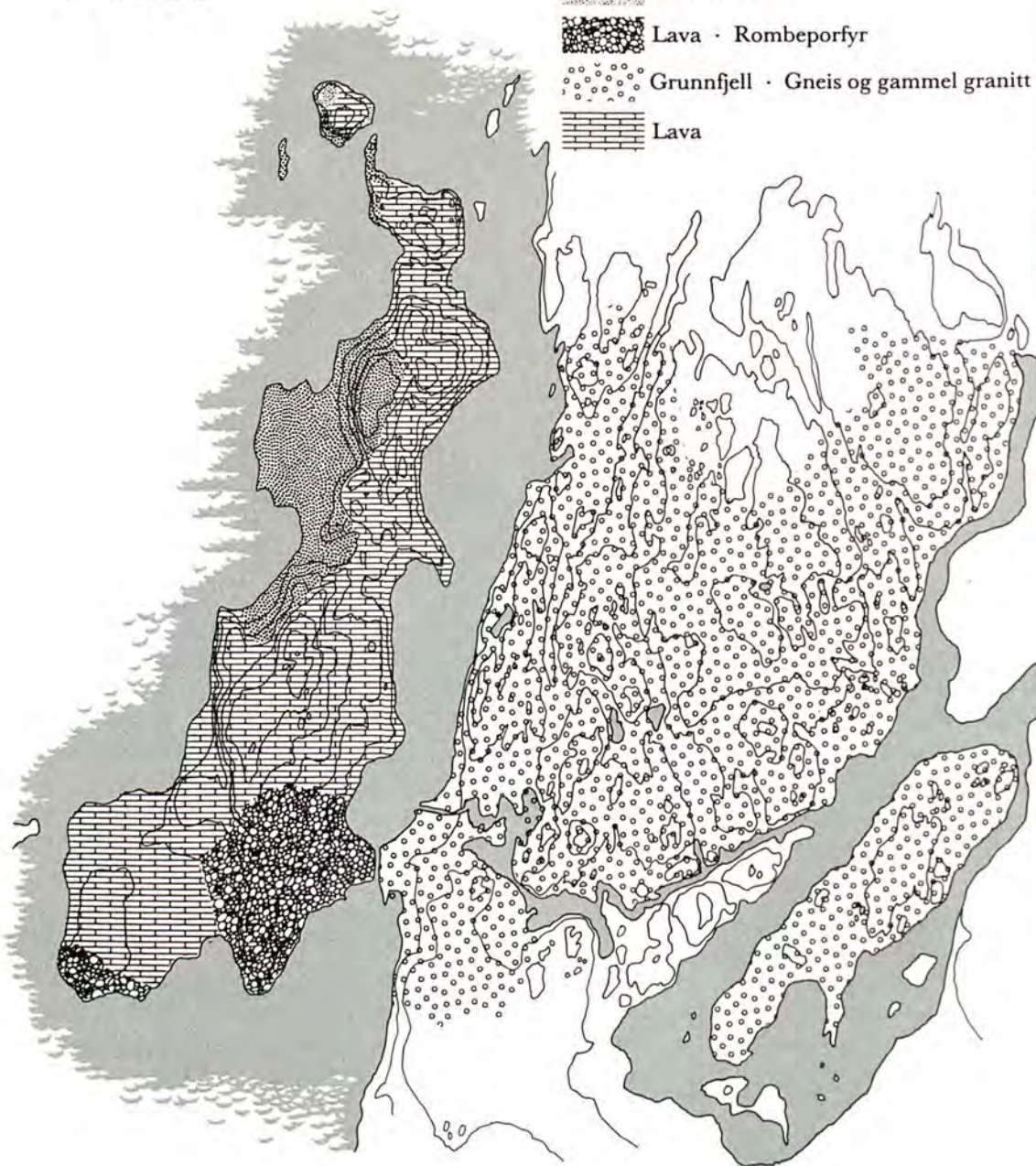
Noen steder finnes det i grunnfjellet såkalte pegmatittganger. Det er spesielle lag som vanligvis er klart avgrenset mot massene omkring. Pegmatittgangene inneholder de samme mineralene som resten av grunnfjellet, men i mer grovkrystal-

Geologisk tidstabell for Oslo-området. (J. A. Dons)

FJELLGRUNNEN I MOSS

- Ringerikssandstein
- Oslo-essexit
- Lava · Rombeperfyf
- Grunnfjell · Gneis og gammel granitt
- Lava

linsk form. Her er det konsentrasjoner både av *feltspat* og *glimmer*, og i mange av gangene har det vært brutt etter disse mineralene. Feltspatbrudd kan vi i dag finne rester av på Dillingøya, flere steder i Rygge og ved Ånnerød gård i Våler. I pegmatittgangene i Mosse-regionen er det også funnet store, praktfulle krystaller med sjeldne mineraler som beryll, topas, columbitt, samarskitt og uranbekerts. Det er likevel bare feltspat og glimmer som har vært gjenstand for økonomisk utnyttelse.

Bjørnåsen ved Torbjørnsrød og tangen ved nedre Vrangen består av bergarten *gabbro*. Den er mørk og inneholder hovedsaklig feltspat og hornblende. Denne bergarten er meget motstandsdyktig mot naturens nedbrytende krefter og står gjerne i dagen som bratte koller. På Dillingøya finnes det også en forekomst av massiv *gabbro*.

Fjellgrunnen på Jeløy

Fjellgrunnen her står i sterk kontrast til det som vi hittil har beskrevet. Bergartene er over 500 millioner år yngre enn grunnfjellet på fastlandet. Den eldste bergarten som vi i dag kan se på Jeløy, er det som kalles *ringerikssandstein*. Den skriver seg fra overgangen mellom de to geologiske periodene silur og devon og ble opprinnelig avsatt som mektig sandlag i store havbukter og på elvesletter. Det er millioner av års trykk og press som har gjort at den nå fremstår som stein. Vi finner denne sandsteinen på Bileholmen og Bevøya, ved Nesbukta sørover mot Ramberg og helt på spissen av nordre Jeløy. Ved Ramberg har sandsteinen vært utsatt for bevegelser i jordskorpa slik at lagene her står loddrett.

Vulkanutbrudd

For omlag 274 millioner år siden, i begynnelsen av permtiden, skjedde det dramatiske ting. Opp fra en rekke spaltevulkaner strømmet det tyntflytende lava som spredte seg utover store områder. Der hvor lavamassen trengte opp, brøt den i stykker sandsteinen og førte den med seg i store flak. Resultatet av dette finner vi blant annet ved Bevøysundet, hvor det er en forvirrende blanding av sandstein og lava.

Lavaen som trengte opp gjennom disse vulkanene, hadde et mørkt utseende. Den dekker i dag det meste av Jeløy og Bevøya. Den høyeste toppen på Bevøya består dessuten av

*Sandstein og lava ved Bevøysundet.
Foto Jon-Ivar Fjeld.*

bergarten *Oslo-essexit*. Den ble dannet i tilførselsrøret til en vulkan. Her finner vi med andre ord rester etter en av de vulkanene som spydde lava ut over Mosse-området for ca. 275 millioner år siden.

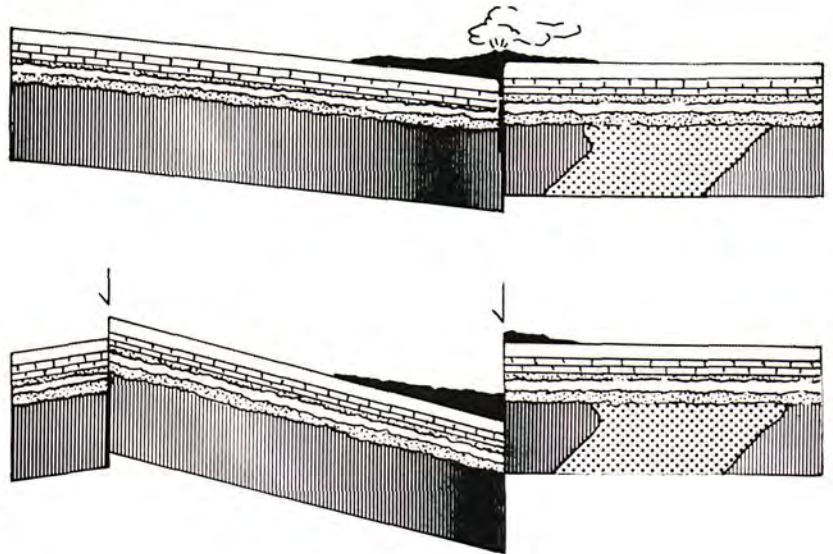
Forkastninger og nye vulkanutbrudd

I forbindelse med vulkanismen i permtiden sank et langstrakt område fra Langesund til Mjøsa inn langs en rekke steiltstående bruddlinjer eller forkastninger. Geologene kaller dette området *Oslo-feltet*. En hovedforkastningslinje gikk langs østsiden av Oslofjorden på innsiden av Jeløy. Vest for denne linjen sank jordskorpa ned, og ved Jeløy antar en at innsynkingen er på ca. 1500 meter. Det betyr at det mellom grunnfjellet på fastlandet og grunnfjellet under Jeløy er en nivåforskjell på 1,5 km.

Fra hovedforkastningen gjennom Mossesundet og utallige andre sprekker i jordskorpa strømmet det opp lava, riktignok av en annen type enn den forrige. Den var lysere, og bergarten

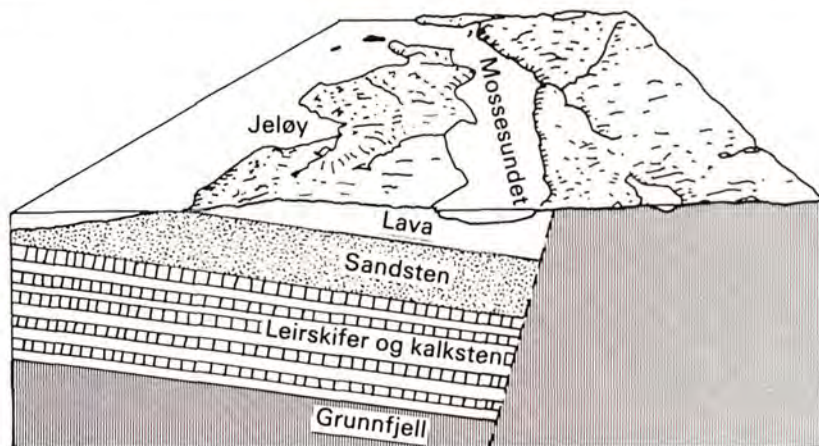

Stranden ved Rødsåsen sør – vest på Jeløy. Her er lavaen blitt formet i noen særegne formasjoner. Foto Moss Avis.

Jordskorpa sprakk og fra sprekken trengte smeltemasse opp og rant utover.

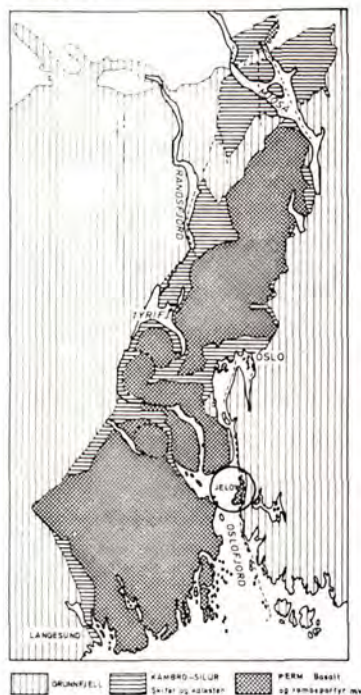
Innsynkningen av Jeløy i permtiden resulterte i at bergarter fra jordens oldtid er bevart her. På fastlandet er disse bergartene slipt bort.

som ble dannet, fikk en rødbrun farge. Selve grunnmassen er finkornig, men i tillegg har det dannet seg store, lyse feltspatkrystaller. Det er etter disse krystallene at bergarten har fått navnet *rombeporfyr*. Bergarten finnes hovedsakelig på søndre Jeløy, helt ute på Stalsberget og på Reiertangen nordover til Torderød.

Lavamassene som i permtiden strømmet opp av jordens indre ved Moss, spredte seg også utover fastlandet. Millioner av års slitasje, ikke minst av isen, har imidlertid gjort at lavaen og andre løse bergarter er slipt vekk her. Bare det harde grunnfjellet er tilbake. På Jeløy, derimot, er lavabergartene og sandsteinen blitt bevart fordi den store innsynkningen av jordskorpa beskyttet mot slitasje. Isen fikk ikke riktig tak i berggrunnen. Det er derfor innsynkningen som forklarer at Jeløy nå har en helt annen berggrunn enn fastlandet, bare vel et steinkast unna.

Oslo-feltet

Landhevingen

Under og etter istiden lå landet lavere enn nå. Trykket fra isen gjorde at jordskorpa sank i de nedisete områdene. Da isen smeltet, begynte jordoverflaten å stige. Landhevingen gikk meget raskt til å begynne med, men har avtatt gradvis framover mot vår egen tid. I dag er den ca. 35 cm pr. hundre år ved Moss.²

Da isen smeltet, ble det frigitt enorme vannmengder som ganske snart fylte opp verdenshavene til nåtidens nivå. Moss og områdene omkring var derfor dekket av havet i lang tid. Først for omkring 9 000 år siden begynte de høyeste åsene i kommunen å dukke frem som små øyer.

Jordbunnen

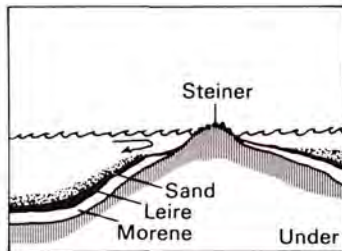
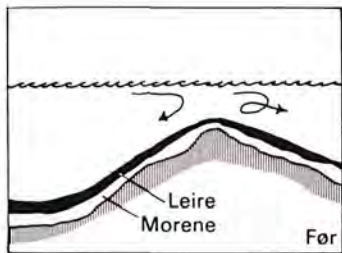
Der elver og bekker rant ut i havet, ble det avsatt løsmassepartikler som vannet førte med seg. Avsetninger i hav kalles med et fellesord for *marine avsetninger*. Det grovere materialet, grus og sand, sank til bunns i strandsonene, mens finmaterialet ble ført ut på større dyp. Sammensetningen av Raet er et godt eksempel på hvordan de forskjellige løsmassepartiklene ble fordelt.

Materialet i Raet er øverst stein, grus og sand med blokker innimellom. Dette er næringsfattig jord. Gården Melløs helt opp på moreneryggen bærer da også sitt navn med rette. Den må ha vært mel-løs i bokstavelig forstand. Jorda var så skrinn at avlingene ble svært små. De finere partiklene ble avsatt i havet et stykke vekk fra selve iskanten. De finner vi nå igjen som leire på slettene utenfor selve Raet, f.eks. ved Kase og Charlottenborg på Jeløy, men også opp til en viss høyde i selve moreneryggen. I denne leira er det funnet rester av en musling-art (*portlandia arctica*) som i dag bare lever i arktiske farvann, noe som understreker at det var ishavsklima rundt Moss da raet ble dannet.

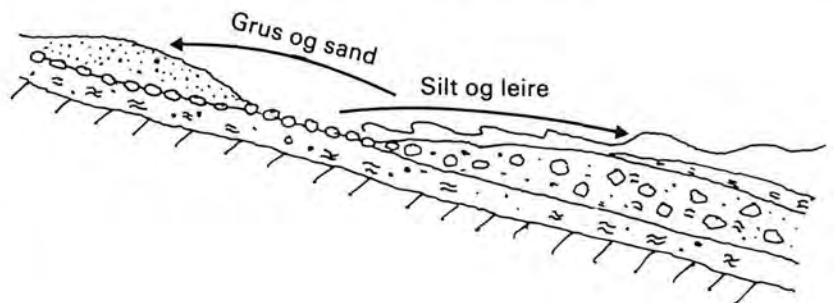
Denne ishavsleira egner seg godt for produksjon av teglstein, og i Mosse-området har det vært gjort en del forsøk på å utnytte denne ressursen til industriell produksjon. Jeløy Teglverk ved Framnes og Moss Teglverk er de mest kjente. Det siste var lengst i drift. Det lå under selve Ra-ryggen rett sør for jernbanestasjonen.

Ved landhevingen ble de forskjellige løsmasseavsetningene bearbeidet av havet og sortert på nytt. På høydedrag og toppe ble finmaterialet skylt bort. Dersom det i det hele tatt finnes noe løsmasse igjen, er det bare utvasket næringsfattig grus og sand.

I takt med landhevingen ble det også avsatt strandvoller. I Albyskogen, ved Rødsåsen, ved Orkerød og ved Rosnes kan vi i dag se slike markerte strandlinjer.

Figuren viser hva som skjer når bølger bearbeider en grusrygg. Finere materiale skylles ned og avsettes på siden av ryggen.

Dannelse av strandvoller. Sand, grus og småstein skylles på land. Finkornet materiale felles ut på større dyp. Stein og blokker ligger igjen.

De høyeste partiene på Jeløy er dekket av et tynt lag med bølgevasket morenemateriale. Sammensetningen av jordlaget, fjellgrunnen og klimaet gjør likevel at vekstforholdene for trær og planter er gode. Her finnes god furu- og granskog, men det som en kanskje først og fremst legger merke til, er alle de forskjellige løvtreslagene. På øya finner vi ask, eik, lind, alm, rogn, or og hagetorn for å nevne noen.

På fastlandet er jordlaget i skogsområdene jevnt over tynnere enn på Jeløy. Sammen med en fjellgrunn av gneis og granitt gir det dårligere vekstforhold for vegetasjonen. Her finner vi da også hovedsakelig gran- og furuskog med bare spredte innslag av løvtrær.

Den dyrkbare jorda

Der de marine avsetningene har en viss tykkelse, er det vanligvis god dyrkingsjord. Men dyrkbarheten er også avhengig av hvor finpartiklet jordsmonnet er og hva man vil dyrke der. De første bøndene var avhengig av naturlig drenering og et lett jordsmonn. Før jernredskapene ble tatt i bruk i jordbruket og før grøfting ble vanlig, kunne verken jorda være for tung eller landet for flatt. Derfor finner vi gamle bosetninger som Alby, Reier, Ramberg og Skipping i lett hellende terreng, der jorda har en passende finhet uten å være for tung.

Den tunge leirjorda som vi finner enkelte steder, ble derimot sent tatt i bruk. Så lenge det var dyrkingsmuligheter andre steder, var ikke disse områdene særlig attraktive. Enderød og Kolsrød, hvor det meste av åkerjorda nettopp er leire, ble da også først ryddet i middelalderen, mer enn tusen år etter de eldste gårdene på Jeløy.

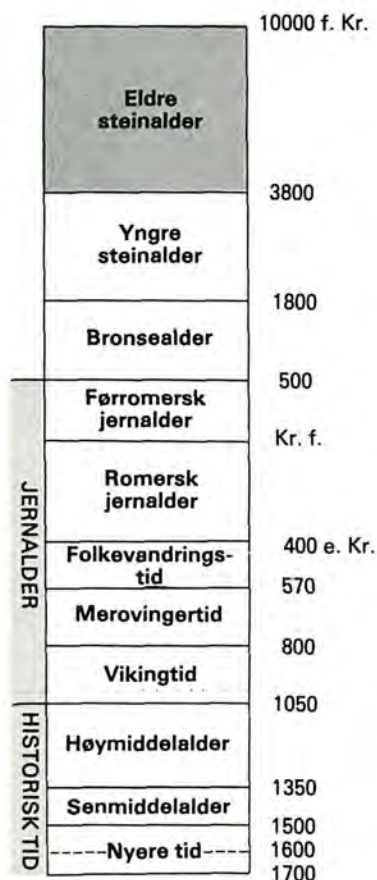
Åker på Enderød. Her måtte åkrene brytes i leirjord mellom knauser og knatter. Foto Geir Hansen.

Fra jeger og fisker til bonde

Jeger og fisker

(Eldre steinalder, inntil ca. 3800 f. Kr.)

Vi vet ikke når folk begynte å ferdes i Mosse-området, men da de første menneskene slo seg ned i Østfold for omlag 10 000 år siden, lå Moss og strøkene omkring ennå under vann. Det skulle gå innpå et halvt tusen år før de høyeste åsene begynte å stikke opp av havet som små skjær. Bjørnåsen og Rambergåsen på Jeløy var de første som kom til syne. Da de var blitt store øyer, begynte bølgene å vaske over de høyeste partiene ved Skihytta. Ennå skulle det gå en tid før Vardåsen og Røysåsen kom til syne, og omtrent da det skjedde, ser det ut til at de første menneskene slo seg ned på Jeløy. Folk som bodde lenger innover i landet, hadde sikkert vært i land tidligere på øyene når de var på fiske i skjærgården, men først nå hadde havet gitt slipp på såpass mye land at det ble aktuelt å bo her.¹

Boplassene ved Ramberg og Orkerød

På jordet ved søndre Ramberg på Jeløy er det funnet en pilspiss og 34 avslagsstykker av flint samt en liten flintknoll.² Alt lå samlet på et lite område som i dag ligger ca. 80 m.o.h. Rett nedenfor Høyenholm kapell, langs den gamle veien til barnehjemmet på Orkerød, er det på samme nivå også funnet noen flintavslag. Avslagsstykkene er rester etter redskapstilvirkning, og på begge disse stedene har det vært boplasser i steinalderen.³

Disse funnene er vanskelige å datere, men de kan ikke være eldre enn fra omkring 6500 f. Kr. Først da hadde landet steget så mye at det var mulig å bosette seg på dette nivået. Det er mest sannsynlig at disse boplassene ble tatt i bruk en gang mellom 6500 og 6000 f. Kr. Hvor lenge de var bebodd, vet vi ikke.

Boplassene ved Orkerød og Ramberg er typiske for steinalderen. De ligger på sandjord i hellende terreng, slik at regnvann og smeltevann ikke fikk anledning til å samle seg. Boplassene var derfor nesten bestandig tørre. Dessuten var de

MOSS FOR 8000 ÅR SIDEN

● Fangstboplasser fra eldre steinalders første del

Stein med grop fra Ramberg. Alder og funksjon er uviss. Kanskje har den vært brukt som et kollehode. Foto Egil Martinsen.

Pilspisser fra Skallerød. De tre minste har såkalt skjev egg i stedet for en egentlig spiss. Foto Egil Martinsen.

skjermet mot vær og vind. Ved Orkerød lå boplassen inne i en markert bukt. Mot nord steg åsen slakt til vær, i øst lå høyden ved den nåværende Orkerød skanse, og mot sør og vest lå det også høydedrag som skjermet. Ved Ramberg var det nok adskillig mer værhardt, men Nebbåsen som lå rett utenfor, skjermet ihvertfall for vestavinden.

De menneskene som holdt til ved Orkerød og Ramberg i tiden omkring 6000 f. Kr., var jegere og fiskere. Dessverre er det ikke funnet noe som kan fortelle hva de vanligvis spiste, men i havet var det både fisk og sel, og i skogene streifet elg og hjort. Sammen med skjell og planter var nok dette gjengangere på spisekartet.

Vi vet lite om hva slags husvære disse menneskene på Jeløy bodde i. På Høgnipen i Degernes, hvor de eldste boplassene i landet er gravet ut, er det imidlertid funnet rester etter fundamenter for léskur eller små hytter. Det har ikke vært særlig solide byggverk, og boplassene kan derfor ha vært midlertidige.⁴

Man tenker seg at steinalderjegerne levde i grupper som hadde hver sine områder hvor de drev jakt og fiske. Innenfor områdene var det flere boplasser som man vekslet på å bruke. Til slik midlertidig bruk greidde det seg med enkle hus. Dessuten var klimaet den gangen så mildt at det var mulig å greie seg med enkle husvære, også om tilholdet var mer permanent. Boplassene på Høgnipen er ihvertfall 2000 år eldre enn de som er funnet ved Ramberg og Orkerød.⁵ Likevel er det mye som taler for at bosetningsformen ikke hadde endret seg særlig på den tiden. Vi har derfor all grunn til å anta at de menneskene som bodde på Jeløy i eldre steinalder, holdt til i hus som var ganske like dem det er funnet rester etter på Høgnipen.

Redskapene

Omkring 200 m sør-øst for låven på nedre Skallerød er det rikeste boplassfunnet i vårt område kommet for en dag. Til nå er det plukket opp mellom 10 og 15 kg flintavslag og forskjellige redskapstyper av flint. Det er funnet mange pilspisser, og noen av dem har skjev eller tverr egg istedenfor en egentlig spiss. Skallerødfunnene inneholder dessuten skrapere av forskjellige slag. Det er store og små flintstykker som det er slått egg på. De ble brukt til preparering av skinn og til alle slags arbeider som krevde skraping og rengjøring. Det er også funnet bor og andre mindre redskaper.

Flint forekommer ikke naturlig i Norge. Den er enten ført hit av mennesker eller fraktet hit med havisen. Dette flintemnet er funnet ved Hoppern på Jeløy. Foto Egil Martinsen.

Blant funnene både her og på Ramberg og Orkerød mangler redskaper av tre og bein. Vi vet fra andre steder at slike redskaper ble flittig brukt i steinalderen, men tre og bein går fort i oppløsning i den porøse jorda som vi finner så mye av på Jeløy. Det er årsaken til at det ikke er funnet slike redskaper.

De flintredskapene som vi har nevnt, er ikke særegne for boplassen ved Skallerød. Tvertimot, vi finner maken over hele Østlandet og på boplasser som hører hjemme i forskjellige perioder i steinalderen. Redskapstypene forandret seg riktignok noe etterhvert, men det opprinnelige utvalget og de opprinnelige formene holdt seg godt. Dette viser hvor stabilt næringsgrunnlaget var. Så lenge man i hovedsak ernærte seg ved å jakte på de samme dyrene og å fange den samme fisken, behøvde man ikke endre på velprøvde redskapsformer eller innføre nye. Til gjengjeld må det ha ligget en lang og møysommelig utvikling bak disse svært så hensiktsmessige redskapene.

Nøstvettiden

Noe nytt kom likevel til. Nøstvetøksa var en nyskaping. Denne øksetypen er det sentrale redskapet i Nøstvettradisjonen som dominerte på Østlandet i 6. og 5. årtusen f. Kr. Navnet har denne kulturen fått etter en rik boplass som i forrige århundre ble oppdaget på småbruket Sjøskogen under Nøstvet ved Bunnefjorden sør for Oslo.⁶

Funnene fra Nøstvet-boplassene forteller ellers om mennesker som for en stor del hentet føden fra strand og sjø. Sjøkanten var Nøstvetjegerens hjem. De levde da også i en tid da

Nøstvetøks fra Skallerød. Disse øksene er bare rått tilhøgd, men de var likevel en nyvinning for steinaldermenneskene. Foto Egil Martinsen.

Slagsteiner fra Skallerød på Jeløy. Det er ikke lett å se at dette er primitive redskaper, men begge steinene har merker etter slag på endene. De ble bl.a. brukt til å slå av flintstykker fra de store flintknollene. Foto Egil Martinsen.

klimaet var adskillig varmere og tørrere enn tidligere. Varmekrevende løvtrær som alm, ask, eik og lind dannet store sammenhengende belter av urskog.

I den sentrale delen av boplassen ved Skallerød er det funnet en Nøstvetøks. Boplassen ligger nå ca. 45 m.o.h., og den kan derfor tidligst ha blitt tatt i bruk omkring 4000 f. Kr., dvs. helt mot slutten av den egentlige Nøstvettiden. Men funnet av denne spesielle øksa viser at de som bosatte seg ved Skallerød, hadde nær tilknytning til Nøstvettradisjonen. Omkring 4000 f. Kr. bodde det med andre ord mennesker på Jeløy som først og fremst fant føden ved sjøkanten, men de var fremdeles jeger og fiskere slik som de forfedrene vi fant spor etter ved Ramberg og Orkerød.

Jeger og bonde

(Yngre steinalder 3800—1800 f. Kr.)

I Mosse-området er det funnet ti boplasser som kan dateres til yngre steinalder. Ni av dem ligger på Jeløy. Med ett unntak ligger alle boplassene fra 25—30 m.o.h. De kan derfor tidligst ha blitt tatt i bruk ca. 2500 år f. Kr., dvs. i siste halvpart av det tidsrommet som vi kaller yngre steinalder.⁷ På alle de ti stedene er det funnet redskaper som viser at de som bodde der, ihvertfall delvis levde av jordbruk. Noe nytt var kommet inn i deres tilværelse sammenlignet med Nøstvetfolkernes drøye 1500 år tidligere.

Jordbruket blir kjent

I strøkene rundt Oslofjorden ble jordbruket introdusert tidlig i det 4. årtusen f. Kr. Da var utviklingen henimot et rent jordbrukssamfunn allerede kommet langt i Sør-Sverige og Danmark, og det var derfra impulsene til et begynnende jordbruk kom til oss. Gjennom generasjoner mottok folk her hjemme så sterke impulser fra naboene i sør at de gradvis skiftet levested.

Dette er den vanligste forklaringen på det kulturskiftet som fant sted i Sørøst-Norge tidlig i yngre steinalder. Det er imidlertid gjort funn som kan tyde på at det ikke bare var idéene som vandret. Det er sannsynlig at også mennesker vandret. De kom i så fall fra Sør-Sverige og Danmark og slo seg ned i områdene rundt Oslofjorden. Noen storstilet folkevandring kan det imidlertid ikke ha vært. Man regner med at det bare var enkeltgrupper og småflokker som dro avsted.

10000 f. Kr.

3800

1800

500

Kr. f.

400 e. Kr.

570

800

1050

1350

1500

1600

1700

REGISTRERTE STEINALDERBOPLASSER I MOSS

- Boplasser fra eldre steinalder
- ▲ Boplasser fra yngre steinalder

Tynnakket øks funnet ved Radiostasjonen på Jeløy. Slike øks brukte de første jordbrukerne til å felle trær med. Foto Egil Martinsen.

En ny øksetype

Den tynnakkete øksa er den mest karakteristiske gjenstanden fra jordbrukets aller første tid i Norge. Det er en lang, slank øks som ble laget av stein eller flint. De kan være opptil 30–40 cm lange. Øksa egner seg ypperlig for felling av trær, og det var nok det den hovedsakelig ble brukt til. Den ble skjeflet ved at den tynne nakken ble tredd inn i et konisk hull i skaftet. Jo hardere man hogg, desto bedre satt øksa.⁸

Det første jordbruket

I jordbrukets første tid var husdyrholdet viktigere enn åkerbruket, og skogrydding med flintøks tok vel så mye sikte på å skaffe beitemark for husdyr som på å få fram åkre. Folk holdt storfe, sau, geit og svin. De åkerlappene som fantes, var små, og det ble bare dyrket hvete og bygg. Åkrene ble lagt på selvdrenert, lettdyrket jord, og jorda ble hakket opp med trehakker. De første åkerbrukerne drev også med svedjebruk. De felte skogen, brente den, og etterpå sådde de i aska.⁹ Dette var den eneste form for gjødsling som man kjente til. Jorda ble derfor fort utpint, og det måtte stadig ryddes nye åkre. Steinalderbonden ble forøvrig aldri en rendyrket bonde. Jakt og fiske kom alltid til å bety mye for opprettholdelsen av livet. Og tidlig i yngre steinalder var åkerbruket og husdyrholdet bare for attåttnæring å regne.

En boplass ved Fuglevik

På Jeløy ligger boplassene fra yngre steinalder ved Rød, Reier og Ramberg, to ved Skipping og fire i nærheten av Fuglevik. En av boplassene ved Fuglevik ligger rett øst for Ramberg-løypa, i søkket ned mot jordene på Kjellandsvik. Her er det funnet fire steinøkser, blant dem to Nøstvetøkser og et emne til en slik øks. Det er plukket opp avslag, pilspisser, bor og skrapere av flint, og i nedkanten av boplassområdet er det kommet for en dag 25 pilspisser av skifer samt en rekke emner til slike.¹⁰

Pilspiss av flint fra Fuglevik. Legg merke til hvor velformet den er. Foto Egil Martinsen.

Rester av keramikkrukke laget i siste del av yngre steinalder. Bitene er funnet på Fuglevik i søkket ned mot jordene på Kjellandsvik. Det er bl.a. på grunnlag av det særegne snormønsteret at keramikken kan dateres til steinalder. Foto Egil Martinsen.

Pilspisser av skifer fra Fuglevik. De er fra siste del av yngre steinalder. Foto Egil Martinsen.

Her er det også funnet en del leirskår som er dekorert med et spesielt snormønster. Denne dekoren ble brukt på keramikkrucker i siste del av yngre steinalder. Sammen med noen store, særpregede steinøkser, de såkalte stridsøksene, er denne keramikken typisk for stridsøkskulturen.¹¹ Under graving i Fridtjof Nansensgate inne i selve byen ble det på ca. 1 meters dyp funnet en slik stridsøks. Sannsynligvis har den opprinnelig blitt lagt ned i en grav. Stridsøksfolket begrov sine døde i enkle jordgraver, og de la ofte med en av de forseggjorte øksene. De har tydeligvis aldri vært ment verken som arbeidsredskap eller våpen. De var snarere verdighetstegn, og det var sikkert bare de fremste i flokken som fikk med seg en i graven.

Stridsøkskulturen var en jordbrukskultur. Den kom til oss via Sør-Sverige og hadde klare forbindelseslinjer til det vel utviklede jordbruket som på den tiden fantes i Danmark og sørover i Europa. Ikke langt unna boplassen ved jordene på Kjellandsvik er det forøvrig funnet en skafthulløks og rester av en flintsigd. Begge deler er typiske jordbruksredskaper, men de stammer fra en litt senere periode i yngre steinalder enn den egentlige stridsøkskulturen.

De jordbruksfunnene som vi nå har beskrevet, er imidlertid i klart mindretall. Både på boplassen ved Kjellandsvik-jordet, på de tre andre i Fuglevik-området og på de to ved Skipping

er det de tradisjonelle jakt- og fiskeredskapene som dominerer. Skal vi dømme etter det, var det de tradisjonelle fangstnæringene som fremdeles var viktigst. Men uansett forteller funnene om en gruppe mennesker som fra midten av yngre steinalder og framover levde i en blandingsøkonomi der åkerbruk og husdyrhold eksisterte side om side med jakt og fiske.

Under denne utoverhengende fjellveggen bodde det folk i yngre steinalder. Arkeologer har undersøkt stedet og har funnet dyreknokler og kokstein her. Denne helleren, som et slikt sted kalles, ligger ved nedre Vansjø til venstre for stien opp til Mossebakken. Foto Geir Hansen.

Helleren ved Gjerrebogen

Slik må det også ha vært for de menneskene som holdt til på den eneste boplassen fra denne perioden som er funnet på fastlandet. Det er en *heller* ved Gjerrebogen. Under den ut-

Skaftulløks funnet ved Hoppem på Jeløy. Denne øksa har nok vært brukt som arbeidsredskap. Økser av denne typen ble også brukt i bronsealder. Foto Egil Martinsen.

Et praktesemplar av en skaftulløks. Den er laget i sort stein og ble funnet i bekken ved Bellevue. I motsetning til den forrige øksa har nok denne aldri vært brukt som arbeidsredskap. Foto Egil Martinsen.

overhengende fjellveggen ved nedre Vansjø har det bodd folk ganske lenge. Her er det avdekket lag med feit, svart kulturjord, og det er funnet dyreknokler og såkalt kokstein. Det er stein som ble lagt i bålet og deretter sluppet i grytene for å varme vann o.l. Man hadde gryter av skinn eller kanskje av tre, og de kunne ikke settes direkte på bålet. Slik oppvarmet stein får et spesielt utseende og er en sikker indikasjon på en boplass.

Øksene fra Ramberg

Ved Ramberg ligger boplassområdet fra yngre steinalder litt lenger nord og litt nærmere sjøen enn det fra den eldre perioden. Området er langstrakt og representerer uten tvil flere forskjellige boplasser. Sammen med flintredskaper og avslagsstykker er det funnet innpå ti steinøkser eller rester av slike. De fleste er buttnakkete, men det er også funnet nakkestykker til to spissnakkete økser. Disse øksetyperne er alle typiske jordbruksredskaper, og de skriver seg fra tida omkring eller litt før midten av yngre steinalder. Skal vi dømme etter funnene alene, ser det ut til at vi her står overfor en både eldre og renere jordbruksbosetning enn de vi fant ved Fuglevik og Skipping. På den annen side er det vanskelig å tenke seg at det innen et lite område som Jeløy skulle være vesentlige forskjeller i næringsgrunnlaget. Vi bør derfor fremdeles holde fast ved bildet av en blandingsøkonomi.

Søndre Jeløy var jordbrukets kjerneområde

På søndre Jeløy er det to boplasser fra yngre steinalder, den ene ved Rød og den andre ved Reier. På begge disse stedene er det for det meste flintavslag som er funnet. I områdene rundt boplassene, i hellinga ned mot Kanalen og oppe i selve byen er det imidlertid funnet en rekke skaftulløkser. Disse øksene stammer fra jordbrukskulturen i aller siste del av yngre steinalder, men de har også vært i bruk et langt stykke inn i perioden etter. Skaftulløksene var som regel arbeidsredskaper, men de fineste og mest forseggjorte ble nok bare brukt som prydgjenstander eller som offergaver. I bekken ved Bellevue på Jeløy ble det for en del år siden funnet en særdeles fin skaftulløks. Den er laget i sort stein, er ca. 15 cm lang, har en nydelig form og har nok aldri vært bruk som arbeidsredskap. Hvordan den har havnet i bekken ved Bellevue, er det vanskelig å vite.

Inne i selve byen er det ikke registrert boplasser verken fra steinalder eller fra senere perioder, og på søndre Jeløy altså bare to. Sannsynligvis har det vært flere. Områdene på denne delen av Jeløy har vært brukt til jordbruk helt siden steinalderen, og vi må regne med at mange boplasser er blitt borte av den grunn. I byen har husbygging og næringsaktiviteter gjennom mange hundre år hatt den samme virkningen. Men skaft-hulløksene vitner om bosetning, og nettopp disse øksene gir oss grunn til å mene at jordbrukerne i siste del av yngre steinalder hadde sitt hovedområde på søndre del av Jeløy. Det passer godt med de topografiske forholdene. Landskapet var åpent og bølgende som nå, og det var blitt tørrlagt mye nytt land sammenlignet med for eksempel eldre steinalder. Havet sto bare drøye 20 meter over dagens nivå, og store områder med lettdyrket og fruktbar jord sto til disposisjon.

Steinøksene måtte også slipes. Både slipesteinen og øksa av sandstein er funnet ved Fuglevik. Foto Egil Martinsen.

Fastere bosetning og fastere organisering av samfunnet

Etterhvert som jordbruket fikk en viktigere plass i befolkningens næringsgrunnlag, ble folk også mer bofaste. Kravene til husværene økte. På Kråkerøy ved Fredrikstad er det gjort funn som gjør det mulig å rekonstruere hus fra yngre steinalder. De var enten rektangulære eller ovale i formen og hadde steinlagte gulv. Veggene var laget av leirklinte risflettinger støttet opp av kraftige stokker. Også på dette området hadde det skjedd forandringer siden eldre steinalder.

Mer permanent, men også tettere bosetning skapte i sin tur behov for en fastere organisering av samfunnet. Allerede i eldre steinalder var befolkningen innenfor naturlig avgrensede områder organisert i stammer, og det var denne stammeorganiseringen som nå ble videre utbygd. Vi vet ikke konkret hvordan dette skjedde, men fra tilsvarende jordbrukssamfunn som er kjent i historisk tid i andre verdensdeler, kan vi få en pekepinn.

Befolkningen i en stamme er som regel fordelt på flere boplasser innenfor stammeterrioret. Giftemål, slektsskapsforhold, felles språk og religion holder dem sammen på tvers av boplassene. Det er regler for giftemål, for hvordan interne stridigheter skal løses, for hvordan jakt og fiske skal drives og for hvordan jordbruket skal organiseres.¹²

Det er rimelig å betrakte bosetningen i vårt område og bosetningen i Rygge som en enhet. Der er det funnet rester etter et omfattende og rikt jordbruk med bl.a. landets største samling av flintsigder.¹³ Mot slutten av yngre steinalder økte befolkningen sterkt i landet som helhet.¹⁴ En del av den økende befolkningen i Rygge fant ny åkerjord og nye beitemarker i utkanten av det gamle bosetningsområdet midt i bygda, bl.a. på søndre Jeløy og på fastlandet opp mot Mosseelva. Men det var i Rygge man hadde stammefrendene sine, og det var der man fant tilknytningen til et større samfunn.

Dette er en villsvintann som har vært brukt som amulett. Den ble funnet ved Høyenholm kirkegård på Jeløy. Sannsynligvis er den fra steinalder, men den kan også være mye yngre. Amuletten er omtrent så lang som en fyrstikkeske. Foto Egil Martinsen.

Jordbrukskulturen slår igjennom (Bronsealderen 1800 – 500 f. Kr.)

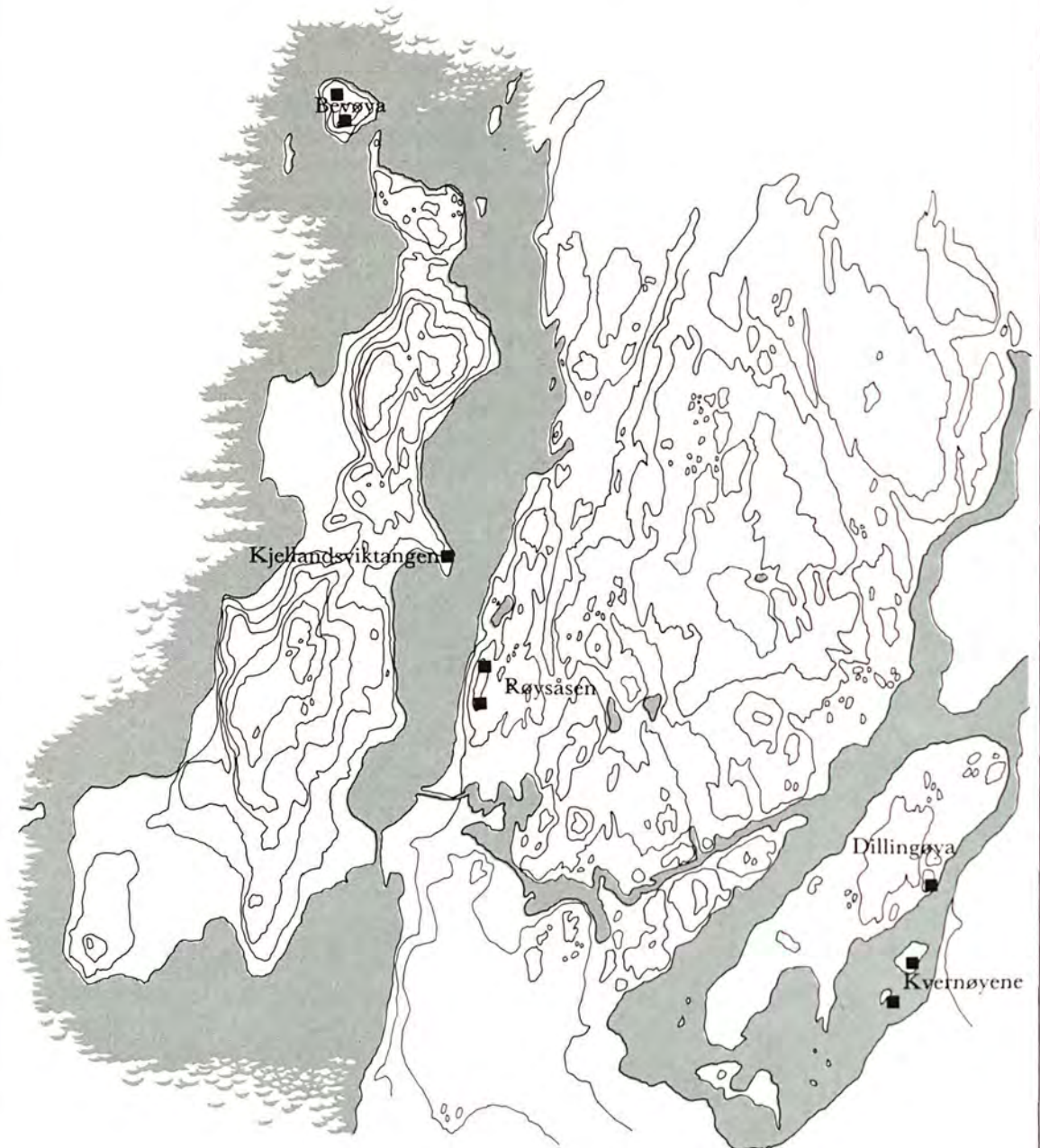
Gravrøysene

På østsiden av Dillingøya, ca. en kilometer sør for gården, ligger det fem store, jordfrie steinrøyser. Det er gravrøyser fra bronsealderen. I tillegg er det røyser på Kvernøyene, Vardåsen, Røysåsen, Kjellandsviktangen og på Bevøya. Tilsammen er det registrert 12 slike gravrøyser i Mosse-området. Alle sammen ligger fritt til med utsikt til mange kanter. Det er forøvrig typisk for de fleste gravrøysene av denne typen, og av dem er det mange her i landet. Bare i Rygge finnes omkring 50.¹⁵

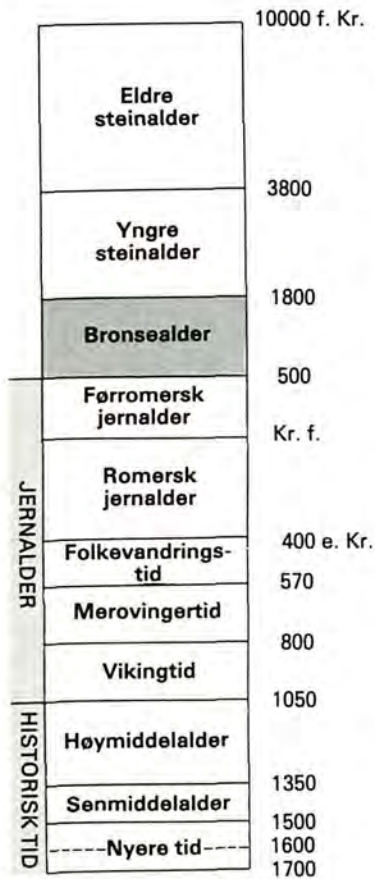
Gravrøys fra bronsealderen på Røysåsen med utsikt over Mossesundet. Dette var tydeligvis en populær gravplass for ikke langt unna ligger enda en gravrøys. Foto Geir Hansen.

GRAVRØYSER FRA BRONSEALDER I MOSS

■ Gravrøysler fra bronsealder

Gravrøysene ble plassert høyt og fritt for at folk skulle se dem. Spesielt viktig var det at de kunne bli sett av farende folk. Det var en måte å hedre de døde på. Sjøen var dengang en viktig ferdselsåre, og med havet ca. 15 meter høyere enn i dag var sundet mellom Jeløy og Moss en naturlig gjennomfartsåre. Når folk dro gjennom med de små skinnbåtene sine, kunne de se røysene både på Røysåsen, Vardåsen, Kjellandsviktangen og på Bevøya. Dillingøya og Kvernøyene lå også nær et gjennomfartsløp. Vansjø var en viktig ferdselsvei for dem som skulle innover i landet. Røysene på disse stedene hadde derfor en like sentral plassering som dem ute ved kysten.

Ingen av gravrøysene er undersøkt av arkeologer, men fra andre steder vet vi at røysene gjerne ble bygd rundt en eller flere kister av store steinheller som de døde ble lagt i. I mange røyser er det dessuten funnet aske. Det viser at man på et visst tidspunkt hadde begynt å brenne likene. Denne skikken ser ut til å ha fått innpass omkring tusen år før Kristi fødsel.

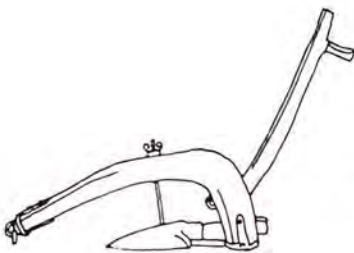
Å begrave de døde i store røyser og å brenne likene var noe helt nytt. Tidligere hadde de døde bare blitt lagt i enkle jordgraver, såkalte flatmarksgraver. De nye ritualene innebar at dødstroen, kanskje hele religionen hadde fått et nytt innhold.

Det krevde mye arbeid å bygge disse røysene, og skulle det bli gjort i en håndvending, måtte mange være med. Til tross for at de ligger ganske spredt, er røysene derfor vitner om et samfunn som var tettere befolket enn noen gang tidligere. Men det var ikke hvem som helst som ble begravet på denne måten. Det var nok den lokale høvdingen som fikk en slik ære. Men et samfunn som hadde ressurser nok til å organisere byggingen av slike store gravmonumenter, må ha hatt et stabilt næringsgrunnlag. Det var det jordbruket som ga.

Jordbruket

Klimaet i den perioden vi nå behandler, var tørt og varmt. Middelsestemperaturen lå f.eks. langt over den vi har i dag. Det var derfor gode vilkår både for åkerbruk og husdyrhold, og jordbruket hadde blitt den viktigste næringsveien. Jakt og fiske var blitt tilleggsnæringer. Sammenlignet med tidligere tider var situasjonen blitt snudd helt om.

Rent teknisk hadde imidlertid ikke jordbruket endret seg vesentlig. Man holdt de samme husdyrene, åkrene var fremdeles små selv om de hadde økt i antall, og de måtte nå som tidligere flyttes med jevne mellomrom. Blant redskapene var arden den eneste nyvinningen.¹⁶ Men til gjengjeld var den i

Toten-ard.

Arden er et enkelt åkerredskap som gjerne ble trukket av okser. I motsetning til den adskillig yngre pløgen velter den jorda til begge sider. Arden, i sin mer primitive utforming, er fremdeles i bruk i mange u-land, og da ofte som eneste åkerredskap ved siden av hakke og spade.

nesten uendret form i bruk i norsk jordbruk til langt utpå 1800-tallet.

Bronsen — det første metallet

Stein, flint og tre var fremdeles de mest brukte redskapsmaterialene. Bronsen ble riktignok kjent i Norden omkring år 2000 f. Kr., men den ble aldri et redskapsmateriale av betydning. Bronse er en blanding av kopper og tinn, og selv om legeringen er hard nok til å brukes i mindre redskaper, egner den seg ikke som materiale til tyngre arbeidsredskaper. Dessuten lå Norge langt fra råstoffkildene, og transporten gjorde at bronsen ble svært dyr. Den ble derfor hovedsakelig brukt til framstilling av prydgjenstander.

I vårt område er det ikke funnet en eneste bronsegjenstand som stammer fra tiden før Kristi fødsel, og slett ikke fra det tidsrommet som vanligvis kalles bronsealder, nemlig 1800—500 f.Kr. Noen av skafthulløksene og flintredskapene som er funnet, hører derimot hjemme i denne perioden. Nå hører det med til bildet at man i Rygge har plukket opp seks bronsegjenstander, fire økser, en dolk og en halsring som klart hører hjemme i såkalt bronsealder¹⁷, men også der er det flint og stein som dominerer funnene.

Det var med andre ord steinalderens teknologi som dominerte redskapskulturen ganske langt opp mot vår tidsregnings begynnelse. Bronsen var bare et innslag. Vi skal likevel ikke undervurdere dens betydning på lang sikt. Den var et tegn på at noe nytt var i gjære og et varsel om en teknologi basert på metall som skulle komme.

Sentralboplassen — en ny bosetningsform

Den stadige flyttingen av åkrene gjorde det nødvendig at hver boplass disponerte over ganske store jordbruksarealer. Når åkrene ble liggende for langt borte fra boplassen, måtte folkene flytte etter. Men allerede tidlig i det siste årtusenet før Kristi fødsel ser det ut til å ha oppstått enkelte bosetningssentra. Her var bebyggelsen mer stabil og husene bedre enn på de andre boplassene i området. En slik sentralboplass hindret ikke folk i å flytte med åkrene når det var nødvendig, men hit vendte de tilbake så snart dyrkingsforholdene igjen gjorde det mulig.

Rent bosetningsmessig representerte disse sentralboplassene noe nytt i forhold til tidligere tider, og det er i fremveksten av dem vi finner spiren til den første faste gårdsbosetningen.

Gårdene vokser frem

(Jernalder 500 f. Kr. – 1050 e.Kr.)

Adalbyr – hovedgården

10000 f. Kr.

3800

1800

500

Kr. f.

400 e. Kr.

570

800

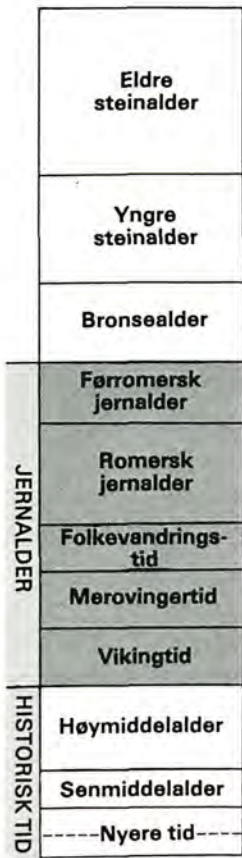
1050

1350

1500

1600

1700

Lengst sør på Jeløy ligger Alby. Navnet kommer av gammel-norsk «adalbyr», som betyr hovedgården.¹ Slik vi kjenner gården i dag, er den neppe eldre enn fra vikingtiden, men den har røtter mye lenger tilbake. Alby var hovedbruket i en eldre, større bosetning som ble delt en gang på 800–900-tallet etter Kristus, og husene på den gamle gården lå nettopp der hvor Alby ligger nå.

Sammen med Rød, Kase, Reier, Kubberød og den nå nedlagte gården Odderød utgjorde Alby kjernen i den gamle gården. Dette området hadde da allerede i flere tusen år vært det sentrale bosetningsområdet på Jeløy. Tilknytningen til den eldre bosetningen, beliggenheten og navnet Alby gjør det sannsynlig at vi her har å gjøre med opphavsgården på Jeløy. Det vil si den gården som hadde hele øya som sitt territorium og som alle de andre gårdene siden er gått ut fra.

Hvorfor ble jordbrukerne fastboende?

Utviklingen mot en fast gårdsbosetning i Mosseområdet skjøt for alvor fart i de første århundrene etter Kristi fødsel. Dette hadde bl.a. sammenheng med at det gamle systemet med å flytte åkrene etterhvert gikk ut av bruk. Årsaken til disse forandringene må vi imidlertid søke et godt stykke lenger bakover i tiden.

I yngre steinalder og i bronsealder vokste befolkningen jevnt og trutt. Denne veksten hang sammen med at klimaet var gunstig for jordbruk. Selv med tidens ekstensive driftsformer, svedjebruk og stadig flytting av åkrene, var det tilstrekkelig tilgang på jord. På et eller annet tidspunkt tidlig i det siste årtusenet før Kristi fødsel begynte imidlertid folketallet å vokse mer enn driftsmåtene ga rom for. Det ble trangere om plassen.

Følgen var at man gradvis ble nødt til å finne frem til driftsformer som kunne gi større utbytte fra samme areal. Svedjebruket ble forlatt, og åkrene ble konsentrert på faste områder. Man begynte så smått med gjødsling, og dette kombinert med en regelmessig brakklegging av jordene ga et bedre utbytte enn det tidligere flyttjordbruket hadde gjort. Når åkrene ikke lenger ble flyttet omkring, ble det også naturlig å bygge faste hus og tunanlegg.²

Omkring år 500 f.Kr. skjedde det dessuten en klimaforandring i landet. I de foregående to – tre tusen år hadde det vært tørt og varmt. Nå sank gjennomsnittstemperaturen, og fuktigheten økte. Varmekjære treslag som ask, eik og lind måtte vike, og gran ble det dominerende treslaget sammen med furu og bjerk. Tidligere har denne klimaendringen blitt sett på som hovedårsaken til forandringene innen jordbruk og bosetning.³ I dag heller de fleste til den oppfatningen at klimaforandringen først og fremst satte fart i en utvikling som allerede var skapt av en voksende befolkning.

Kildene til bosetningshistorien

Det er sparsomt med kilder til den delen av bosetningshistorien som vi nå skal ta for oss. Det er ikke registrert arkeologiske funn av betydning,⁴ og når fornminnene svikter, er det andre kilder vi må ty til. Vi må se hva vi kan få ut av gårdsnavn, gårdgrenser, størrelsen på gårdene og deres plassering i terrenget.

Gårdsnavnene deles inn i forskjellige typer. De mest kjente er slike som ender på -vin, -heim, -land, -by og -rød/rud. Disse endelsene kan det være vanskelig å gjenkjenne i dagens navn, men i eldre skriftformer er de som oftest tydelige. Gårdsnavnet Skipping er et godt eksempel.⁵ Den eldste skriftformen, «(or) Skæpæimum» viser at gården har et -heim-navn. Opprinnelig må den ha hett «Skeppheimar».

De enkelte navnetypene og bosetningen i tilknytning til dem dateres noe forskjellig fra landsdel til landsdel, men man er enige om at de fleste -stad-gårdene er fra vikingtiden, at -heim-gårdene er noen århundrer eldre og at de fleste -rød-gårdene er fra middelalderen. Andre navnetyper kan være vanskeligere å datere. Det gjelder spesielt usammensatte og sammensatte naturnavn av typen Nes og Ramberg. De fleste gårdsnavnene i Mosse-området er av dette slaget. Noen av dem hører med til de aller eldste i området, mens andre nok er

I 1224 bekreftet Nikolas, som da var biskop i Oslo, at Hovedøya kloster eide en del av Skipping.

betydelig yngre uten at det går frem av selve navneformen. For en stor del må vi derfor basere oss på opplysninger om gårdenes størrelse, beliggenhet og grenser når vi skal tidfeste opprinnelsen til dem.

De første gårdene på Jeløy

Det gamle navnet på Jeløy var «Jalund» eller «Jolund». Det første leddet er dannet av en stavelse som betyr hvit eller gulaktig. Det hvite i denne sammenhengen er sandstrendene på nordsiden av øya. Sisteleddet -und forekommer ofte i forbindelse med øynavn og betegner at det er mye av noe. «Jalund» betyr med andre ord øya med de mange hvite sandstrendene.⁶

Kjernen i opphavsgården på Jeløy var området rundt Alby, men navnet på den gamle gården kjenner vi ikke. Ingen av dagens gårdsnavn kan ha vært brukt. Kanskje var det opprinnelige navnet «byr», gården. I så fall var det «byr á Jalund», gården på Jeløy. Kanskje het den også bare «Jalund» ettersom den hadde hele øya som territorium. Når det gjelder datering- en av opphavsgården, kan vi ikke komme nærmere enn at den ihvertfall eksisterte på 300 – 400 tallet e.Kr. Da ble det nemlig

*Nordre Jeløy med Bevøya i bakgrun-
nen. Det var disse hvite strendene
som ga øya sitt navn. Foto Jon-Ivar
Fjeld.*

ryddet en gård lenger nord på Jeløy. Folk fra opphavsgården slo seg ned på Nes. På grunn av landhevningen kan dette ikke ha skjedd tidligere. De høyeste områdene ved Nes ligger i dag 10 – 15 meter over havet, og det var først på 300 – 400-tallet at landet hadde steget så mye at det var mulig å bosette seg der. På det tidspunktet sto havet 8 – 10 meter over dagens nivå.

Da folk slo seg ned på Nes, ble Jeløy delt i to gårdsområder. Nes brukte den nordre delen av øya, og opphavsgården den søndre. Skal vi dømme etter de senere gårdsgrensene, må skillet mellom de to områdene ha gått tvers over øya omtrent ved Fuglevik og Rosnes.

Fra Reiertangen og nordover til Pinnebukta ved Nes går det en nesten sammenhengende grenselinje langs høydedraget midt på øya. Sannsynligvis er dette den eldste grenselinjen innenfor begge de opprinnelige gårdsområdene. Den videre oppdelingen av både opphavsgården og Nes ser dermed ut til å ha startet med en todeling på langs av øya.

Flere gårder på søndre Jeløy

Omtrent midtveis i skråningen ned mot Mossesundet ble det ryddet en gård fra opphavsgården. Det må ha vært den vi kjenner som *Torderød*. Den lå sentralt til i området, og i motsetning til gårdene omkring hadde den ikke et -rød-navn. Navnet kommer av gammelnorsk «tordrugá» som betyr gjødselhaug. Det finnes ingen naturformasjon her som kan ha gitt opphav til navnet. Forklaringen på det må derfor være at folkene på opphavsgården tidligere hadde hatt beite og sommerfjøs for husdyra sine der og at det etterhvert må ha dannet seg en anselig gjødselhaug på stedet. Hva var vel da mer naturlig enn å kalle nyrydningen for «tordrugá»?

Det som var igjen av opphavsgården, ble siden delt i to da *Refsnes* ble utskilt. Noe senere ble *Ramberg* ryddet nord i utmarka til Refsnes. Ut fra navnene er det ikke mulig å si hvilken av gårdene som er eldst, men grensemønsteret antyder en kronologi. Sørgrensen til Refsnes ligger slik til i terrenget at den sannsynligvis er eldre enn nordgrensen mot Ramberg. Av det er det rimelig å slutte at Refsnes er eldre enn Ramberg. Refsnes betyr neset med revet, og Ramberg betyr ravnebergene. Begge har navn etter karakteristiske terrengformer like i nærheten, og navnene var nok i bruk lenge før de aktuelle gårdene ble bosatt.

Omtrent samtidig med at Ramberg ble ryddet fra Refsnes,

Den eldste kjente navneformen for Torderød er «a Torghrufuu». Slik er det skrevet i et diplom fra 1338. Omkring 1400 skrives navnet «Tordufuo» og «Tordufourud».

BOSETNING OG GÅRDSGRENSER I MOSS I JERNALDEREN

- — Gårder og gårdsgrenser fra eldre jernalder (folkvandringstid og merovingertid)
- ▲ Gårder og gårdsgrenser fra yngre jernalder (vikingetid)

ble *Reier* utskilt fra opphavsgården. Navnet betyr rede, og det stemmer bra med beliggenheten. Når en står på Alby og ser over mot gården, kan en godt forstå at den ble betegnet som et rede der den ligger lunt til oppunder åsen.

Både Torderød, Refsnes, Ramberg og Reier ble ryddet og bebodd en gang i tiden mellom 400 og 800 e. Kr., dvs. i løpet av de periodene som kalles folkevandringstid og merovingertid. Sannsynligvis eksisterte alle disse gårdene da 700-tallet ble innledet. På det tidspunktet kan vi derfor gå ut fra at det var fem gårder sør på øya, opphavsgården iberegnet. Hvordan var det med bosetningen på nordre Jeløy?

Bosetningen blir utvidet på nordre Jeløy

Oppdelingen av Nes begynte også med en to-delning på langs av øya, og *Kjellandsvik* var den første gården som ble ryddet under Nes. På slutten av 1300-tallet ble navnet skrevet «Kuir-lætisvik». Sannsynligvis er det dannet med ordet «kyrrlatr», stillferdig, og gårdsnavnet betyr den stille, rolige vika. Det passer godt med beliggenheten nede ved det som i dag kalles *Kjellandsvikbukta*.⁷

Videre ble *Skipping* utskilt fra *Kjellandsvik*. Denne gården har som nevnt et -heim-navn. Etter navnetypen kan den derfor være ryddet en gang mellom 300 og 600 etter Kristus. Etersom *Kjellandsvik* tidligst ble bebodd i løpet av 400-tallet, er det imidlertid sannsynlig at *Skipping* først ble ryddet på 500-tallet. Det ser med andre ord ut til at det er en sen -heim-gård.

I en kilde fra 1224 blir navnet skrevet «(or) Skæpæimum».⁸ Skrivemåten med æ i første stavelse gjør det lite sannsynlig at navnet kan ha sammenheng med ordet skip. Den opprinnelige formen var heller «Skeppheimar», men betydningen er dessverre ukjent.⁹

I løpet av 600- og 700-tallet ble så *Rosnes* tatt opp lengst sør i utmarka til *Skipping*. Selve navneformen forteller ikke noe om gårdens alder, men beliggenheten, størrelsen og grensene tyder på at den ble ryddet fra *Skipping* og at den dermed er yngre enn denne. Navnet er sammensatt med det gammel-norske ordet for hest, «hross», og gården har fått navn etter neset like ved.

Etter at *Kjellandsvik* var blitt utskilt fra Nes, var *Ås* den neste gården som ble ryddet derfra. Bosetningen fikk navn etter den bratte åsen rett øst for tunet. Deretter ble *Fuglevik* ryddet lengst sør i utmarka til *Ås*. Dette gårdsnavnet er satt sam-

men av det gammelnorske ordet «fúll» pluss vik. «Fúll» betyr stinkende og illeluktende. Da Fuglevik ble ryddet, antageligvis en gang på 700-tallet, sto havet 6–7 meter over dagens nivå, og det dannet en langgrunn bukt like ved gården. Når det var lavvann, luktet det sikkert ille fra denne bukta.¹⁰

I løpet av folkevandringstid og merovingertid ble det altså ryddet seks gårder på nordre Jeløy, Nes iberegnet. På hele øya fantes det elleve gårder da 700-tallet ebbet ut. Det var Reier, Refsnes, Ramberg, Fuglevik, Ås, Nes, Kjellandsvik, Skipping, Rosnes, Torderød og det som var igjen av opphavsgården omkring nåværende Alby. I løpet av ca. 400 år hadde det med andre ord kommet ti nye gårder på Jeløy. Det vitner om en ganske sterk befolkningsøkning, en økning som vi ikke finner maken til ellers i Mosse-området. Fastlandet var atskillig tynnere befolket ved utgangen av merovingertid. Forklaringen finner vi i de naturgitte forholdene. De lå bedre til rette for

Fuglevik på Jeløy. Da gården ble ryddet lå storparten av området nedenfor det nåværende tunet under vann. Det dannet en langgrunn vik som det luktet vondt fra ved lavvann. Derav kommer navnet på gården. Gammelnorsk «fúll» betyr stinkende. Foto Jon-Ivar Fjeld.

jordbruk på Jeløy enn på fastlandet, og den beste jorda ble naturlig nok tatt i bruk først.

De første gårdene på fastlandet

På fastlandet er det ikke mulig å skille ut en opphavsgård slik som på Jeløy. Kanskje fantes det et slikt bosetningsentrum også der, men det er ikke mulig å peke ut en bestemt gård. Det mest sannsynlige er at gårdene ble ryddet med utgangspunkt i en bosetning som fantes i Rygge.

Fra 1277 kjenner vi navneformen «Kamborn» for dagens Kambo. Det gjør det klart at gårdsnavnet er sammensatt av «kamb» og «horn» og at det betyr tagget ås.

Kambo, Nore og Dillingøy er sannsynligvis de eldste gårdene i dette området. Ordet Kambo er sammensatt av leddene «kamb» og «horn» og viser til den taggede ryggen på Støkkåsen. Nore har navn etter det trange løpet i Mosseelva rett sør for gården. Et slikt sted ble på gammelnorsk betegnet som «nor». Navnet på Dillingøy er avledet av et plantenavn dille eller dylle, og gården het opprinnelig bare Dilling.

Disse tre gårdene ligger ganske langt fra hverandre. Da de ble ryddet, lå de også fjernt fra gårdene både på Jeløy og i Rygge. Det er ihvertfall tydelig at områdene nord for Mosseelva, eller «Morsa» som den het den gangen, ikke var særlig attraktive. Når vi sammenligner med gårdene på Jeløy, er det sannsynlig at både Kambo, Nore og Dillingøy ble bosatt i løpet av 400 – 500-tallet.

Sør for byen ved den nåværende grensen mot Rygge ble *Kallum* ryddet. Liksom Skipping på Jeløy er dette en -heimgård. Navnet, den frostlendte gården, antyder at dette ikke kan ha vært et av de mest ettertraktede stedene. Det er derfor sannsynlig at gården ikke ble tatt i bruk før en gang på 700-tallet. Til å være en -heim-gård var dette sent, men ut fra plassering og størrelse er det den mest rimelige dateringen.

Ser vi nå Jeløy og fastlandet under ett, var det tilsammen 15 gårder i vårt område ved utgangen av merovingertid. Når det gjelder dette tallet, må vi imidlertid ta forbehold. Kildegrunnlaget er spinkelt og resultatet derfor usikkert. Likevel er dette det mest sannsynlige uttrykket for bosetningen på det tidspunktet.

Bare fire av gårdene lå på fastlandet. Jeløy var dermed et bosetningsmessig tyngdepunktet i området. Etter tallet på gårder å dømme vil det si at mer enn to tredjedeler av befolkningen holdt til der.

MOSS I JERNALDEREN (500 f. Kr. – 1050 e. Kr.)

■ Gårder ryddet før 800 e. Kr.

▲ Gårder ryddet i vikingtid (800 – 1050 e. Kr.)

Bosetningen blir utvidet (Vikingtid 800 – 1050 e. Kr.)

Både i folkevandringstid og merovingertid vokste befolkningen i Mosse-området. Økningen i gårdtallet vitner om det. Befolkningsvekst fikk vi også i århundrene som fulgte. I løpet av 800- og 900-tallet ble det ryddet ni nye gårder.

Disse gårdene fikk andre typer navn enn de eldre. Tidligere hadde naturnavnene dominert. Nå fikk gårdene ofte navn etter rydningsmannen. Denne nye navnetradisjonen er tegn på at noe var i ferd med å skje i samfunnet. De gårdene som nå ble tatt opp, ble som regel bosted for enkeltfamilier. De gamle ættegårdene og den tradisjonelle storfamilien begynte å bli for trange.

Enkeltmennesker og enkeltfamilier flyttet ut og begynte for seg selv. Det er typisk for tidsrommet at individet og enkeltmenneskets innsats generelt ble vurdert høyere enn tidligere. Da ble det også naturlig å fremheve individet og den individuelle prestasjonen i gårdsnavnet.

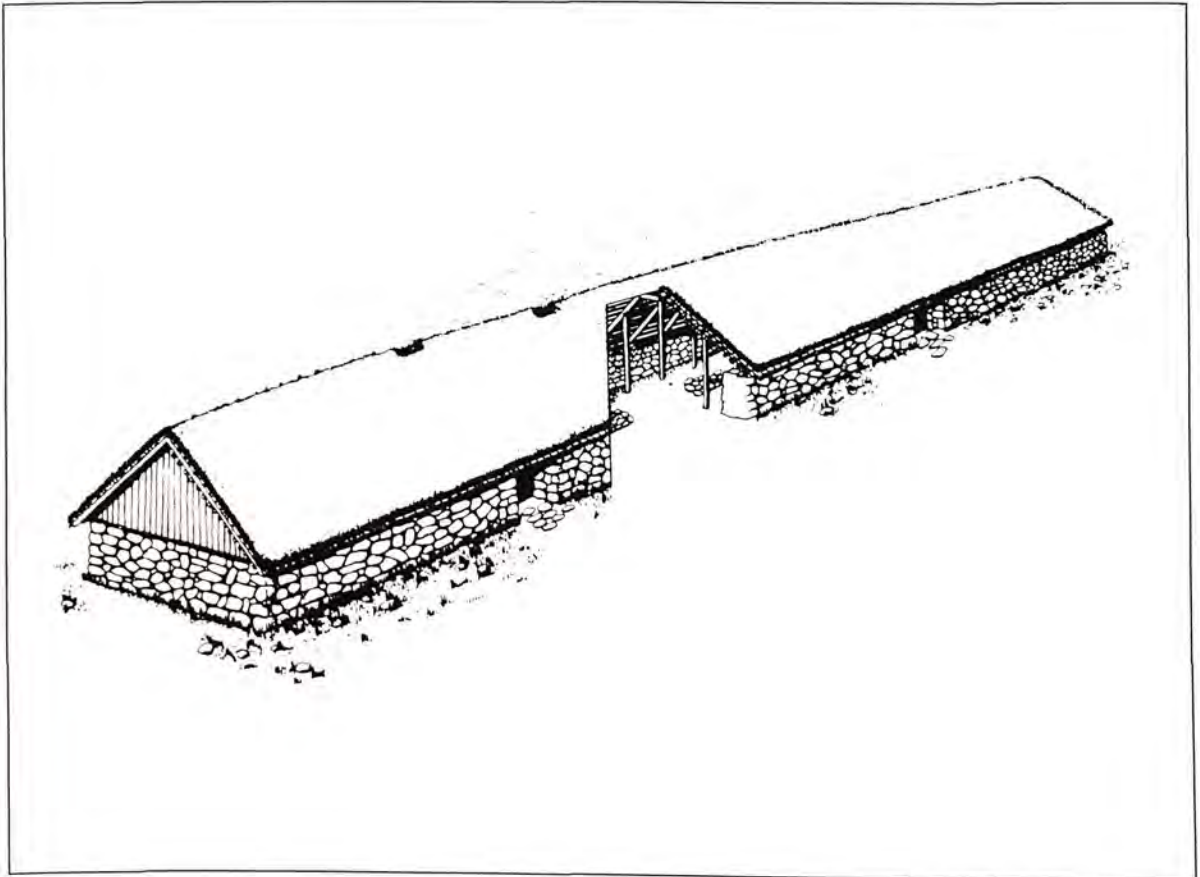
Vikingtidsgården Gashus. På 800–900-tallet var det fremdeles overskudd på god dyrkingsjord i området inne ved Vansjø. Foto Geir Hansen.

På Jeløy ble det som var igjen av den gamle opphavsgården, delt i to. *Alby*, hovedgården, ble navnet på området rundt det gamle tunet. Den andre gården fikk betegnende nok navnet *Rød*, som betyr rydning. Litt lenger nord, på området til Refsnes, slo Trond seg ned og kalte stedet for *Tronvik*.

Tre av de seks vikingtidsgårdene på fastlandet ble ryddet inne ved Vansjø. Det var *Vanem*, *Gashus* og *Seter*. I Vanem finner vi igjen ordet «varna» som også finnes i sammenstillingen Vansjø. Varna var det gamle bygdenavnet for Rygge og nåværende Moss. Det kommer sannsynligvis av det gammel-norske ordet for vern, «vorn».¹³ Det gamle navnet på gården var «Varneid», som opprinnelig må ha vært brukt om hele strekningen mellom Vansjø og utløpet av Mosseelva. Der måtte folk dra over land for å unngå fossene som den gang fantes i elva. Der de tok opp fra Vansjø, ble det etterhvert en gård, og navnet må tydeligvis ha gitt seg selv. På Gashus var det en mann som het Gasi, som først slo seg ned. Gårdsnavnet Seter betyr rett og slett bosted eller oppholdssted. De tre andre vikingtidsgårdene på fastlandet ligger alle sør for Mos-

Rekonstruksjon av langhus fra folkevandringstiden. Huslengden er ca. 45 m. (A. Hagen).

seelva. *Klommesten*, *Melløs* og *Herredstvet* er alle slik plassert at de nok ikke ble ryddet før på 900-tallet. Melløs betyr den mel-løse gården, og navnet Klommesten sikter antageligvis til en stor stein med sprekk i som en gang har ligget ved gården. Betydningen av Herredstvet er noe usikker, men sannsynligvis kommer det av mansnavnet Herjulf.¹⁴ «Herjulfstvet» lå i nedre bydel og forsvant tidlig på 1600-tallet.¹⁵

Vi har nå sett hvordan bosetningen utviklet seg i løpet av det første tusenåret etter Kristi fødsel. Da det var omme, eksisterte det antagelig 23 gårder her. Åtte av dem hadde kommet til i løpet av 800- og 900-tallet. 13 av gårdene lå på Jeløy, som fremdeles var det bosettingsmessige tyngdepunktet, til tross for at gårdtallet hadde økt mest på fastlandet mot slutten av perioden. Snaue to tredjedeler av befolkningen må ha bodd på Jeløy mot slutten av 900-tallet.

Hus og tun

En gård fra jernalderens tidligste del besto gjerne av fire til fem langhus. Åkrene lå omkring husene og fe-gater førte ut til beitene. Både hus og åkrer var omgitt av gjerder som markerte grensen mot utmarka eller mot andre gårder. Husene var oftest laget av stein og jord, og enkelte steder er det funnet spor etter innvendig stående trepanel. Taket ble holdt oppe av solide trestolper og var tekket med never og torv. Normal lengden på husene var 20 – 30 meter, og de var felles for både dyr og mennesker. I den delen av huset hvor menneskene holdt til, var det flere ildsteder langs midten av gulvet. Langs veggene var det benker av jord eller av tremateriale.¹⁶

Lenge trodde man at denne hustypen var spesiell for den trefattige delen av landet. Det har imidlertid vist seg at langhus med steinvegger også var vanlig i de mer skogrike områdene. Jo nærmere vi kommer middelalderen, desto større plass fikk imidlertid trevirket i husbyggingen. Vikingtiden var en overgangsperiode med flere hustyper eksisterende side om side. Bl.a. ble det brukt en teknikk hvor rommet mellom en yttervegg og en innervegg av tre var fylt med stein og sand. Det ble også brukt vegger av flettverk eller med trepanel i stavkonstruksjon. Laftehus ble derimot ikke brukt i vikingtiden. Det er en byggemåte som først kom i bruk sent på 1000-tallet eller tidlig på 1100-tallet.¹⁷

Det typiske for middelalderens gårdsanlegg var småhustunet, dvs. en rekke småhus med forskjellige funksjoner samlet

rundt et tun. Lenge trodde man at denne tuntypen kom sammen med lafteteknikken, men slik var det sannsynligvis ikke. Fra vikingtiden er det gravd ut typiske småhustun der husene var bygget med vegger av jord og stein, indre trevegger og med takbærende stolper. Småhustunet må derfor heller settes i forbindelse med utviklingen av enkeltgårder i vikingtiden.

Jernredskapene gjør sitt inntog

Redskaper av stein og flint var i bruk til langt ut i jernalderen, og overgangen til jern gikk gradvis. Jernredskaper ble neppe vanlig før på 200 – 300-tallet e. Kr. Fra da av ble kniver og sigder laget av jern, og som redskaper var de atskillig mer effektive enn forgjengerne i stein og flint. Den eldre kulturen hadde heller ingen ting som kunne måle seg med jernøkse. Riktignok tok det ennå noen hundre år før den kom i allmen bruk, men vi må ihvertfall tro at den ble flittig brukt da gårdene i merovingertid ble ryddet. Ljåen kom derimot først i vikingtiden. Det samme var tilfelle med jernskoning på spade og ard, men til gjengjeld ble de nå langt mer effektive redskaper. Jernet gjorde også sitt inntog inne i huset. I Rygge er det funnet en jernsaks fra vikingtiden, og andre steder er det kommet for dagen både gryter og små lamper av jern. I lampene ble det brent tran eller fett.

Ættesamfunnet

På et slikt sted som Jeløy var de som bodde der knyttet sammen med giftemål og slektskap. Dessuten tilhørte nok alle samme ætt. Ættebåndene var av største betydning for det enkelte mennesket, og en person uten ætt var for ingenting å regne. De kunne ikke mobilisere hjelp i en nødssituasjon. Ble det begått urett mot dem, måtte de ordne opp på egenhånd. En person med ætt kunne derimot uten videre regne med støtte i slike tilfelle. En urett mot ham var også en urett mot ætten, og alle frendene hadde både rett og plikt til å medvirke til hevn. Blodhevn og derav følgende langvarige ættestrider var derfor vanlig i jernalderssamfunnet.

Tinget og dómen

Men det fantes andre måter å avgjøre tvistemål på, selv om også det krevde ættens medvirkning og godkjennelse. Å fremme saken for tinget var en av dem. Når vi kommer frem

på 1000-tallet, var tingordningen godt utbygd, og både de lokale bygdetingene og de større områdetingene hadde sine bestemte funksjoner. Tingets opphav og alder ligger imidlertid i en ukjent fortid. Sannsynligvis går det tilbake til tiden før 600 e.Kr. De eldste tingene var allting, der alle som sognet til vedkommende ting, både hadde rett og plikt til å møte. Tingalmen avgjorde hva som skulle regnes for rett i hver enkelt sak.

Det er likevel ikke tvil om at flertallet av rettstvister ble avgjort utenfor tinget. Sentralt i rettsoppgjøret sto da dómen, en tolvmanns- eller seksmannsnevnd der partene oppnevnte hver sin halvpart av medlemmene. Dómen fungerte som en privat domstol eller som et privat forliksutvalg alt etter hva slags saker som ble behandlet. Saken ble tatt opp på tinget bare dersom en av partene ikke ville godta dómens avgjørelse.

Et høvdingestyre

Innenfor ættesamfunnet eksisterte det på et tidlig tidspunkt et høvdingestyre. I utgangspunktet skulle høvdingen fordele utbyttet av den felles arbeidsinnsatsen, samtidig som han hadde viktige religiøse funksjoner. Jernaldersamfunnet var imidlertid under utvikling. Etterhvert som befolkningen vokste, ble folk tvunget til å ta dårligere jord i besittelse. Det understreket den sosiale forskjellen mellom ættens enkelte medlemmer. Ulikheten mellom yngre utflyttede medlemmer og den gamle ættekjernen på bygdens beste jord ble mer markert enn tidligere. Båndene mellom dem ble svekket, og høvdingen ble mer og mer en herre enn en hjelper og beskytter.

Vi vet ikke hvilket område høvdingen hos oss råde over, men det er sannsynlig at det omfattet både Jeløy, fastlandet i nåværende Moss kommune og hele Rygge. Maktsenteret lå utvilsomt i Rygge. Vi har klare tegn på det.

Høvdingesete i Rygge

Høvdingen sto i spissen for gudsdyrkelsen, og han hadde spesiell kontakt med maktene som måtte påkalles for å fremme fruktbarhet og grøde for såvel samfunnet som for den enkelte. I Rygge har denne gudsdyrkelsen satt spor etter seg i flere gårdsnavn. I Mosse-området har vi ikke noe slikt.

På Nærum ble Njård, rikdommens og velstandens gud, dyrket. Navnet betyr rett og slett Njårds gård. Et stykke unna ligger gårdene Vang og Løken. Vang betyr grasdekket slette, og i navnet ligger vel helst betydningen helligdomsvangen, vangen der gudene ble dyrket. Løken kommer av gammel-

Gullskatten fra Værne kloster. Dette er et av de rikeste gullfunn her i landet fra vikingtiden. Hovedstykket er en spore med en dertil hørende smøygestol og endebeslag for festeremmen. Alt har en gullgehalt på omkring 22 karat. Foto Universitetets oldsaksamling, Oslo.

norsk «leikvin», dvs. sletta hvor det ble holdt kappleker. Konkurranser og leker skjedde nok også i forbindelse med gudsdyrkelsen.

Nabogården til Løken heter Lyby. Navnet er sannsynligvis sammensatt med «lydr» som betyr folk eller samlet folke-masse. Gården må ha vært det sentrale samlingsstedet for både Rygge og Mosse-området såvel i verdslig som i religiøs sammenheng. Kanskje var også den eldste tingplassen her.

I tillegg til det som vi nå har nevnt, er det i Rygge funnet konkrete spor etter stormenn. Ved Årefjorden er det bl.a. funnet fire sverd av jern med innlagte sølvmønstre. På Rød under Værne kloster er dessuten et av de rikeste gullfunnene fra hele vikingtiden kommet for en dag. Hovedstykket er en spore med endebeslag og en smøygestol. Han som har eid disse gjenstandene, kan ihvertfall ikke ha vært noen vanlig bonde. Ved Værne kloster ligger også gravhaugen Søsters Hvile. Den er ikke undersøkt, men er utvilsomt en overklassegrav. Størrelsen stiller den på linje med de fremste gravhaugene fra vikingtiden her i landet.¹⁸

Handelsplassen på Kippenes

Sverdene fra Årefjorden viser ikke bare at det bodde stormenn i Rygge, men også at de hadde kontakter med verden utenfor Norge. På det ene sverdet står navnet til smeden. Han het Ulfberth, og over hele Nord- og Vest-Europa er det funnet sverd etter ham.

Vikingtiden var generelt preget av handel og internasjonalt samkvem. Mest kjent er vikingenes herjinger på De britiske øyer og på Kontinentet, men det var handelsferdene som betydde mest for samtiden. Handelsveiene gikk både østover og vestover, og i Norge er det funnet gjenstander både fra Arabia og England. Her hjemme var Kaupang i Vestfold det største handelsstedet, men helt stille var det heller ikke på østsiden av Oslofjorden. Lokale handelsplasser fantes mange steder, og ett slikt sted må ha vært nord på Jeløy. Der heter det Kippenes i dag, men det gamle navnet var «Kaupanes». Etter navnet å dømme lå det sannsynligvis en liten handelsplass her i vikingtiden.

I biskop Eysteins jordebok fra slutten av 1300-tallet omtales Kippenes som «Kaupanes fioll». Det var Oslo-bispen selv som da eide stedet.

Varna — en del av Vingulmork

Det gamle navnet på nåværende Moss og Rygge kommuner var Varna. I Ynglingesagaen nevner Snorre en kong Skjold i Varna. Akkurat denne kongen hører til mytenes verden, men myten har en kjerne av sannhet i seg. Varna var et eget administrativt område allerede i jernalderen.

Så tidlig som på 500 – 600-tallet var Østfold sannsynligvis delt inn i herreder, og Varna var ett av dem. Denne inndelingen skjedde etter dansk mønster, men hvorvidt Østfold også lå under dansk overherredømme på den tiden, vet vi ikke noe sikkert om.

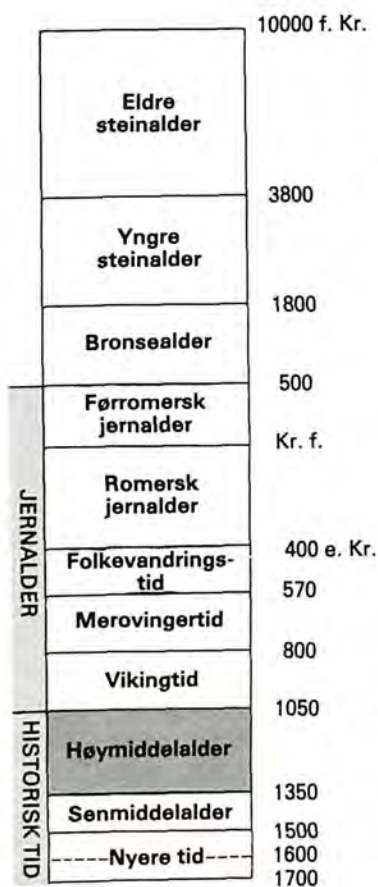
Varna var en del av Vingulmork, et rike som omfattet Østfold, Follo, Oslo-området, Asker, Bærum og Røyken. Sentrum i dette riket var Alvheim like ved Sarpsborg. Der satt det en konge som styrte Vingulmork bl.a. ved et system av Husebygårder. Det var kongsgårder som fungerte som lokale innkrevingsentra for skatter og andre pålegg. På hver av disse gårdene satt en representant for kongen. I Rygge finnes en Huseby-gård. Den lå ikke langt unna Lyby, det sentrale samlingsstedet i bygda. Det understreker at sentrum i Varna lå i Rygge. Jeløy og strøkene nord for Mosseelva var fremdeles utkantområder.

Vingulmork var navnet på landskapet fra Svinesund til Hurum og Oslo-området. I perioder var dette distriktet samlet under en smårikekonge.

Befolkningsvekst og bosetningsutvidelse

(Tidlig middelalder og høymiddelalder 1050 – 1350 e.Kr.)

Orkerød er sammensatt med mannsnavnet «Orækja» som betyr den uvørne. Orkerød ble ryddet på et tidlig tidspunkt i middelalderen.

Da 900-tallet ebbet ut, bodde det folk på 23 gårder i Mosseområdet, mot kanskje bare en eller to 600 år tidligere. Perioden frem til midten av 1300-tallet var også preget av nyrydding og stadige utvidelser av bosetningen. Befolkningen vokste, og i løpet av ca. 300 år ble det ryddet 29 nye gårder i vårt område. I dette tidsrommet ble også rikskongedømmet utbygd, og kristendommen og kirken ble dominerende elementer i samfunnslivet.

Nye gårder blir ryddet

Nybrottsmannen Tarald

Omkring 1300 bodde det en mann på Orkerød som het Tarald. Han var i 20-årene og var yngste sønn på gården. Det var eldstebroren som skulle ta over Orkerød, og da Tarald ville gifte seg, måtte han se seg om etter et sted hvor han kunne rydde land og bygge hus. Han fant stedet sør i utmarka på Orkerød og fikk lov til å begynne som rydningsmann der. Den nye gården kalte han *Taraldrød* etter seg selv.

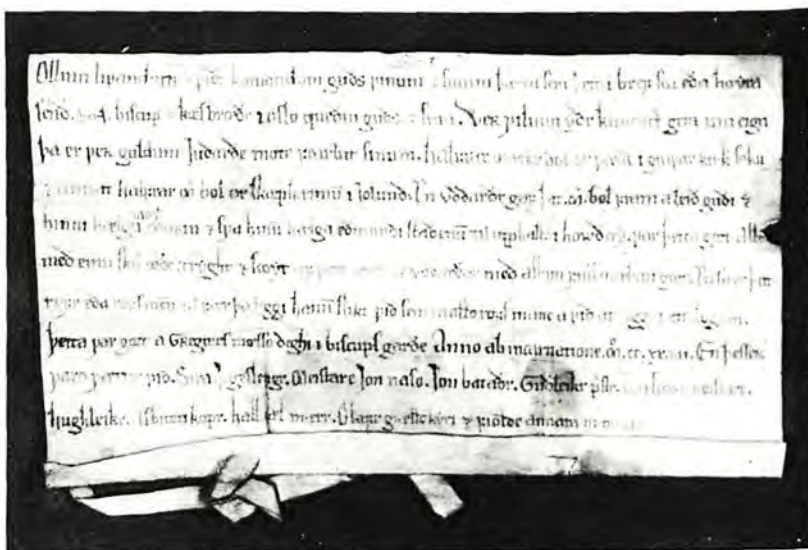
Egentlig vet vi ikke noe om denne Tarald. Det vi har fortalt, er fantasi, men helt uten rot i virkeligheten er det ikke. Det ble ryddet en gård under Orkerød som het Taraldrød, og kanskje var rydningsmannen også i virkeligheten sønn på Orkerød.

Taraldrød var en liten gård. Det hadde den til felles med de fleste andre gårdene som ble ryddet i middelalderen. Den beste jorda i bygda var allerede tatt i bruk. De nye gårdene måtte derfor ofte ta til takke med jord som ikke alltid egnet seg like godt til dyrking med datidens metoder og redskaper. Mange av dem ble da også ryddet i utkanten av de gamle bosetningsområdene.

Kildene

Kildene til middelalderens bosetningshistorie er de samme som vi brukte for å kartlegge bosetningen i jernalder, men i tillegg kommer samtidig skrevne kilder. Det gjør at vi er på sikrere grunn enn tidligere. De eldste dokumentene som er bevart fra vårt område, er fra 1200-tallet. Aller eldst er et brev fra 1224 som bl.a. omhandler Skipping på Jeløy.¹ Fra slutten av 1300-tallet har vi biskop Eysteins jordebok, som også kalles Røde Bok. Det er et register over geistlige eiendommer i det som da var Oslo bispedømme. Denne jordeboka gir også opplysninger om tiden før Svartedauen. Uten den hadde mange spørsmål vedrørende middelaldersamfunnet måttet forbli ubesvart.

Dette diplom er fra 1224. Det bekrefter at Hovedøya kloster ved Oslo eide en part i Skipping som tilsvarte et halvt markebol i landskyld. Det er i fjerde linje ovenfra at det står «annat halfrar mærkr bol or Skæphæinum i Jolund». Foto Riksarkivet.

Gårder med navn på -rød.

Gårdsnavnet Taraldrød er satt sammen av mannsnavnet Tarald og endelsen -rød, som betyr rydning. I middelalderen var det vanlig å gi gårdene slike navn. I Mosse-området kjenner vi til ialt 15 -rød-gårder. Denne måten å navngi gårdene på har også vært i bruk senere, men etter en samlet vurdering av alt tilgjengelig materiale, er jeg kommet frem til at samtlige 15 må dateres til middelalder:

Enderød	Kubberød	Raukerød	Torbjørnsrød
Grimsrød	Odderød	Skallerød	Vittingsrød
Helgerød	Orkerød	Taraldrød	Øre (Øyrød)
Kolsrød	Patterød	Torbjørnsrød	

Det går frem av kartet på neste side hvor de enkelte gårdene lå. Noen er nå forsvunnet, enten oppslukt av andre, eller jorda er tatt i bruk til boligformål.

Odderød var nabogård til *Kubberød* og ble lagt inn under denne på 1700-tallet. *Torbjørnsrød* på Jeløy er identisk med den gården som fra slutten av 1700-tallet av het Bråten. *Taraldrød* finner vi på 1600-tallet igjen som husmannsplass under Orkerød. Sannsynligvis var det den plassen som senere ble kalt Orkerødhytta. *Raukerød* ble på 1600-tallet brukt under Kambo og nevnes på 1700-tallet som husmannsplass. *Vitingsrød* er i dag bare kjent som et marknavn under Gashus. Gården lå der Gashusbekken renner ut i Vansjø.

De fleste -rød-gårdene har gårdsnavnet sammensatt med et

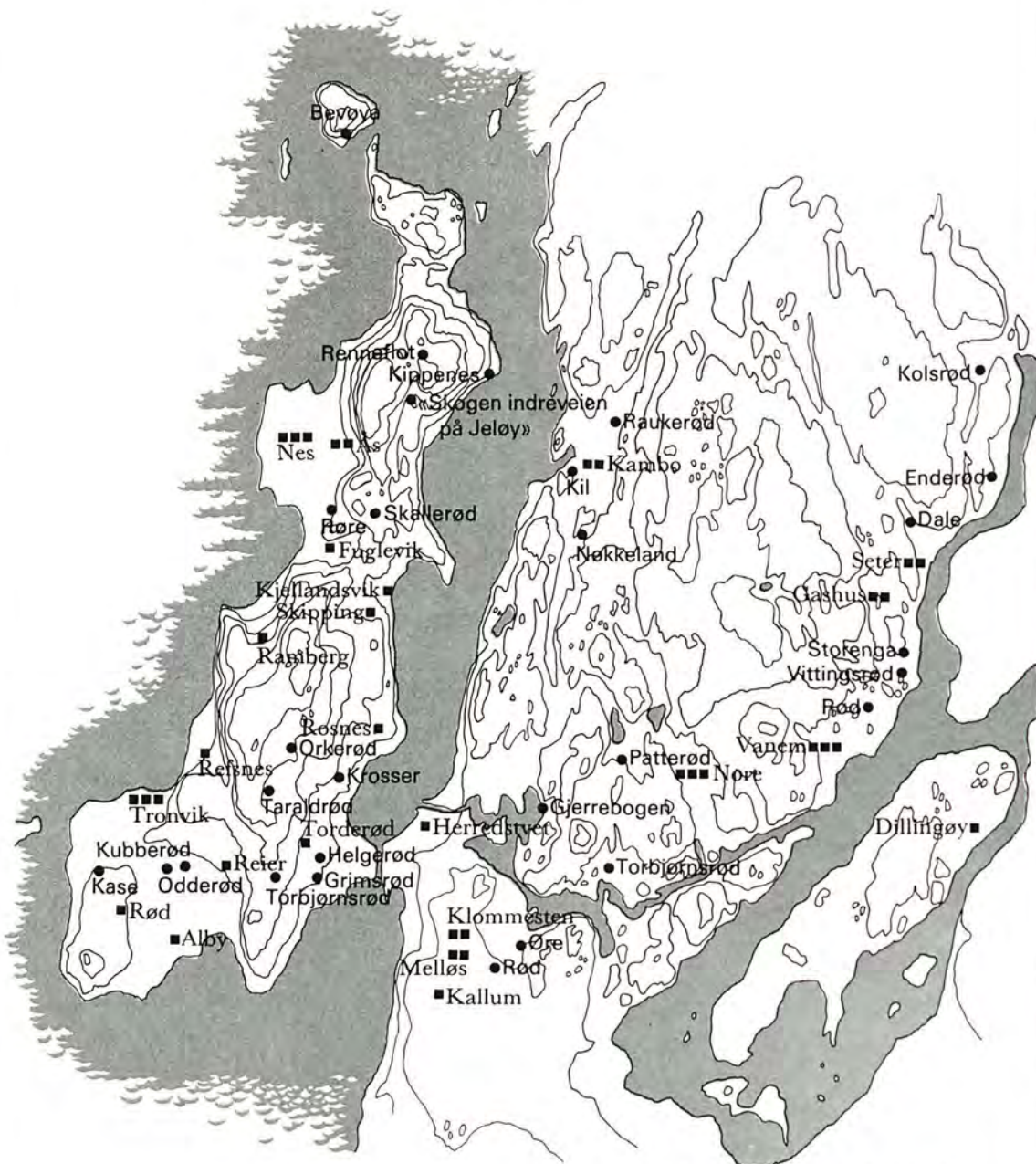

I 1390-årene fikk biskop Eystein laget en fortegnelse over de jordeiendommer som tilhørte kirken og geistlige embeter i Oslo stift. Den kalles «Røde Bok» fordi den er innbundet i rødt kalveskinn. Foto Riksarkivet.

mannsnavn. Ett av unntakene er *Øre*. Den opprinnelige formen var kanskje *Øyrød*. Navnet skulle i så fall bety rydningen på et frodig område ved et vann. Betegnelsen passer godt på det området som nå kalles *Ørehavna*.

Jevnt over var -rød-gårdene små, og i alle fall mindre enn storparten av de eldre gårdene. Det er imidlertid vanskelig å si noe konkret om størrelsen på hver enkelt gård. Arealoppgaver finnes ikke. Det eneste som kan gi en pekepinn, er landskylda. Opprinnelig var det den årlige leiesummen en leilending måtte betale til eieren av gården. Tidlig i middelalder ble landskylda også en offentlig takst, og den ble lagt på alle gårder uansett eier- og brukerforhold. Landskylda ble da brukt som utligningsgrunnlag for offentlige skatter. For selveiergårdene var det også praktisk med en slik takst, for eksempel i forbindelse med arveskifter.

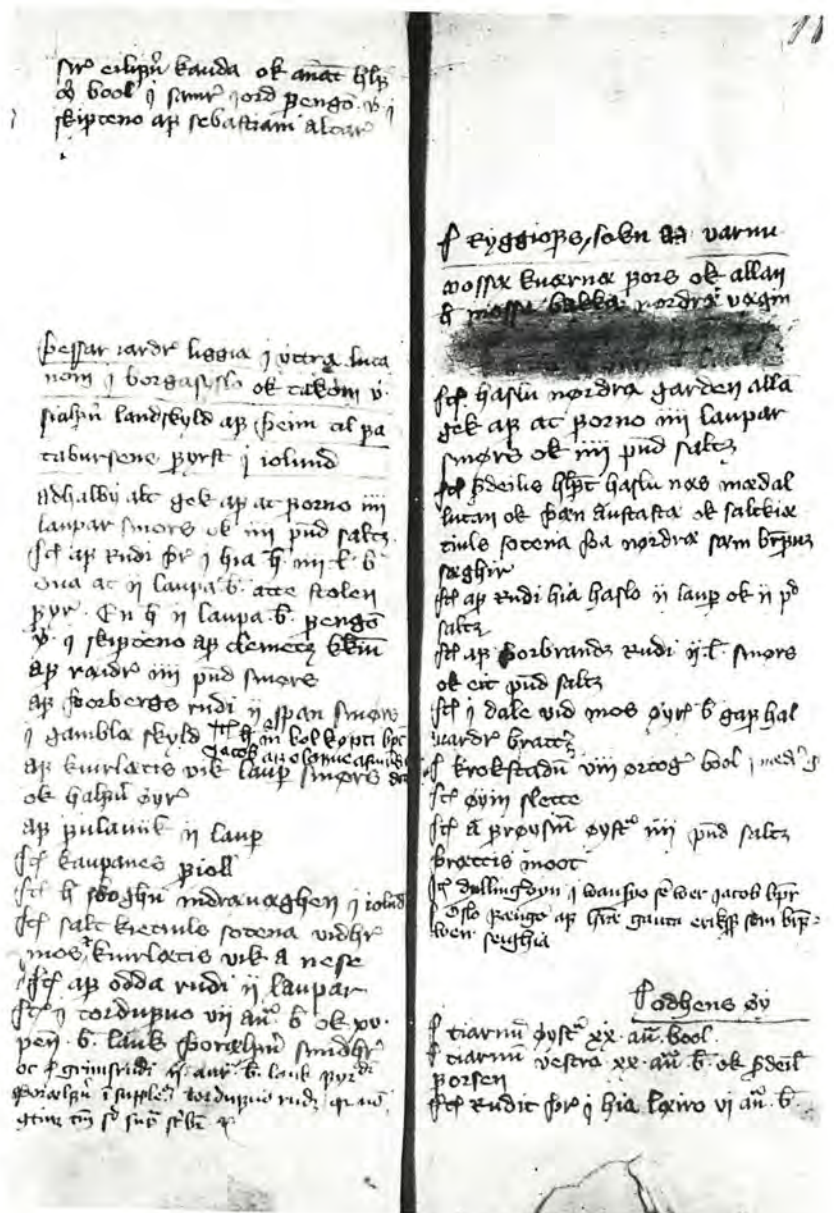
BOSETNINGEN I MOSS CA. 1340

- Gårder ryddet i middelalder
- Gårder ryddet i jernalder
- ▣ Gårder delt i to bruk
- ▤ Gårder delt i tre bruk

Dessverre har vi bare spredte landskyldoppgaver fra middelalderen. Vi må derfor nøye oss med tall fra 1660-årene. Landskylda vil bli oppgitt i så og så mange lispund salt. I denne sammenhengen skal vi ikke bry oss om verken verdien eller vekten av et lispund salt, men bare bruke tallene som en indeks for gårdenes relative størrelse.

I 1660-årene hadde -rød-gårdene en gjennomsnittlig landskyld på ca. 20 lispund salt mot jernaldergårdenes 45 lispund. Individuelt varierte landskylda på -rød-gårdene fra 5 til 35 lispund, og på jernaldergårdene varierte den fra 20 til 116 lis-

Dette utsnittet fra Rode Bok viser de eiendommene som Oslo-bispen eide i Rygge sogn. Foto Riksarkivet.

pund. Det er et langt sprang fra høymiddelalderen til 1660-årene. Forholdene kan ha forandret seg mye. Likevel er det sannsynlig at disse tallene illustrerer forskjellen mellom -rød-gårdene og de eldre gårdene slik den var i middelalderen. De gamle gårdene var vesentlig større og bedre enn de nye.

224

- Af Kuirlætis vik lauper smørs ok halfuer øyr
- Af Fulauik ij laupar
- Jtem Kaupanes fioll
- Jtem h. Skoghen indraeuaghen j Iolund
- Jtem saltkiætiuls sotena vidher Mos ok Kuirlætis vik a Nese
- Jtem af Odda rudi ij laupar
- Jtem j Tordufuo vij aura bool ok. xv. peninga bool lauk Þorælfuer smidher oc j Grimsrudi ij aura bool lauk fyrder Þorælfuer, in supplicionem Tordufuo rudz, quia non continet tantum sed supra scribitur etc.

fol. 118. a. 1.

J Ryggjofs sokn aa Varnu

- Mossæ kuærnae fors ok allan h. Mossa bakka nørdræ vagin¹
- Jtem Haslu nørdræ garden allan gek af at forno iiij laupar smørs ok iiij pund saltz
- Jtem serdeilis halft Haslu næs mædallutan ok þæn austastæ ok saltkiætiuls sotena þa nørdræ sam brefuct sieghir
- Jtem af Rudi hia Haslo ij laupar ok ij pund saltz
- Jtem af Þorbrandz rudi ij laupar smørs ok eit pund saltz
- Jtem j Dale vid Mos øyris bool gaf Haluader bratter
- J Krokstadum viij ørtog² bool j mædr garden
- Jtem øyin Slette
- Jtem a Frøysium øystræ iiij pund saltz þrættis moot
- Jtem Dyllingøyn j Wansyo sem wer Jacob biscoper j Oslo feugom af herre Gauta Eriksf sem brefwen seighia²

J Odhens øy

- J Tiarnum øystræ xx. aura bool.
- J Tiarnum vestræ .xx. aura bool ok serdeilis forsen
- Jtem Rudit þer j hia Læiro vj aura bool

fol. 118. a. 2. Jtem j Pronda rudi .v. aura bool.

J Rolfs øy

- J Skirnar øy vestre garden m^r. bool

¹) Her følge 2 udraderede Linier, hvoraf kun kan løses: . . . h. øyris bool lauk . . .

²) 1410, se Dipl. Norv. IV. No. 783 og ovenfor S. 26 Note 2

Middelaldergårder med andre navn

Det samme forholdet gjaldt også for de andre gårdene som ble ryddet i middelalderen:

Bevøya	Kil	Renneflot	Røre
Gjerrebogen	Krosser	Rød	Storenga
Kase	Nøkkeland	Rød	

I 1660-årene hadde disse en gjennomsnittlig landskyld på 21 lispund salt, og selv om de ikke har navn som gjør at vi umiddelbart kan forbinde dem med middelalder, er det nettopp størrelsen kombinert med beliggenhet og grenser som underbygger dateringen. Bestemt form av et gårdsnavn er dessuten brukt som tegn på at gården i alle fall ikke er ryddet før middelalder. Mange av gårdene har vi også direkte vitnemål om ved at de er nevnt i middelalderkilder. Det går frem av det foregående kartet hvor gårdene lå. Noen er i dag forsvunnet.

Bevøya, eller «Bedja» som den het i middelalderen, ble gitt som gave fra biskop Håkon i Oslo til kannikene ved domkirken i 1264. Et dokument fra 1410 viser at øya var skyldsatt. Det tyder på at det bodde folk her i høymiddelalderen.³ *Kil* fikk navn etter den kilen som dannes der Kambo-bekken renner ut i sjøen. Ingen vet nøyaktig hvor gården lå, men sannsynligvis var det på nordsiden av bekken, i nærheten av der det nå er et jorde.⁴ *Krosser* på Jeløy har gitt navn til bydelen Krossern. Navnet betyr kors. Gården ble nok hetende dette fordi den lå like ved krysset der veien til Ramberg tok av fra veien nordover langs Jeløy. Husene på *Nøkkeland* lå på høyden rett sør for idrettsplassen ved nåværende Kambo skole. Gården er identisk med middelalderens «Myllenamfne». Førsteleddet i begge navneformene kommer av gammelnorsk «mykill», stor. Hvordan «-namfne» er blitt til -land, finnes det ingen forklaring på. *Storenga* er liksom Vittingsrød nå bare et marknavn under Gashus. Den eldste belagte skriftformen er «Storend» fra 1490.⁵ Navnet henger sannsynligvis sammen med plantenavnet starr. Det er en sivsart som bl.a. ble brukt til fôr. Etter senere kilder å dømme lå da også Storenga ut mot Vansjø, litt nord for utløpet av Gashusbekken.⁶ *Gjerrebogen* het tidligere henholdsvis «Gierud» og «Jerritzrød». Bau eller bog er et vanlig uttrykk for bukt, og vika nedenfor gården ble nok hetende «Gjerrødbauen». Siden er det dette navnet som har blitt hengende ved gården. I dagens uttale av bydelsnavnet kan vi ane den forsvunne stavelsen -rød. I nærheten av

Øre lå en gård som het *Rød*. Den ble nedlagt i senmiddelalderen og ble aldri tatt opp igjen, men ble liksom Gjerrebogen senere brukt under Øre.

I tillegg til de vi nå har nevnt, ble det ihvertfall ryddet tre gårder til. En av dem blir omtalt av biskop Eystein som «Skoghen indreæuæghen j Jolund».⁷ Også denne gården er senere helt forsvunnet, men den kan ha ligget på den lysningen som vi finner ca. 500 meter før Renneflot når vi kommer veien sørfra.⁸

Bispestolen i Oslo eide også en gård på Jeløy som het «Kaupanes fioll».⁹ Vi kan regne som ganske sikkert at dette er identisk med dagens Kippenes. Navnet er satt sammen med det gammelnorske ordet for kjøp, «kaup», og som tidligere nevnt kan det tyde på at det i vikingtiden lå en handelsplass her. Kanskje var «Kaupanes» en tidlig forløper til Son?

Biskop Eystein nevner dessuten at bispestolen eide en part i «Dale vid Mos». Senere hører vi ikke noe til denne gården. På 1700-tallet var det imidlertid en husmannsplass under Gashus som het Dalen. Den lå der det nå heter Villskog. Kanskje er dette middelaldergården Dale.

Et sted i dette området lå middelaldergården Kil. Da biskop Jens Nilsen var på visitasreise her i 1590-årene sier han uttrykkelig at Kil lå på nordsiden av bekken som renner ut i Kambobukta. Foto Geir Hansen.

Mer enn fordobling av antall navnegårder

Tilsammen kan vi da regne med at det ble ryddet og bosatt 29 gårder i Mosse-området i middelalderen. Det var 29 såkalte navnegårder, dvs. gårder som hadde særskilte gårdsnavn. I løpet av jernalderen hadde det blitt ryddet 23 slike gårder. I høymiddelalderen omkring 1340 kan vi derfor regne med at det bodde folk på 52 navnegårder i vårt område.

Navnegårder i Moss ca. 1340

Område	Jernalder- gårder	Middelalder- gårder	Sum	Økning i prosent i middelald.
Jeløy	14	16	30	114 %
Fastlandet	9	13	22	144 %
Nåværende Moss kommune	23	29	52	126 %

I hvilken rekkefølge ble gårdene ryddet?

Vanligvis er det vanskelig å si i hvilken rekkefølge gårdene ble ryddet. Grensemønsteret kan imidlertid fortelle oss noe. Vi skal ta for oss området på østsiden av Jeløy fra Rosnes og sør-øst. Her ligger forholdene spesielt godt til rette for å etablere en kronologi.

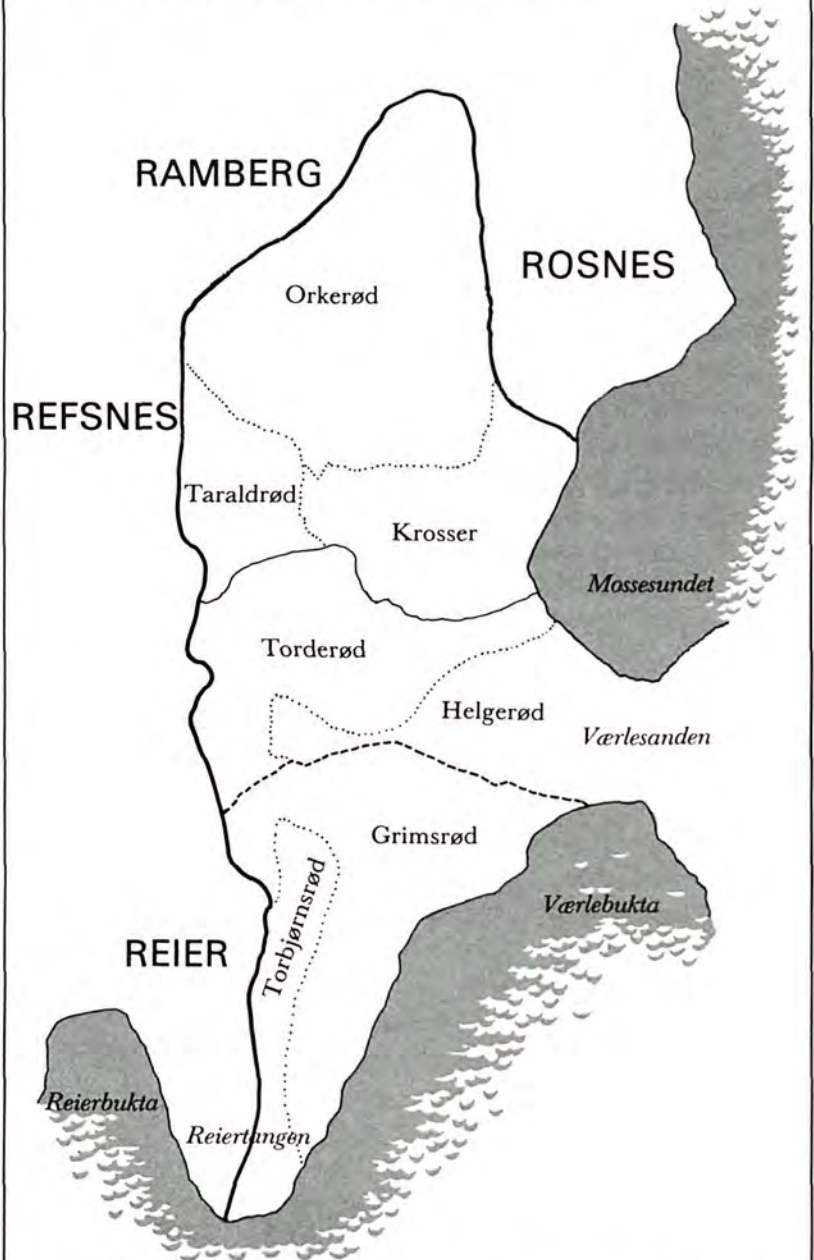
Kartet på neste side viser det opprinnelige området til jernaldergården Torderød. På et tidlig tidspunkt i middelalderen ble Orkerød utskilt. Deretter ble det som var igjen av Torderød delt i to. Grimsrød ble til. På et enda senere tidspunkt ble Helgerød ryddet fra Torderød og Torbjørnsrød fra Grimsrød. Omtrent samtidig må Krosser og Taraldrød ha blitt utskilt fra Orkerød, og da er vi kommet fram til tiden omkring 1300.

Hvor mange gårdsbruk var det?

De fleste navnegårdene besto av bare én driftsenhet, dvs. ett gårdsbruk. Noen få var imidlertid delt opp i flere. Våre kunnskaper om dette har vi hovedsakelig fra Røde Bok og fra middelalderbrev. Et eksempel kan gi inntrykk av hva slags opplysninger det dreier seg om. Lavranskirken i Tønsberg eide i følge biskop Eystein en liten del i vestre Gashus, «j vestasta gardenom j Gashusom».¹⁰ Det gir oss grunn til å mene at Gashus var delt i minst to gårdsbruk, et østre og et vestre. God hjelp gir også en skatteliste fra 1593.¹¹ Den forteller hvilke

Lavranskirken var Tønsbergs hovedkirke og hadde betydelige jordeiendommer også utenfor det nåværende Vestfold. Ut gjennom 1300-tallet ble dette jordegodset stadig forøket gjennom gaver.

Oppdelingen av jernaldergården Torderød i middelalderen

- Opprinnelig grense rundt Torderød
- Grense som viser første utskilling
- Yngre grenser

gårder og bruk som var i drift da. Man går ut fra at når det i 1593 var flere gårdsbruk på samme navnegård, så hadde det vært slik i høymiddelalderen også.

Navnegårder i Moss med flere bruk ca. 1340

Navnegårder	Opplysninger i middelalderdokumenter	Bruk iflg skatte- liste 1593	Bruk i høy- middelalder
Tronvik		3	3
Ås	nørdre gaarden ij Aas	2	2
Nes		3	3
Kambo		2	2
Gashus	j vestasta gardenom	1	2
Vanem	sydra Vanneide ok øysstra gardenom	1	3
Nore	j nørdestæ Nerom, methal gardanna j Norom	1	3
Klommesten		2	2
Seter	nørsta Sætrum	—	2
Melløs	i Melløs i vestergården	1	2

Ti navnegårder hadde mer enn ett gårdsbruk. Vi vet da at det ihvertfall var 66 slike driftsenheter i vårt område. Dette tallet er nok likevel bare et minimumstall. Det er ikke sikkert at vi har fått med alle navnegårdene; noen kan ha forsvunnet uten å ha satt spor etter seg i kildene. Det kan også ha vært flere bruk enn vi har regnet med, men dette er ting vi ikke vet noe sikkert om. Derfor vil vi i det følgende gå ut fra at det var 66 gårdsbruk i Mosse-området ca. 1340.

Kulturlandskapet

Landskapet hadde nå endret karakter. I jernalderen lå gårdene på fastlandet spredt. De var som øyer i villmarka å regne. Nord på Jeløy var det også områder som ikke var bebodd. På søndre Jeløy, derimot, lå gårdene allerede ganske tett.

I løpet av høymiddelalderen ble det så sammenhengende bosetning rundt Kambo og langs Vansjø fra Vanem til Kolsrød, i det området som siden ble kalt Vassbygda, der forholdene nettopp lå til rette for en slik utvikling. Men det var fremdeles god plass mellom gårdene her.

Det samme var tilfelle på nordre Jeløy. Heller ikke der tillater topografien noen tett jordbruksbosetning. Det gjør den derimot sør på øya. Og når det ikke var mer ny jord som kunne dyrkes der, ble den gamle delt opp i flere driftsenheter. De gamle jernaldergårdene ble enten delt i flere gårdsbruk eller nye navnegårder ble fraskilt.

Kolsrød ble ryddet i middelalderen. Gården ligger avsides til inne ved Vansjø, og folk bosatte seg her først da det ble knapt om dyrkningsjord på Jeløy og i andre mer sentrale strøk. Foto Geir Hansen.

Resultatet av bosetningsekspansjonen var at det stort sett bodde folk der det var praktisk mulig å drive jordbruk. Dessuten hadde det foregått en fortetning av bosetningen i de aller beste jordbruksområdene. Der det hadde bodd folk i jernalderen, der bodde det flere nå.

Hvor stor var befolkningen?

Det var ikke snakk om noe stort folketall. I hele landet bodde det bare omkring 450 000 mennesker da befolkningen var på sitt høyeste før Svartedauen.¹² Grunnlaget for dette tallet er bl.a. en beregning av hvor mange gårdsbruk som fantes. For vårt vedkommende kom vi frem til 66 slike driftsenheter. På hvert bruk kan det ha bodd alt fra to, tre og opp til åtte, ni personer. Det er vanlig å regne med et gjennomsnitt på seks. Det gir en befolkning på ca. 400, et tall som sannsynligvis er for lavt. Allerede på dette tidspunktet var det en del virksomhet rundt Mossfossen. Vi regner derfor med at det bodde ca. 450 personer i Mosse-området omkring 1340.

Hjemme hos bonden

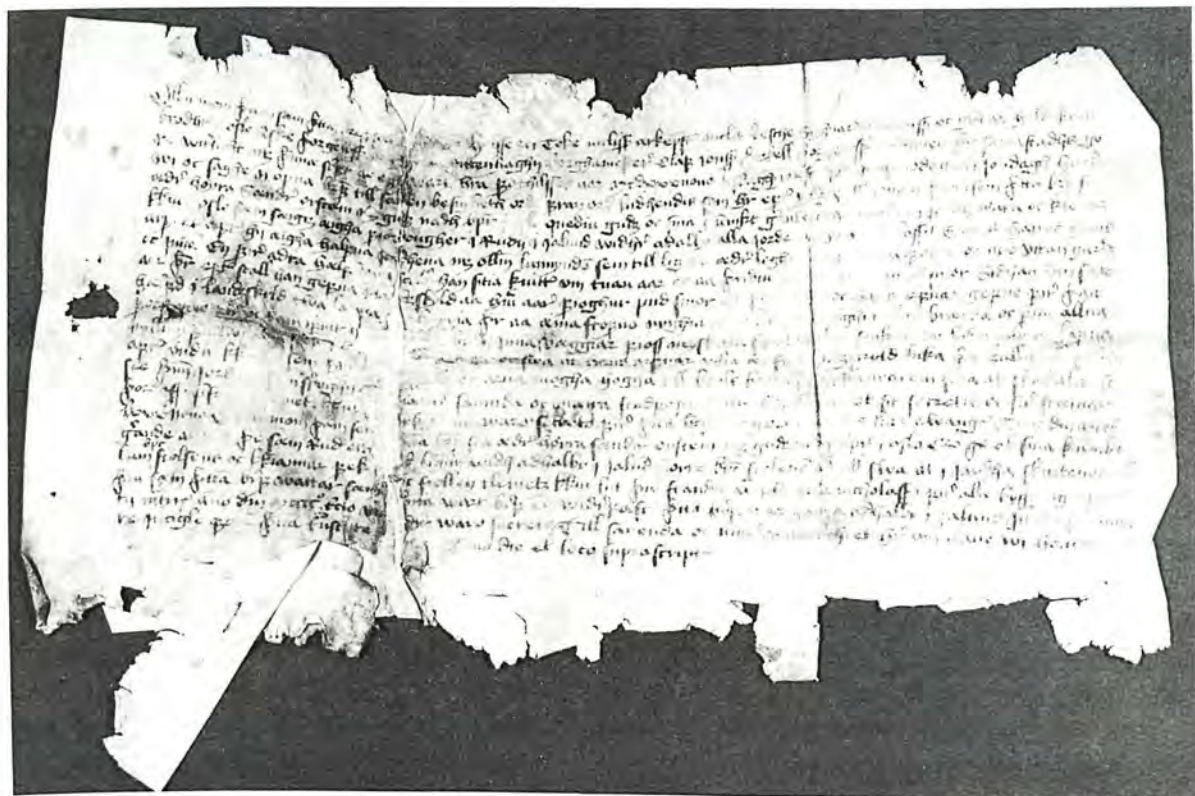
Hus og tun

I jernalderen hadde husene hovedsakelig vært bygget av stein, men på 800- og 900-tallet ble det tatt i bruk stadig mer trevirke i husbyggingen. I middelalderen var det laftede tømmerhus som dominerte. I 1389 ble Rød på Jeløy bygslet bort. Leilendingen ble pålagt å bygge nye hus, og han fikk nøye instruksjon om hvordan husene skulle være.¹³

Det skulle settes opp en stue som var ti alen lang og ni alen bred. En alen er i dette tilfellet lik 47,4 cm. Foran skulle det være forstue som var fem alen bred og like lang som stua. Over forstua måtte det lages hems. Fjøset skulle bygges av seksten alens stokker, og sammen med fjøset skulle det være skåle. Lagården måtte være 15 alen lang, og den skulle ha låve med lagulv på hver side.

Vi må regne med at stua hadde åre på gulvet og ljore i taket. Hemsen over forstua ble brukt som sovested. Leilendingen på Rød fikk ikke instruksjoner om hvordan husene skulle settes i forhold til hverandre, men fjøs og låve ble kanskje bygd tett inntil hverandre på rekke. Det var ihvertfall vanlig i

I følge dette dokumentet ble Arne Nikulasson leilending på Rød i 1389. Eiere var biskopen i Oslo og Klemenskirken i Oslo. Foto Riksarkivet.

Østfold noe nærmere vår egen tid. Fra 1700-tallet finnes mange eksempler på dette. Fra det århundret kjenner vi dessuten lagårder av samme type som den fra Rød i 1389.¹⁴ Det kan tyde på at de hustypene som ble beskrevet i 1389 var typisk for tiden og ikke minst for området. Vi kan derfor regne med at det sto lignende hus på de fleste gårdene i Mosseområdet i middelalderen. Men som på de fleste andre områder gjorde økonomisk evne utslag også her. Bonden på Alby bodde nok i hus som var både større og bedre enn de rydingsmannen på Vittingsrød og hans familie hadde.

Husdyrhold og åkerbruk¹⁵

Jordbruket var den viktigste næringsveien i middelalderen. Jakt og fiske, ikke minst fiske i sjøen, var viktige binæringer, men åkerbruk og fehold var hovednæringene for folk flest.

Det var vanlig å ha storfe, sau, geit, gris, høns og gjess. En og annen hest fantes også, men oxen var vel så mye brukt som trekkdyr. Sammenlignet med dagens dyr var husdyra den gangen svært små. Når det gjelder storfe, kan vi regne med en levendevekt på maksimalt 150 kg, dvs. en tredjepart eller mindre av moderne dyr. Buskapen på en gård var ikke stor, men i en tid da det meste av jorda ble brukt til åker, var det et problem å skaffe nok fôr. Både til beiting og fôr høsting var man i stor grad avhengig av det utmarka kunne gi.

Sammenlignet med jernalderen hadde nemlig åkerbruket gått frem og feholdet tilbake. Det hadde sammenheng med befolkningsøkningen. Korndyrking ga mer menneskeføde av samme areal enn fehold, enda åkerbruket var primitivt. Åkerlappene var små, og liksom i jernalderen var trespaden det viktigste redskapet når nytt land skulle brytes opp. Ard og harv egnet seg best til å bearbeide løs, allerede oppbrutt jord. Arden som ble brukt, var mindre enn den vi kjenner fra nyere tid. Jordbearbeidingen måtte derfor også bli grunnere.

Havre og bygg var de mest brukte kornsortene. Bygg dominerte tidlig i middelalderen. Senere kom havre mer og mer i bruk. Det hang sammen med økningen i folketallet. Åkerarealet måtte utvides på bekostning av feholdet. Dermed ble gjødslingen dårligere, og havre klarte seg bedre enn bygg med lite gjødsel. Hvete og rug ble også dyrket, men bare i små mengder. Nepe, kål, bønner, erter, løk og kvanne ble dyrket i noen grad, men noen økonomisk betydning hadde ikke disse vekstene. De var et tilskudd til maten, og de ga mulighet for mer allsidig kost.

Spade, hakke, ard og harv var de viktigste jordbruksredskapene i middelalderen. De var laget av tre, men kunne ha jernbeslag.

Lokalmakt og sentralmakt

Kong Håkon jager ribbungene

«Aust til Varna med skipa
 djerve hærkongen styrte.
 Han som med gullet sløser
 ribbungen ikkje sparte.
 Frekke vikingflokken
 på land han dreiv frå skipa.
 Letfagre skjold han kløyvde
 då vreid han i kamp dei tukta.»

Slik kvad Sturla Tordarson etter at kong Håkon Håkonsson (1217 – 1263) hadde møtt ribbungene med flåten sin i Oslofjorden sommeren 1221.¹⁷ Da ribbungene så hvor mange skip kongen hadde, flyktet de korteste veien til land. De gikk av skipene sine «der det heiter Jeløya», står det i sagaen. De gikk i land på Stalsberget, eller «Stallene» som det het den gangen, lengst sør på øya. Mennene til kong Håkon fulgte etter innover land. Men så kom de til en bro, og «ribbungane tok henne av og kom såleis unna».

Ribbungene flykter i land på Stalsberget. Tegning av Edmund Ree.

1100- og 1200-tallet var urolige århundrer i norsk historie. Konge sto mot konge, landsdel mot landsdel. Stridighetene om kongemakten nådde imidlertid et toppunkt under kong Sverre (1177 – 1202), og kong Håkon Håkonssons kamp mot ribbungene må nærmest beskrives som etterdønninger.

Dette er den eneste gangen vi sikkert vet at stridighetene omkring rikskongedømmet berørte Mosse-området. Men urolighetene var nok merkbare hele tiden uten at vi har klare vitnesbyrd om det. De forskjellige grupperingene krevde lojalitet og ikke minst økonomisk støtte fra lokalsamfunnet og tok med makt det som ikke ble gitt frivillig.

Likevel var det i disse århundrene at et virkelig rikskongedømme ble organisert til tross for kampene kongsemnene imellom. Et regjeringsapparat ble bygget opp omkring kongens person, og ute i distriktene ble det plassert representanter for kongen.

Tinget og dómen

10. oktober 1338 ble det holdt «fimtarstevne» ved gården Botner i Rygge. Det var strid mellom Styrlaug på Støtvik og Dyre på Botner om retten til hamn og hogst i Støtvik-skogen.¹⁸ Dyre hadde med seg to vitner, Reidar på Torderød og Jorun på Feste. Dette var de to eldste i hele Varna, og begge var barnefødt i «Støtvik-bygda». Runolv lensmann og seks andre menn var også til stede. De skulle være vitner og sammen utstede provsbrev eller vitnebrev fra stevnet.

De seks som undertegnet provsbrevet, var denne gangen bare vitner, men en slik seksmannsnevnd kunne også fungere som en privat domstol, en dóm. Akkurat som i yngre jernalder var dómen i tidlig middelalder en viktig del av rettsapparatet.

Provsbrev fra «fimtarstevne» på Botner i Rygge 1338. Reidar på Torderød og Jorun på Feste svor på at bonden på Botner i seksti år og lenger hadde hatt hamn og hogstrett til husboting i Støtvik-skogen. Foto Riksarkivet.

I det lengste forsøkte man å holde tvistemålene utenfor tinget, og så langt det var mulig, ble samfunnets dom praktisert gjennom de private rettsavgjørelsene.

I løpet av høymiddelalderen ble imidlertid den private domstolen skjøvet helt til side. Den kom under offentlig kontroll, avga myndighet til tinget, og ut på 1300-tallet var dómen helt og holdent blitt en del av det offentlige rettsapparatet.¹⁹

De lokale tingene var allting. Her møtte bondealmuen frem med sine klagemål, og her fikk de dem avgjort. Opprinnelig var det hele tingalmuen som avsa dommene, men på dette området skjedde det en forandring da dómen ble introdusert på tinget. Det skjedde gradvis. Til å begynne med var det bare i spesielle saker at dette utvalget på seks eller tolv menn skulle dømme, men etter hvert ble det vanlig praksis i nær sagt alle saker. Det var typisk for utviklingen at det var sysselmannen, kongens fremste representant i distriktene, som utpekte medlemmene i dómen. Den fikk dessuten en ny betegnelse og ble heretter ikke lenger kalt dóm, men lagrette.

Bygdeting og fjerdingsting

I hver bygd var det et sentralt bygdeting. Det området som Moss kommune omfatter, hadde neppe eget bygdeting i middelalderen. Som tidligere var de områdene som nå omfattes av Moss og Rygge kommuner en enhet med felles bygdeting. Sannsynligvis var det ikke noe fast sted hvor dette tinget ble avholdt, men det er naturlig å tenke seg at det møtte på et sentralt sted. Og da peker det gamle bygdesenteret rundt Rygge kirke seg naturlig ut.

Ved siden av dette bygdetinget var det også ting for mindre områder, bl.a. de såkalte fjerdingstingene med fjerdingen som rettsområde. Nåværende Moss og Rygge kommuner var antageligvis delt inn i seks fjerdinge. Skal vi dømme etter fjerdingsinndelingen fra 1590-årene, tilhørte Mosse-området de to fjerdingene «Watz» og «Jellø».²⁰ Navnet «Watz» går senere igjen i betegnelsen Vassbygda, som ble brukt på områdene nordover til Kambo og østover langs Vansjø. Liksom for bygdetingene var tingordningen på fjerdingsnivå ganske løs. Man samlet seg der det var mest naturlig fra sak til sak. Det var lagretten og ikke selve tingstedet som var det viktigste og stabile elementet i systemet.

Vassbygda har vært den vanlige betegnelsen på fastlandsdelen av nåværende Moss kommune siden middelalderen. Først i vårt århundre har den gått ut av bruk som betegnelse på dette området.

Kongens menn: Sysselman og lagmann

Sysselmanen var kongens viktigste representant ute i distriktene. Han dukket opp i lovbestemmelser allerede i Magnus Erlingssons tid, men det var under kong Sverre at dette ombudet ble fast etablert. Landet ble delt inn i sysler med en sysselman i hver, og sysselmanen tok over alle funksjoner som kongens tidligere lokale representanter, årmann og lendmann, hadde hatt. Mosse-området var en del av Borgarsyssel, og her som ellers i landet hadde sysselmanen tre hovedfunksjoner. Han var med i rettshåndhevingen, han hadde med militærforvaltningen å gjøre, og han krevde inn kongens skatter.

I 1372 utstedte kong Magnus Eriks-son en befaling på Ås på Jeløy til bøndene i Varna skipreide. Nå som tidligere skulle de betale vår- og høstleidang til Mariakirken i Oslo. Tegning av Edmund Ree.

Etterhvert fikk sysselmanen bruk for medhjelpere. De ble kalt lensmenn og ble valgt ut blant gode bønder. Sannsynligvis var det en lensmann i hvert prestegjeld eller hvert skipreide, og der var han sysselmansens lokale stedfortreder i

rettshåndhevingen. Han krevde også inn kongens skatter. Derfor ble han med rette oppfattet mer som offentlig ombudsmann enn som almuens representant i det lokale styringsverket. Den første lensmannen i vårt område som vi kjenner navnet på, var den Runolv som opptrådte på fimtarninget ved Botner.

Lagmannen var også en lokal representant for kongemakten. Han ledet lagtinget, et ting som omfattet et mye større område enn bygdetinget. Moss lå inn under lagtinget på Borg, Borgarting, som holdt til ved Sarpsborg. I utgangspunktet skulle lagmannen bare gi en veiledende rettsbelæring om loven til de bøndene som dømte, men etterhvert ble han selvstendig dommer. Ettersom lagmannen var kongens mann, fikk kongedømmet på den måten kontroll over en viktig del av rettsapparatet.

Sentral kontroll?

Utbyggingen av det lokale styringsverket sammen med endringene i tingordningen betydde at lokalsamfunnet mistet noe av sitt selvstyre. Den sentrale kontrollen med hva som foregikk rundt om i landet, ble styrket. Sysselmann, lagmann og lensmann var kongemaktens representanter i lokalsamfunnet, og minst en av dem var alltid til stede på tinget og kunne kontrollere hva som skjedde der. De private domstolene var det derimot vanskelig, for ikke å si umulig, å ha kontroll med. Derfor var det om å gjøre for rikskongedømmet og de samfunnsgruppene som støttet opp om det, å få flest mulig av rettstvistene til behandling på tingene. I oppnevningen av lagrettemennene lå det også en mulighet for kontroll. Sentralt i hele denne utviklingen sto forøvrig Magnus Lagabøtes landslov fra 1274 som ga landet et ensartet lovverk på de fleste områder. Vi skal likevel ikke overvurdere den sentrale styringen av lokalsamfunnet i middelalderen. Sentralmakten ønsket det, og det foregikk en utvikling mot sterkere sentraldirigering. Likevel kunne lokalsamfunnet ennå i mangt og meget være sine egne herrer. En spredt bosetning og et tross alt begrenset styringsapparat sørget for det.

Kirken

Prest, bygdekirke og kloster

Også kirken bygde opp en lokal administrasjon i løpet av middelalderen. Det begynte i misjonstiden, under konger som Olav Trygvason og Olav den Hellige, men i likhet med rikskongedømmet var det først på 1100-tallet at kirken i Norge fikk en fasttømret organisasjon.

I 1152 ble det opprettet et eget erkebispesete for Norge i Nidaros. Landet var videre delt inn i bispedømmer, som igjen bygde på en sogneinndeling over det ganske land. Denne sogneinndelingen har i store trekk holdt seg opp til vår egen tid. Sognepresten var kirkens forlengede arm i lokalsamfun-

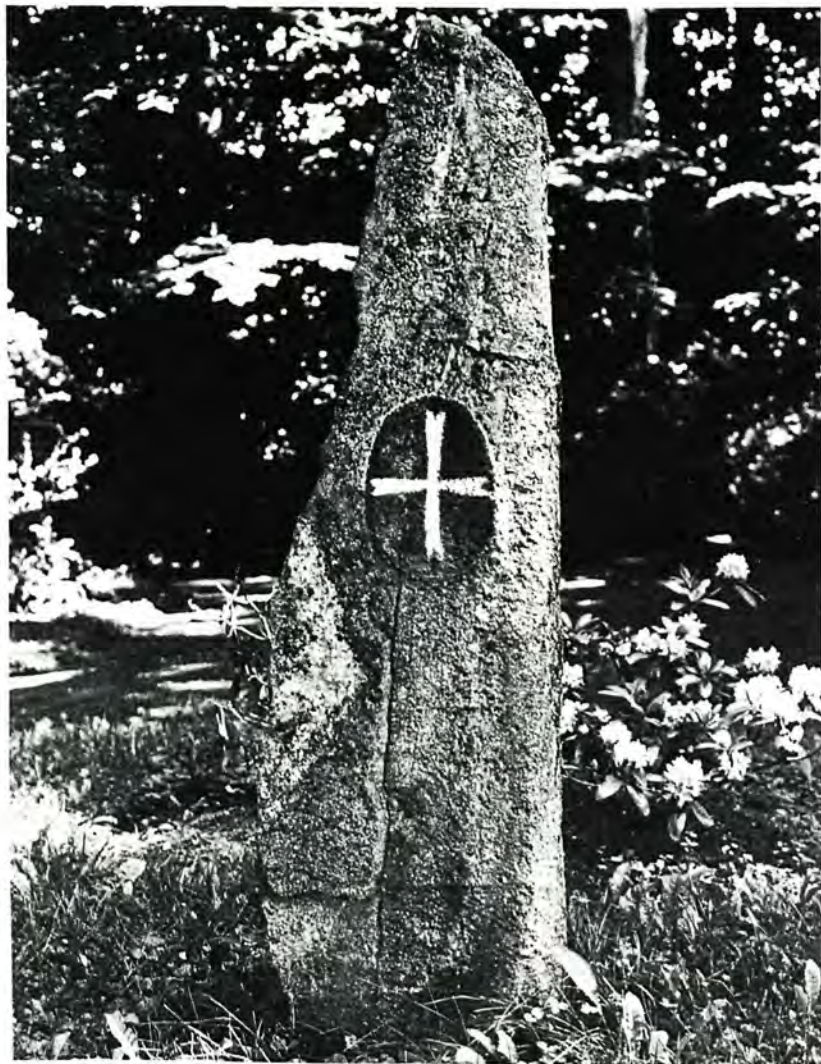
Rygge kirke er rikere på bygningsmessige detaljer enn noen annen middelalderkirke i Østfold. Det er en av de fornemste kirker i hele fylket. Inntil 1607 var den også kirke for dem som bodde på Moss. Foto Egil Martinsen.

net, og det var ham bygdefolket først og fremst kom i kontakt med.

Mosse-området var en del av Rygge sogn med Rygge kirke som sentrum. Så vidt vi vet, var dette den eneste kirken i sognet. Først i 1607 ble det bygd kirke i Moss. Arbeidet med Rygge-kirken begynte tidlig på 1100-tallet, men vi vet ikke når den sto ferdig. Sannsynligvis tok det både en og to generasjoner før dette staselige byggverket var endelig fullført. Det var bygdefolket som bekostet byggingen, noe som må ha vært et stort økonomisk løft for dem.²¹

I Rygge lå det også et annet religiøst senter, Værne kloster. Det ble antagelig opprettet i 1190-årene og tilhørte johannitterordenen, som var en geistlig ridderorden. Værne kloster ble grunnlagt som alders- og sykehjem for kongens håndgangne

Det er bare enkelte murrester igjen av klosteret på Værne, og i nyere tid er det blitt reist en stein til minne om de munkene fra johanitterordenen som holdt til her. Foto Egil Martin- sen.

menn, men pleie av syke og gamle generelt var en viktig oppgave for klosteret så lenge det eksisterte. Og ingen var for fattig til å bli tatt hånd om. Dessuten var det hospits for reisende. Værne kloster ble nedlagt ved reformasjonen, og alle dets eiendommer lagt inn under kronen.²²

Kirken og religionen hadde stor åndelig betydning for menneskene i middelalderen. Frelse eller fortapelse var klare alternativer som man ble konfrontert med. Fulgte man den vei som kristendommen og kirken foreskrev, kunne det gi liv også etter døden.

Kirken fungerte også som kongemaktens representanter i lokalsamfunnet, akkurat som det verdslige styringsapparatet. Rikskongedømmet og de prinsipper det sto for, var tuftet på en kristen ideologi, og kirken og kongedømmet ble støttet av de samme samfunnsgruppene. Kirken hadde dessuten en skikkelig organisasjon tidlig på 1100-tallet, og den stilte villig opp med sin påvirkningskraft som et redskap for utbyggingen av rikskongedømmet. Slik sett hadde kirken og kristendommen også stor betydning.

Bondesamfunnets ytelser

Utbyggingen av rikskongedømmet og fremveksten av en sterk kirkemakt forutsatte at disse institusjonene hadde et økonomisk grunnlag. Det fikk de ved å pålegge lokalsamfunnet forskjellige ytelser, og det var nok disse påleggene som var mest merkbare for menigmann i forholdet til sentralmakten. De ytelsene det i hovedsak dreide seg om, var leidangsskatt til kongen og tiende til kirken. I tillegg kom den landskylda de som var leilendinger betalte til gårdeierne. Vi skal forsøke å beregne hvor mye disse avgiftene beløp seg til for Mosseområdets vedkommende. Det vi til slutt vil si noe om, er hvor stor byrde dette var for gjennomsnittsbonden sammenlignet med inntektsmulighetene.

Leidangen, fra landevernsordning til skatt

Leidangen var opprinnelig en landevernsordning. Befolkningen i kystdistriktene skulle bygge, vedlikeholde, utruste og bemanne et visst antall hærskip. Tilsammen skulle landets leidangsflåte bestå av 308 skip. Kongen kunne by ut leidangsflåten til enhver tid, men tjenesten kunne ikke vare mer enn tre måneder hvert år.

I middelalderen var leidangsordningen knyttet til en opp-

Området fra Kambo til Svinesund var i middelalderen delt inn i følgende skipreider: Varna, Råde, Vemme, Frøland, Heggen, Skaun, Tune, Onsøy, Åbygge, Skjeberg, Ingedal og Idd. Våler skipreide nevnes bare en gang, det er derfor rimelig å tro at Våler var en del av Varna.

deling av landet i skipreider. På Vestlandet hørte skipreidene sammen med leidangen helt fra begynnelsen av, slik at et skipreide stilte ett skip. I Borgarsyssel, derimot, ble skipreide bare et nytt navn på gamle administrative områder som ikke hadde noe med leidangen å gjøre. Det var de gamle herredene fra jernalderen. Varna herred ble hetende Varna skipreide. Her gikk det derfor ikke automatisk ett skip fra hvert skipreide.

Leidangsordningen i Borgarsyssel bygde i steden på en oppdeling i lider. En lide var en fast krets av gårder som skulle stille og utruste én mann til leidangsflåten. Hver mann skulle ha med seg mel for tre måneder og smør for to når de ble utkalt til tjeneste.

Opprinnelig måtte hver bonde i liden yte det samme. Etter hvert ble imidlertid ytelsen regulert etter landskylda på de enkelte gårdene. I utgangspunktet ble kostytelsen dessuten bare krevd når leidangsflåten ble kalt ut. Senere forlangte kongen å få denne ytelsen hvert år, uavhengig av om flåten var blitt brukt. Den var med andre ord blitt en fast skatt. I Landsloven fra 1274 er dette synet helt gjennomført. Der står det forøvrig at kongen bare kunne kreve halv skatt i fredstid. Det vil si at normal ytelse pr. lide var en halv laup smør og et kvart skip-pund mel hvert år.²³

Leidangen i Borgarsyssel ble betalt i to terminer, en om våren og en om høsten. Høstleidangen ble betalt med smør, men i tillegg måtte hver lide betale en mark penger. Dette var opprinnelig en særskatt som kong Sverre påla befolkningen i Borgarsyssel fordi de hadde gjort opprør mot ham. Vårleidangen ble betalt med korn, ikke med mel, som de fleste andre steder. Denne skikken var eldre enn Landsloven, men ikke fra før 1200. Da ble syslene opprettet som faste embedsdistrikter, og grensen mellom korn- og melleidang fulgte sysselgrensen.

Hvor mye betalte bøndene i leidang?

Den eldste oversikten over hva hver enkelt gård betalte i leidang, er fra 1625. Oversikten gjelder bare smør- og pengeleidangen, og den viser at det årlig kom inn 512 merker smør fra gårdene i vårt område.²⁴ Det tilsvarer ca. 110 kg., og det var 46 gårdsbruk som var med og betalte.

I Idd, Skjeberg og Kvilde skipreider utgjorde smørleidangen omkring 1600 ca. 60 % av smørleidangen i høymiddelalderen.²⁵ Hvis vi regner med at den samme reduksjonen skjedde hos oss, var smørleidangen i vårt område på ca. 850 merker eller omkring 180 kg i høymiddelalderen.

The image shows a handwritten list of tax payments from 1625. The list is organized into two columns. Each entry includes a name, a quantity of butter (e.g., '1/2 pund smør') and a monetary amount (e.g., '7/18 penge'). Some entries are crossed out with a diagonal line. The names are written in a cursive script typical of the early modern period.

Utdrag av en leidangsliste fra 1625. Dette er den eldste oversikten over hva de enkelte brukerne i vårt område betalte i smør- og pengeleidang. Øverst står Reier på Jeløy som det ble betalt $\frac{1}{2}$ pund smør og to skilling penge for. For Kubberød ble det betalt det samme, men bonden på Alby måtte ut med det dobbelte. De andre gårdene som nevnes er Odderød, Rød, Kase, tre Tronvik-gårder, Refsnes, Ramberg, Torderød, Orkerød, Torbjørnsrød, Krosser, Rosnes og Skipping. Foto Riksarkivet.

Kornleidangen var fire ganger så stor som smørleidangen. Det vil si at den årlige kornleidangen var på ca. 3400 merker eller 750 kg. Pengeleidangen ble i høymiddelalderen betalt med en ertug til tre merker smør. (1 forngilde mark = 8 øyrer = 24 ertuger).²⁶ Den beløp seg til ca. 280 ertuger eller 12 forngilde mark. Hvis vi regner om pengeleidangen til korn, betyr dette at gårdene i Mosse-området årlig måtte ut med ca. 5,5 tonn korn og ca. 180 kg. smør i leidang.²⁷

Tienden

Tienden var en avgift til kirken. Den skulle tilsvare en tiendedel av årsproduksjonen på hver gård.²⁸ Over hele Østlandet ble den betalt med korn. Det vil si at kirken krevde en tiendedel av årets kornavling. Tienden var delt i fire like store deler: en til den lokale presten, en til vedlikehold av sognekirken, en til de fattige i sognet og en til biskopen.

På begynnelsen av 1300-tallet fikk biskopen hvert år en tiende fra hele Rygge sogn som tilsvarte verdien av 14 forngilde mark.²⁹ Spørsmålet er hvor mye av dette som kom fra gårdene i Mosse-området. I følge matrikkelen 1665 skulle en tredjedel av tienden i Rygge komme fra disse gårdene. For høymiddelalderen skulle det bety at Mosse-bøndene betalte fire forngilde mark fem øyrer eller tilsvarende mengde korn i tiende til biskopen.

Men dette var bare en fjerdedel av hele tienden. Hele avgiften var etter dette på 18 forngilde mark 4 øyrer. Innkrevingen av tienden ble forpaktet bort. For å gjøre dette fikk forpakterne som regel 25 prosent av tiendens verdi. Tiendehaverne fikk derfor bare 75 prosent av det som ble innkrevd. Det bøndene i Mosse-området i virkeligheten betalte i tiende, var derfor hele 24 forngilde mark 5 øyrer. Dette betalte de med ca. 50 skip pund eller omtrent 9,2 tonn korn.

Landskyld og jordegods

Jorda i Mosse-området ble eid av flere. Noe eide bøndene selv, forskjellige kirkelige institusjoner eide en del og det samme gjorde adelen. Kronen, derimot, ser ikke ut til å ha hatt noe jord her i høymiddelalderen. Vi har ihvertfall ikke opplysninger om det.

Oslo-bispen eide helt eller delvis 13 gårder. Bare to eide han fullt ut. Det var Alby og det stedet som biskop Eystein kaller «skoghen indræuæghen j Jolund». Resten var det som kalles partseie.

Utsnitt av den trykte utgaven av Røde Bok. Her står det at biskopen selv tar landskyld fra følgende gårder på Jeløy: Alby, Rød, Reier og Torbjørnsrød. Foto Riksarkivet.

Pessar iarder-liggia j yttre lutanom j Borgasyslo
ok takom veer sialfuer landskyld af þeim til fata-
bursens fyrst j Jolund

³ Adhalby alt gek af at forno iij laupar smors, ok iij pund
saltz

Jtem af Rudi þer j hia .h. iij l. bool sua at ij laupa bool
atte stolen fyr. En h. ij laupa bool fengom veer j skifteno
af Clemetz kirkiu³

Af Raidd iij pund smors

Af Þorbergs rudi ij span smors j gambhe skyld

Jtem h. m⁴ bol kopti biseop Jacoh⁶ af Olofue Asmunda dotter

St. Stefanshospitalet og Lavranskirken i Tønsberg, Hovedøya kloster, Klementsirken og Domkirken i Oslo eide parter i tilsammen ti gårder. Sammen med biskopen hadde disse sentralkirkelige institusjonene eierinteresser i 21 av de 52 navnegårdene som fantes. Men også de lokale kirkene eide jord. Kirkene både i Rygge, Våler og Råde hadde eiendommer i vårt område, i alt 11 parter i ti gårder. Rygge kirke eide mest, hele ni parter. Det var i gårdene Helgerød, Refsnes, Ramberg, Fuglevik, Skallerød, Krosser, Kambo, Vanem og Rød ved Øre. Inntekten fra sju av partene gikk til prestens underhold og fra de to siste til vedlikeholdet av selve kirken. Værne kloster hadde derimot ingen eiendommer i Mosseområdet. Det vil si: klosteret hadde inntil 1330 hatt rettigheter i Dillingøy, men da tilfalt disse eieren av Tomb, herr Gutorm.³⁰ Tilsammen hadde de kirkelige institusjonene eiendom i 30 gårder. Dette er såpass mye at vi må spørre hvordan de var blitt eiere av alt dette.

Kirkegodset

De fleste eiendomspartene kom på kirkens hender uten at vi vet hvordan det skjedde, men noen har vi opplysninger om. Partene i Helgerød, Nøkkeland, Kambo og Seter, som St. Stefanshospitalet i Tønsberg eide, hadde hospitalet fått i gave av kong Magnus Lagabøte i 1270-årene.³¹ Hensikten var å gi hospitalet et økonomisk grunnlag. Noe av den jorda som kongene ga til kirken, hadde de selv samlet i rikssamlings-tiden, bl.a. ved å konfiskere motstandernes eiendommer. Det var først og fremst heleide gårder som hadde slik bakgrunn. Det er derfor sannsynlig at Alby, som biskopen eide i sin helhet, hadde kommet på hans hender via en kongelig konfiskasjon.

Sjelegaver og bøter

Jordegods kunne også bli gitt til kirken ut fra helt spesielle og personlige grunner. I 1264 ble Bevøya sammen med annet gods skjenket til korbrødrene ved Domkirken i Oslo. Giver var biskop Håkon i Oslo, og betingelsen var at korbrødrene hvert år skulle holde sjelemesse for biskopen og moren hans. På biskopens dødsdag skulle de dessuten gi mat til 30 fattige og sende lys og penger til alle kirkene i Oslo.³² Tanken med dette var at pinen i skjærsilden skulle forkortes for biskopen og moren hans. Her ser vi hvordan spørsmålet om frelse for den enkelte fikk et økonomisk utslag. Lavranskirken i Tønsberg eide en part i Skipping på Jeløy. Den var gitt av adelsmannen Jon Smør for at han skulle få gravsted ved kirken.

Gavebrev fra biskop Håkon i Oslo til korbødrene ved domkirken samme sted. Opprinnelig besto gaven av diverse jordegods som tilsvarte fire markebol i landskyld. Dette ga biskopen i 1261, umiddelbart før han reiste til Danmark for å hente dronning Ingeborg. Hun skulle gifte seg med kong Magnus Lagabøte. I 1264 ble så gaven til korbødrene utvidet med bl.a. hele Bevøya. Foto Riksarkivet.

Markebol, øyresbol og ertugbol var mål for bruksverdien av jord. Ett markebol tilsvarte så mye jord som det ble betalt en forngilde mark i leie for. 1 mark = 8 øyrer = 24 ertuger.

Alle de lokalkirkelige eiendomsparterne var små. Noen gav fra privatpersoner.³³ Andre kan ha kommet til kirken i form av bøter. I saker som gjaldt kirkens bud og lære hadde geistligheten en selvstendig rettshåndveing og rett til å ilegge bøtestraffer.

Ved siden av de forskjellige kirkelige institusjonene og bøndene selv var det bare adelen som eide jord i Mosse-området. Det adelige jordegodset var imidlertid ikke stort. Det omfattet bare gårdene Refsnes, Klommesten, Øre og Melløs. De tre første tilhørte slekten Bolt, og Melløs var en del av Fresjer-godset, som omkring 1350 tilhørte riksråden Svale Ølverssonn.³⁴

Hvor mye ble betalt i landskyld?

Kirken og adelen hadde eierinteresser i tilsammen 34 navnegårder, det meste av dette var partseie. Det vil si at de eide bare en liten del i hver gård. Alt slikt gods ble brukt av leilendinger som betalte årlig landskyld til eierne. I middelalderen ble landskyld gjerne uttrykt i markebol eller de mindre enhetene øyresbol og ertugbol. Markebolet var en jordegodsenshet som det årlig skulle betales landskyld av til en verdi av en forngild mark. Kirkens og adelens gods i Mosse-området var på ca. 20 markebol, 17 tilhørte kirken og 3 adelen.

Omregnet til korn tilsvarte det ca. 40 skippund, og det betydde at de bøndene det gjaldt, måtte betale årlig landskyld

som tilsvarte verdien av ca. 7,5 tonn korn. I praksis ble denne landskylda betalt i forskjellige typer varer — salt, smør, korn og mel — og i penger.

Ut fra tallet på navnegårder som kirken og adelen hadde eierinteresser i, er det sannsynlig at omtrent halvparten av de 66 gårdsbrukene i Mosse-området betalte landskyld i høy-middelalderen. Men siden det meste av godset det ble betalt landskyld av, var partseie, omfattet dette adskillig mindre enn halvparten av jorda. Konklusjonen må derfor bli at bøndene eide mesteparten av jorda si selv.

Leidang, tiende og landskyld utgjorde tilsammen verdien av ca. 22 tonn korn og ca. 180 kg. smør. Dette er et minimumstall for de avgiftene som bondesamfunnet årlig måtte ut med. Det er en rekke ting som vi ikke greier å fange opp, først og fremst bøter som ble betalt både til kirke og stat. Dessuten er det mange usikkerhetsmomenter ved selve beregningene. Tallgrunnlaget er spinkelt. Likevel kan det være av interesse å se hvordan forholdet var mellom de beregnede avgiftene og det som ble produsert på gårdene.

Hvor mye ble tilbake hos bonden?

Vi vet egentlig lite om hvor mye som ble produsert, men ved å gå veien om tienden som vi kjenner størrelsen på, kan vi ihvertfall skaffe oss rede på hvor stor kornproduksjonen var. I korn utgjorde tienden ca. 50 skip pund eller omtrent 9,2 tonn. Det var en tiendedel av årsproduksjonen som dermed skulle være på ca. 92 tonn korn. Dette er et svært usikkert tall og i alle fall et minimumstall. Vi forhøyer det derfor til 100 tonn.

Det vanligste kjennetegnet på teknisk nivå og produktivitet i åkerbruket er foldigheten, dvs. forholdet mellom avling og utsæd. Man regner med at tre fold var det normale i middelalderen. Til sammenligning kan nevnes at man i moderne kornavl regner 20 – 25 fold som normalt. En tredjedel av årsproduksjonen måtte derfor legges til side som såkorn. Det vil si at det var igjen en 70 tonn til mat og betaling av skatter i et normalår. Fordelt på de 66 gårdsbrukene som fantes, blir det drøyt 1000 kg. i gjennomsnitt.

For hele området gikk verdien av ca. 22 tonn korn med til å betale leidang, tiende og landskyld. Da ble det igjen snaue 50 tonn til mat eller omtrent 750 kg. pr. gårdsbruk. Dette er også usikre tall. Tienden kom f.eks. neppe noen gang opp i ti prosent av avlingen. Det var ikke mulig for tiendeinnkreverne

«Landskylda skal være betalt før sommersmål ellers slår og skjærere han (leilendingen) for den som eier jorda.» (Magnus Lagabøtes landslov)

å føre tilstrekkelig kontroll. Følgelig ble det nok mer igjen til produsentene enn tallene kan tyde på. I det følgende vil vi derfor gå ut fra at mellom 800 og 900 kg. i gjennomsnitt pr. gårdsbruk ble beholdt av bonden og familien hans.

Da befolkningen var på sitt høyeste omkring 1340, bodde det ca. 450 personer i Mosse-området. Vi kan regne med at en normalperson i middelalderen hadde et daglig matinntak som svarte til i underkant av 2000 kalorier. Når alle avgiftene var betalt, var det tilbake mellom 110 og 120 kg. korn til hver innbygger av det som ble produsert lokalt, til mat. Det innebar at de på årsbasis kunne få dekket omtrent to tredjedeler av sitt kaloribehov på det viset.³⁵ Hvis disse tallene er riktige, betød det at omkring en tredjedel av føden kom via husdyrhold. Vi skal også huske på at hvert gårdsbruk skulle levere snaue 3 kg. smør i leidang hvert år. Totalt sett måtte derfor husdyrholdet bety en god del, men det var uten tvil åkerbruket som var av størst betydning. Det ga penger til skatter og avgifter, samtidig som melmat utgjorde den viktigste delen av kostholdet.

Virksomheten ved Mossefossen — andre næringer

Saltkoking

Men innbyggerne i Mosse-området levde ikke av jordbruk alene. Saltkoking og kverndrift var også en del av næringsgrunnlaget. Om saltkokingen vet vi konkret at Oslo-bispen eide en saltkjele ved Kjellandsvik og «vidher Mos». Den siste lå antageligvis nord for fossen, på Nordbakken, et område som bispen også eide.³⁶

Saltkoking var nok dessuten enda mer utbredt enn disse opplysningene gir inntrykk av. Det var vanlig for dem som bodde ved sjøen å drive med saltkoking, og Mosse-området var sikkert ikke noe unntak. Importert salt var dyrt, og selv om kvaliteten på det egenproduserte ikke alltid var like god, holdt det til hjemmebruk. Saltet ble utvunnet ved at sjøvann ble pumpet opp i store kjeler som så ble varmet opp. Vannet fordampet, og saltet ble tilbake.³⁷

Hvor utbredt saltkokingen var rundt om på gårdene, er det likevel vanskelig å ha noen eksakt formening om. Det var f.eks. bare leilendingen på Alby som ser ut til å ha betalt noe av landskylda i salt. Det kan ihvertfall tolkes dithen at saltet som ble produsert på gården, i hovedsak var beregnet til eget forbruk og ikke til salg.

Saltkjelene var laget av jern og representerte en stor verdi for eierne. For å få til en effektiv fordampning var kjelene lave og vide, og for ikke å få regn i saltvannet ble det gjerne bygd tak over dem. I Rygge finnes gårdsnavnet Saltbohuset, som utvilsomt har sammenheng med saltkoking.

Det var derimot saltet fra biskopens kjeler. Her foregikk nok utvinningen på mer kommersiell basis. Produksjonen var tydeligvis så stor at den ga både eier og bruker en bra inntekt. Hadde ikke det vært tilfelle, ville det ikke vært noen grunn for biskopen til å registrere saltkjelene som egne eiendomsobjekt.

Kverndrift

Ved siden av de to saltkjelene, de 13 gårdpartene som tidligere er omtalt, og Nordbakken, eide Oslo-bispen også et kvernstø i Mossefossen. Det samme gjorde St. Stefanshospitalet i Tønsberg.³⁸ Når det gjelder kverndrift, er det imidlertid også rimelig å anta at den var mer utbredt enn de konkrete opplysningene skulle tilsi. Mossefossen var det eneste stedet i ganske vid omkrets hvor det var mulig å drive kverner utenom i flomtidene. Det er derfor all grunn til å tenke seg at de gårdene som eide grunn ut mot eller i nærheten av elva, hadde kverner her. Det var Øre, Klømmesten, Melløs og Herredstvedt. I så fall må det ha stått fem – seks kverner ved fossen i middelalderen.

Det gamle navnet på Mosseelva var «Morsa» og det var den som ga navnet til tettstedet. Her ser vi Mossefossen i høstflom. Foto Moss Avis.

Et lite tettsted?

De som arbeidet ved saltkjelen på Nordbakken og ved kvernene, bodde kanskje på gårdene i nærheten, men etterhvert kom det nok også opp hus i tilknytning til virksomheten ved fossen. Det var behov både for lagerhus, redskapsboder og rene beboelseshus.

Men det var ikke bare kverndriften og saltkokingen som ga utgangspunktet for bebyggelse. Så lenge folk har ferdes over land gjennom de ytre delene av det som nå er Østfold fylke, var Mossefossen det eneste naturlige stedet å krysse Vansjøvassdraget vest for selve Vansjø. Kanskje var det nettopp her den brua sto som ribbungene rev da kong Håkon Håkonsson var etter dem i 1221. På Jeløy var det dessuten ferge for dem som skulle over fjorden. På 1600-tallet var Tronvik fergested, og det er rimelig å tro at det også var det i tidligere tider.

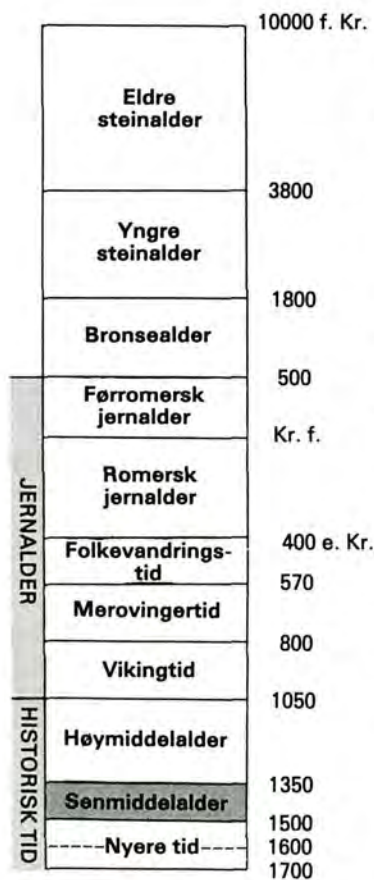
Moss var med andre ord også på denne tiden et trafikkknutepunkt, og sammen med saltkoking og kverndrift var det grunnlaget for at folk kunne bosette seg ved fossen. Da som nå var det behov for steder hvor reisende kunne få både mat og hvile. Det er for øvrig på 1300-tallet at vi første gang finner stedsnavnet Moss belagt i en skriftlig kilde.³⁹ Det er derfor tydelig at det i høymiddelalderen var en husklynge ved fossen som hadde fått navn etter elva. Den het fra gammelt av «Morsa».

Bynavnets opprinnelse

«Morsa» var opprinnelig navnet både på Mosseelva og Hobølelva. Det er laget til en rot «mer». Den samme roten finner vi i innsjønavnet Mjær. Språkforskerne er uenige om hva «mer» betyr, men sannsynligvis står det for splitte, dele i vår sammenheng. I så fall har elva fått navnet «Morsa» fordi den nedre delen av dalføret og særlig ved Vansjø er så oppdelt.

Ødetid

(Senmiddelalderen 1350 – 1500 e.Kr.)

Frem til midten av 1300-tallet var det stadig utvikling i Mosse-området. Folketallet økte, ny jord ble lagt under plo- gen, og ved fossen malte kvernene for fullt. Det var kort sagt bygder i fremgang, ihvertfall tilsynelatende. 50 år senere var situasjonen totalt forandret. En rekke gårder lå øde og forlatt. Noen steder var det bare råtne stokker igjen av husene, og der det før hadde vært frodige åkre, begynte småskogen å gro tett. Hva var det som hadde skjedd?

Pesten herjer

Jo, Svartedauen hadde rammet landet. Det skjedde i 1349 og 1350. Pesten som hadde herjet ute i Europa i årene forut, ble sommeren 1349 brakt til Bergen med et engelsk skip. I løpet av noen måneder spredte den seg over hele Vestlandet, Sør- landet, Trøndelag og Nord-Norge, og utpå høsten og vinteren nådde den Østlandet. Dødeligheten var voldsom, og hele bygde- lag ble lagt øde. I landet som helhet døde bortimot tre fjerde- deler av befolkningen før pesten ebbet ut i høsten 1350.¹

Vi har ikke noe direkte vitnemål om Svartedauens herjin- ger i Mosse-området, men den tok nok like godt for seg her som i resten av landet. Vi kan trygt regne med at av befolk- ningen på ca. 450 personer, var det bare mellom 200 og 250 som overlevde. Hus og gårder ble stående tomme, og da våren kom i 1351 var det bare en brøkdel av det oppdyrkede arealet som ble tilsådd. Sammen med tomme hus var det de ugras- dekte åkrene som preget landskapet utover sommeren og høs- ten det året.

Også en ressurskrise

Hadde befolkningen fått utvikle seg normalt i årene som fulgte, ville denne situasjonen ha begynt å endre seg i løpet av

noen årtier, og i løpet av hundre år ville folketallet sannsynligvis ha vært like høyt som før 1350.² Men slik ble det ikke. Folketallet ble holdt nede på et lavt nivå gjennom hele 1400- og 1500-tallet, og først mot slutten av 1600-tallet begynte folkemengden i landet som helhet å nærme seg samme nivå som før 1350. I Mosse-området tok det enda lenger tid, når vi unntar ladestedet, før folketallet igjen nådde høymiddelaldernivå.

Pesten kom tilbake minst tre ganger før 1300-tallet var slutt, og i de følgende århundrene slo den til med jevne mellomrom med landsomfattende epidemier, siste gang i 1654.³ Likevel kan ikke pesten alene forklare verken omfanget eller varigheten av krisen. Andre forhold telte også med.

Det var klimaforverring i perioden, og den må ha slått spesielt hardt ut i Norge. Dessuten var presset på næringsgrunnlaget sterkt i tiden før 1350. Det begynte å bli for mange mennesker både i forhold til naturressursene og i forhold til den teknologi som sto til rådighet for utnyttelsen av dem. Kanskje var nedgangen i senmiddelalderen det vi nå vil kalle en ressurskrise.⁴

Rød i Vassbygda er blitt fraflyttet i nyere tid, og det eneste som står igjen er denne låven. Med unntak av den nypløyde åkeren så det kanskje ikke så anderledes ut på en ødegård i senmiddelalderen. Foto Geir Hansen.

Kildene

Et stabilt og lavt folketall førte til bosetningsmessig stabile forhold. En rekke gårder og bruk ble liggende permanent øde. Et vitnemål om dette finnes ennå. Noreødegården var i høy-middelalderen det ene av tre bruk på Nore. Det lå øde til utpå 1700-tallet, og den lange ødetiden har for alltid satt spor etter seg i navnet.

Fra siste halvpart av 1300-tallet og fra 1400-tallet har vi bare spredte utsagn om gårder og bruk som lå øde. Vi må derfor i stor grad basere oss på senere kilder for å finne hele omfanget av øde-leggingen. Det er listen over de som betalte bygningsskatt i 1593, andre skattelister fra begynnelsen av 1600-tallet, landkommisjonens jordebok 1661 og matrikkelen 1665.⁵ I disse kildene blir en del gårder kalt ødegårder. Opprinnelig betydde det at gården eller bruket var ubebodd. I kildene fra 1660-årene er det denne betydningen vi kan legge i ordet, og særlig når vedkommende ødegård på det tidspunktet lå som underbruk under en annen gård. Et godt eksempel er Taraldrød. I landkommisjonens jordebok står det bl.a. følgende om Orkerød: «Av den underliggende ødegård Taraldrød, skylder til Anne Baad på Moss 15 lispund salt».

I skattelistene, derimot, har betegnelsen ødegård en skatte-teknisk betydning. De gårdene som kalles ødegårder her, var riktignok små, og det ble bare betalt en fjerdedel av ordinær

Utdrag av listen over de gårdene i Jeløy fjerding som det ble betalt bygningsskatt for i 1593. De som nevnes er Mello, Helgerød, Grimsrød, Reier, Kubberød, Odderød, Alby, Rød, Kase og to Tronvikgårder. For alle ble det betalt 60 skilling i skatt, unntatt for Torderød. Bonden her var skyss-skikker og dermed fritatt for skatt. Foto Riksarkivet.

skatt for dem, men de var bebodd og i drift. Man regner imidlertid med at de var blitt tatt i bruk relativt nylig. Det er et faktum vi drar nytte av i vår sammenheng. Dersom navnene på slike «ødegårder» er kjent fra tiden før 1350, kan vi gå ut fra at de lå øde i senmiddelalderen og ble tatt i bruk igjen på 1500-tallet. På den måten kan også skattelistene gi opplysninger om øde-leggingen.

Gårder og bruk som ble lagt øde

På grunnlag av de kildene som nå er nevnt, kan vi fastslå at følgende gårder og bruk lå øde gjennom hele senmiddelalderen:

Til tross for at mange gårder ble stående ubebodde etter Svartedauen, møter vi ikke ordet ødegård i kildene før et stykke ut på 1400-tallet. Det tok tid før man aksepterte at en gård var blitt øde for godt.

Bevøya (hele)
 Dale (hele)
 Gashus (ett bruk)
 Gjerrebogen (hele)
 Kippenes (hele)
 Klommesten (ett bruk)
 Kolsrød (hele)
 Melløs (ett bruk)
 Nore (to bruk)
 Nøkkeland (hele)
 Patterød (hele)
 Rød (hele)
 Røre (hele)
 Seter (to bruk, hele)
 «Skoghen indræuæghen i Jolund» (hele)
 Storenga (hele)
 Taraldrød (hele)
 Torbjørnsrød (hele)
 Torbjørnsrød (hele)
 Vanem (to bruk)
 Vittingsrød (hele)

I tillegg er det noen tilfelle der ødegårdsindisiene er usikre. Det gjelder bl.a. Raukerød og Enderød. I 1593 var begge fullgårder, noe som normalt skulle tyde på at de hadde vært i bruk gjennom hele nedgangstiden. I et leidangsregister fra 1625 er de imidlertid oppført med laveste skatt, tre merker smør.⁶ Den normale leidangsyttelsen for en fullgård var ni merker smør. Det tyder på at begge gårdene lå øde på

1400-tallet, men siden de hadde oppnådd fullgårdsstatus i 1593, ble de nok tatt i bruk igjen på begynnelsen av 1500-tallet.

Det ser også ut til at Helgerød, Orkerød og Krosser lå øde i en periode. St. Stefanshospitalet i Tønsberg eide parter i alle tre, og et register fra 1445 over hospitalets eiendommer og inntekter viser at hospitalet da ikke fikk landskyld fra dem.⁷ Det kan være tilfeldig at gårdene ikke hadde brukere det året, men elleve gårder i Rygge som hospitalet hadde eiendomsparter i, var også uten brukere på samme tid. Dette er for mange til at det kan bero på tilfeldigheter. Det er derfor meget sannsynlig at både Helgerød, Orkerød og Krosser lå øde på denne tiden og hadde ligget slik en stund. Men i likhet med Enderød og Raukerød ble de tatt opp igjen tidlig på 1500-tallet.

På 1300-tallet lå også Rød på Jeløy øde i en periode. I 1389 fikk gården ny leilending, og han ble pålagt å bygge opp nye hus. Det tyder på at Rød hadde stått ubebodd så lenge at husene hadde forfalt og ikke var til å bo i.⁸

Torbjørnsrød på fastlandet var en av de gårdene som ble lagt øde i senmiddelalderen. I dag er det igjen en veldrevet gård. Foto Geir Hansen.

Stalsberget med Rygge i bakgrunnen. Her som flere andre steder helt sør på Jeløy er lavaen blitt formet i mange særegne formasjoner. Maleri av Edmund Ree. Foto Egil Martinsen.

Da Raet ble dannet og Vansjø ble demmet opp, fant vassdraget avløp vestover. Mosseelva — eller Morsa, som den opprinnelig het — har i årtusener funnet veien til havet gjennom en slukt i fjellet. Denne formasjonen kalles «Nesa te'n Nils.» Foto Fredrik Th. Bolin.

Gravrøys fra bronsealderen på Røysåsen. Her ligger flere slike røyser, så dette var tydeligvis en populær gravplass. Foto Geir Hansen.

Først på 300 – 400-tallet e.Kr. hadde landet steget så mye at det var mulig å bosette seg ved Nes på Jeløy. Det er imidlertid godt jordbruksland her, og siden den gang har det vært kontinuerlig bosetning i dette området. Maleri av Signe Walle. Foto Egil Martinsen.

*Tronvik på Jeløy. Gården ble ryddet i vikingtiden. Allerede på 1300-tallet var den delt i tre bruk og gjennom uminnelige tider var det fergested her. Maleri av Signe Walle.
Foto Egil Martinsen.*

Her lå antageligvis middelaldergården Storenga. Lødingfjorden i bakgrunnen. Gården ble lagt øde etter Svartedauen og har siden vært brukt under andre gårder i området, bl.a.

Omfanget av øde-leggingen

Omkring 1340 var det 66 gårdsbruk i vårt område. Etter Svartedauen og helt fremover mot slutten av 1400-tallet sto ihvertfall 29 av disse ubebodde. Det vil si at ca. 44 prosent av høymiddelalderens gårdsbruk ble liggende permanent øde. Sammenlignet med andre bygder var dette en beskjeden tilbakegang. På Nesodden var det ca. 70 prosent, og i Asker og Bærum var det vel 66 prosent av høymiddelalderbrukene som ble lagt øde. For landet som helhet er tallet ca. 61 prosent.⁹

Moss. Øde navnegårder og gårdsbruk ca. 1500

Område	ca. 1340		ca. 1500			
	Antall navnegårder	Antall gårdsbruk	Øde navnegårder I prosent av antallet	Antall	Øde gårdsbruk I prosent av antallet	Antall
Jeløy	30	35	9	30 %	9	25 %
Vassbygda	17	24	11	64 %	17	70 %
Fastlandet ellers	5	7	1	20 %	3	43 %
Sum	52	66	21	40 %	29	44 %

Flytting og fraflytting

Med unntak av Seter var alle navnegårdene som ble lagt øde blitt ryddet i høymiddelalderen. Det samme gjaldt ødegårdsbrukene. I andre bygder ble gårdene fra jernalderen lagt øde i langt større grad. Det gjaldt f.eks. Asker og Bærum. Dette er igjen et tegn på at nedgangen tross alt fikk et forholdsvis beskjedent omfang i Mosse-området. Med det ene unntaket var alle gårder og bruk som ble stående folketomme hos oss, produkt av høymiddelalderens sterke befolkningsvekst. Det er da også karakteristisk at Vassbygda, som hadde hatt den største nyryddingen i middelalderen før 1350, var det området som ble hardest rammet av nedgangen. Hele 70 prosent av gårdsbrukene ble liggende øde mot bare 25 prosent på Jeløy. Det er ikke for sterkt sagt at Vassbygda så og si ble folketom. Det var bare på Kambo, Kil, Nore, Vanem, Rød og Gashus det bodde folk gjennom hele senmiddelalderen, det vil si på de eldste og beste gårdene. Det var de yngste og dårligste som ble lagt øde. Var det da slik at nedgangen i hovedsak rammet småkårsfolk?

Det var ikke tilfelle. Når det gjaldt pesten, tok den for seg blant fattige og rike, blant leilendinger og selveiere på lik linje. Men i en tid med overskudd på jord flyttet folk etterhvert til

I høymiddelalderen var Klommestien delt i to bruk. Ett av dem lå øde på 1400-tallet. I nyere tid har det også bare vært ett bruk på gården. Klommestien er nå helt nedbygget, og bare denne bygningen står igjen. Foto fra J. H. Vogts samling. Ca. 1900.

de beste gårdene. Det var ingen grunn til å bo på et lite og kanskje dårlig gårdsbruk hvis man fikk mulighet til å overta et større og bedre i nærheten, enten som eier eller leilending. Det var derfor en flytteprosess basert på tilbud og etterspørsel som i stor grad avgjorde om en gård eller et bruk skulle bli liggende øde.

Hvor liten var befolkningen blitt?

Gjennom senmiddelalderen bodde det folk på ihvertfall 37 gårdsbruk. Fremdeles kan vi regne med at det på 1400-tallet i gjennomsnitt bodde seks personer på hver slik driftsenhet. Sammen med de som holdt til i husklynga ved Mossefossen, gir det et samlet folketall på omkring 250. Virksomheten ved fossen ble også rammet av nedgangen, men det er umulig å vite nøyaktig hvor mange som bodde her nå. Et anslag på 20 – 30 personer kan imidlertid synes rimelig. Det eneste vi faktisk vet om forholdene her på 1400-tallet, er at St. Stefans-hospitalet i Tønsberg i 1445 ikke fikk landskyld fra en kvernstø som de hadde ved fossen. Det tyder på at kverna ikke var i bruk.¹⁰

Levekår

Åkerbruket

I forhold til høymiddelalderen ble folketallet redusert med ca. 45 prosent. Et spørsmål som da melder seg, er hvordan det forholdt seg med jordbruksproduksjonen. Et inntrykk av det kan vi få ved å ta utgangspunkt i tiendeoppgavene i biskop Eysteins jordebok. På det grunnlaget har vi tidligere beregnet hvor stor kornproduksjonen var i et normalår før 1350. En lignende beregning kan gjøres for tiden omkring 1400.

Da var tienden som biskopen fikk fra hele Rygge prestegjeld, verd 14 merker penninge.¹¹ Dette var bare en fjerdedel av den samlede tienden, og iberegnet de 25 prosent som tiendeoppreveren skulle ha, betalte bøndene i Rygge prestegjeld tiende til en verdi av ca. 74 merker penninge. Omtrent en tredjedel av dette kom fra bøndene i Mosse-området. Tienden herfra hadde dermed en verdi på ca. 24 merker penninge. Etter datidens kornpriser tilsvarte det omkring 24 skippund eller omtrent 4,5 tonn.¹² Ut fra dette er det sannsynlig at det årlig ble produsert omkring 50 tonn korn i Mosse-området ca.

1400. Dette er omtrent halvparten av den beregnede kornproduksjonen i et normalår før 1350, og vi kan regne tallet for representativt for hele 1400-tallet.

Gjennomsnittlig ble det nå produsert vel 1300 kg korn på hvert gårdsbruk pr. år mot drøyt 1500 kg før 1350. For begge disse tallene er det nødvendig å ta forbehold om nøyaktigheten. Grunnlaget er spinkelt, men vi kan ihvertfall trekke den konklusjon at kornproduksjonen pr. driftsenhet ikke hadde forandret seg særlig mye. Den forskjellen som vi er kommet frem til kan f.eks. godt skyldes unøyaktigheter i grunnlagsmaterialet. Krisen i senmiddelalderen ser dermed ikke ut til å ha fått negative følger for kornproduksjonen i vårt område. I så måte hadde ikke bøndene noen grunn til å beklage seg. De som kunne klage, var biskopen og de andre tiendeinnehaverne som fikk halvert inntektene sine.

Patterødtjernet har fått navn etter gården Patterød. Opprinnelig var det imidlertid beliggenheten ved tjernet som ga navnet til gården. Det kan ihvertfall ha foregått slik. I så fall er gårdsnavnet sammensatt med dyrenavnet padde. Foto Geir Hansen.

Februket i fremgang

I tillegg til at kornproduksjonen holdt seg oppe, ser det dessuten ut for at februket gikk frem i senmiddelalderen. Mange av øde-gårdene ble tidlig lagt inn under nabogårdene og ofte

I motsetning til Storenga og Vittingsrød er Seter ikke lenger kjent som marknavn under Gashus. Derimot kalles visstnok bekken som renner forbi Villskog og ut i Vansjø for Seterbekken. Det gir grunn til å lokalisere den gamle gården Seter i området ved utløpet av denne bekken.

brukt som beitemark. På den måten ble det lettere å skaffe fôr til husdyrene enn det hadde vært tidligere, og antallet kunne utvides uten at det gikk på bekostning av åkerbruket. Storenga, Vittingsrød, Seter, Patterød, Taraldrød, Noreødegården, Gjerrebogen og Rød (ved Øre) var slike øde-gårder som ble brukt under andre gårder. Kan hende skjedde det hos noen bønder også en bevisst omlegging fra åkerbruk til februk. Februket krevde mindre arbeidshjelp, og i en tid med overskudd på jord og mangel på arbeidshjelp ville en slik omlegging derfor være naturlig. Det gjaldt nok særlig der hvor jorda ikke egnest seg så godt til åkerbruk, f.eks. i deler av Vassbygda.

Bonde, stat og jordeier i senmiddelalderen

Så langt ser det derfor ut til at befolkningen ihvertfall ikke hadde det verre i senmiddelalderen enn tidligere. Det gjaldt i det minste når vi betrakter jordbruksproduksjonen isolert. Spørsmålet er om det blir annerledes når leidang, tiende og landskyld blir trukket inn.

Landskylda blir redusert

Det skjedde ingen forandringer verken med tienden eller med leidangen. Vi må gå ut fra at disse avgiftene tynget like mye på hvert gårdsbruk nå som tidligere. Med landskylda foregikk det imidlertid en merkbar forandring. Den ble redusert ganske betydelig.

Årsaken til dette var overskudd på jord i forhold til tallet på mulige brukere. Jordeierne måtte konkurrere om å få leilendinger til gårdene sine, og i denne prosessen ble nivået på den årlige leieavgiften presset nedover. For leilendingene betydde det at en mindre del av det som de produserte, nå måtte brukes til betaling av leie. Hvor mye ble så landskylda redusert med hos oss?

Da landskylda først hadde blitt redusert, noe som sannsynligvis skjedde i løpet av siste halvpart av 1300-tallet, stabiliserte den seg på et noenlunde fast nivå. Her holdt den seg ganske uendret gjennom 1500- og 1600-tallet. Vi kan derfor bruke landskyldoppgaver fra 1600-tallet som uttrykk for landskyldnivået i senmiddelalderen.

Dessverre kjenner vi landskylda bare for noen få gårder i høymiddelalderen, og til vårt formål kan vi dessuten bare

bruke slike gårder og gårdparter som kan gjenfinnes i nyere tid. Dermed blir utvalget innskrenket til de eiendommene Oslo-bispen og St. Stefanshospitalet hadde i Mosse-området. Av disse tar vi videre med bare gårder som ikke ble lagt øde. Det som da fremkommer, vil være reduksjonen i leiesummen for de av hospitalets og bispens eiendommer som var i drift gjennom senmiddelalderen.

I senmiddelalderen var det flere ledige gårder enn folk som ville leie. Det resulterte i at leieavgiften, landskylda, ble kraftig redusert i forhold til tiden før 1350. I Mosseområdet var den nye landskylda 20–30 prosent av den gamle. I Asker og Bærum var den bare på mellom 10 og 25 prosent, og da er utregningen gjort for bebodde gårder!

For syv gårder og gårdparter som biskopen eide, ble landskylda redusert med 54 prosent, og for to små gårdparter som tilhørte St. Stefanshospitalet, var reduksjonen på 61 prosent. I forhold til det totale antall gårder og gårdsbruk er dette et svært lite utvalg, og det er spørsmål om hvor representative tallene er. For Rygges vedkommende var reduksjonen i landskylda for de tilsvarende godseiendommene der hele 73 og 75 prosent. I ytre bygder ved Oslofjorden regner man imidlertid med at landskyldreduksjonen gjennomsnittlig var på ca. 50 prosent. For Mosse-områdets vedkommende er det derfor rimelig å regne med at landskylda generelt ble redusert til mellom en halvpart og en tredjedel av høymiddelalderens nivå. Tilværelsen for dem som var leilendinger ble derfor utvilsomt lettere enn den hadde vært i høymiddelalderen. For jordeierne, derimot, ble situasjonen den motsatte. Akkurat som tiendehaverne fikk de sine inntekter kraftig redusert. De største jordeierne hos oss var forskjellige kirkelige institusjoner, og det kan nærmest se ut som om de kom ut for en økonomisk katastrofe pga. landskyldreduksjonen. De fikk mindre rente enn tidligere av de midlene som var investert i jordeiendommer. En annen side ved den økonomiske krisen for jordeierne var at prisen på jord også sank. Derfor var det heller ikke mulig å kompensere lavere landskyldinntekter med f.eks. salg av eiendommer. Pengene måtte investeres på nytt, og stort sett fantes det ikke annet enn jord å sette pengene i. Jordeierne måtte derfor bare avfinne seg med situasjonen og gjøre det beste ut av den.

Senmiddelalder — krise for hvem?

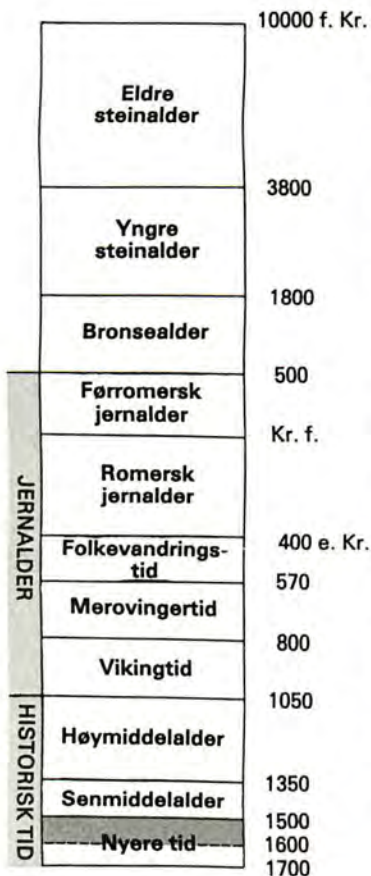
De fleste gårdene som var i drift gjennom 1400-tallet, hadde ødegårder som underbruk. En mindre befolkning førte dessuten med seg at det var færre til å bruke utmarksressurser. Det gjaldt ikke bare slått og beite, men også vilt og fisk. Åkerproduksjonen ble holdt oppe, og februket ble utvidet. Kort

sagt, både geografisk og næringsmessig hadde senmiddelalderens mennesker det romsligere enn deres forfedre i høy-middelalderen hadde hatt det.

Kirken, geistligheten, adelen og ikke minst staten fikk det derimot trangere, ihvertfall i økonomisk forstand. Landskyld- og tiendeinntekter sank, og staten fikk færre undersåtter å kreve inn skatt fra.

Den norske adelen skrumpet inn fordi inntektene deres sank, og mang en lavadelsmann måtte selv gå bak ploegen for å holde liv i seg. De lokale stormennene var heller ikke i stand til å ta på seg ombud for kongen. Resultatet var at lokalbefolkningen nå så mindre til statsmaktene enn før 1350, og de måtte i større grad selv løse mange samfunnsoppgaver, oppgaver som staten tidligere hadde lagt under seg. Dette gjaldt særlig rettsvesenet. Bygdetinget og lagretten der fikk større selvstendighet, og lagmannen ble redusert til det han hadde begynt som, en fortolker av loven. På flere måter kom derfor lokalbefolkningen styrket ut av senmiddelalderen. I vid forstand var imidlertid også en svekket norsk stat resultatet.

En ny tid med nye næringer (1500-tallet)

På begynnelsen av 1500-tallet bodde det igjen folk på Helgerød, Orkerød, Krosser, Raukerød og Enderød etter at gårdene hadde stått tomme gjennom store deler av det foregående århundret. Det kan vi ta som et tegn på at befolkningen hadde begynt å vokse, og ut gjennom 1500-tallet ble stadig nye bruk tatt opp. Omkring 1600 var det 46 gårdsbruk i drift i vårt område. På dette tidspunkt lå det også et ladested ved Mossefossen.

Gjenrydding

De fleste gårdene som var i drift omkring 1600, besto av bare ett gårdsbruk, men noen få hadde fler. På Kambo, Klommestten og Ås var det to bruk, på Tronvik og Nes var det tre.¹

Med ett unntak hadde alle gårdsbrukene som det nå bodde folk på, vært i drift før 1350. Unntaket var den lille plassen Krogsvoll like ved ladestedet. Den skal vi komme tilbake til. Noen av gårdene og gårdsbrukene hadde imidlertid ligget øde i senmiddelalderen. Det var Helgerød, Orkerød, Krosser, Raukerød, Enderød, Torbjørnsrød (på Jeløy), Røre, Nøkkeland, Kolsrød og det ene bruket på Klommestten.² De var med andre ord blitt gjenryddet i løpet av 1500-tallet.

Gjengjerden 1514 som kilde til bosetningshistorien

Fra 1514 er det bevart oppkreivingslister for den skatten som heter gjengjerden.³ Bøndene i hvert prestegjeld ble delt inn i grupper på ti, og en i hver gruppe var ansvarlig for at skatten ble betalt. Det er derfor bare navnet på den ansvarlige i hver gruppe som vi finner i skattelisten. I hele daværende Rygge prestegjeld er det nevnt 12 bønder. Fra Mosse-området er det

De bøndene som nevnes i gjengjerdslisten for Moss og Rygge er Torgeir Helliessen, Jon Bakke, Albret Kure, Gotten Dørsen, Nils Otterstad, Severin Dyre, Mogens Ekholt, Jep Staldung, Engebret Skipping, Barnardines Skallerød, Oluf Rød og Severin Øre.

brukerne på Skipping, Skallerød, Øre og Rød som er med. Bonden på Rød representerte imidlertid bare seg selv pluss fire andre (halv gjerd).

Etter dette skulle det bo folk på 35 gårder i vårt område. Dette tallet er imidlertid for lavt. Vi har tidligere kommet frem til at det alt i århundret forut bodde folk på 37 gårder. Forklaringen på dette er at det fra gjengjerdslisten ikke går frem hvilke gårder og bruk de oppgitte skattebøndene representerte. Gårder som nå ligger i Rygge, kan f.eks. godt være representert ved en skattebonde i Moss eller omvendt. Ut fra det vi tidligere har sagt, kan det derfor se ut for at hele 42 gårdsbruk var i drift hos oss omkring 1514. Helgerød, Orkerød, Krosser, Raukerød og Enderød var alle fullgårder i skattemessig forstand i 1590-årene på linje med de 37 gårdene som det hadde bodd folk på gjennom hele senmiddelalderen.⁴ Derfor var nok ikke 1500-tallet særlig gammelt da disse fem gårdene ble tatt i bruk igjen.

Flere ødegårder blir befolket

I 1590-årene ble både Torbjørnsrød og Nøkkeland betegnet som ødegårder i skattemessig forstand. I 1599 betalte brukerne her heller ikke den skatten som heter foring.⁵ Det viser

Røre på Jeløy er en av de gårdene som ble gjenryddet i løpet av 1500-tallet etter å ha stått øde i det foregående århundret. Foto Jon-Ivar Fjeld.

at gårdene ikke hadde vært bebodd særlig lenge. Røre, Kolsrød og Klommesten-brukene var derimot klassifisert som halvgårder i skattelistene. Fra dem ble det dessuten betalt foring. Av det kan vi tyde at disse hadde blitt bebodd noe tidligere.

I løpet av 1500-tallet ble det alt i alt gjenryddet 10 gårdsbruk i vårt område. Det er en økning på ca. 27 prosent, men fremdeles var det bare 71 prosent av høymiddelalderens gårdsbruk som var i drift mot 56 prosent i hundreåret før. Vi skal dessuten legge merke til at av de ti gjenryddete ødegårdene og ødegårdsbrukene lå fem på Jeløy, det området som hadde hatt minst øde-legging. I Vassbygda ble flertallet av ødegårdene ennå brukt under andre gårder. Likevel var gjenryddingsprosenten her ca. 57. Det illustrerer igjen hvor omfattende øde-leggingen hadde vært i dette området.

Bondens kår

Et mangfold av skatter

For bøndene betydde 1500-tallet at de måtte betale flere skatter enn i århundret forut. Den tidligere omtalte *leidangen* sto fremdeles ved lag. I tillegg kom noen småskatter som kaltes *foring* og *skatte Korn*. Disse ble innkrevd med regelmessige mellomrom. Men dette dekket ikke kongens og statens behov for skatteinntekter. Med ujevne mellomrom ble det derfor skrevet ut en rekke ekstraskatter. En slik skatt var *gjengjerden* i 1514, som var en proviantskatt. Senere kom f.eks. bygningsskatten. Den kom i stedet for at bøndene skulle gjøre pliktarbeid på Akershus festning. Disse skattene hadde alle et ekstraordinært preg. Formelt var det ennå et poeng at kongen måtte be bøndene om å få dem ved å henvise til særlige økonomiske behov. Etter loven hadde han nemlig ikke krav på dem.

I 1588 ba kong Kristian 4. om at nordmennene måtte betale en brudeskatt. Pengene skulle brukes til medgift for hans søster som skulle gifte seg. Andre ganger skyldtes pengebehovet kroning, krigsføring eller krigsgjeld.

Landskyld og bygselavgifter

På grunn av landskyldfallet i senmiddelalderen hadde de som eide jord nå vesentlig mindre inntekter enn f.eks. i første halvdel av 1300-tallet. Renten på de midler som var investert i jordeiendom var meget lav. Med en voksende befolkning, dvs. flere potensielle brukere og større konkurranse om jorda, skulle en tro at det var mulig for jordeierne å øke landskylda igjen. I praksis var imidlertid det nesten umulig. Dersom man

ønsket å forandre landskylda på en gård, måtte spørsmålet legges frem for en samling av «uvillige» menn.⁶ Det ble derfor sjelden gjort. Isteden fikk jordeierne innført to bygselavgifter, førsteårstak og tredjeårstak.

Førsteårstak var en avgift leilendingen måtte betale når leieavtalen om en gård ble inngått. Lenge sto den ikke i noe fast forhold til landskylda, og til tross for et utall klager ble den ikke fastsatt til noen bestemt sum før i 1684. Da ble det bestemt at den skulle betales med 10 riksdaler pr. skippund tunge i landskyld. Dette var adskillig mindre enn hva leilendingene tidligere hadde betalt både til offentlige og private jordeiere. Tredjeårstaket ble betalt hvert tredje år og var et minne om at den vanlige leieperioden for jord i høymiddelalderen var tre år.⁷

For 1600-tallet er det beregnet at bygselavgiftene kunne gi årlige inntekter på 40 prosent eller mer i tillegg til landskylda. Allerede på 1500-tallet måtte disse avgiftene derfor bety en kraftig forbedring av jordeiernes inntekter. På den annen side innebar det en forverring av leilendingenes kår, og av dem var det blitt flere.

Jordeierne

I høymiddelalderen var mer enn halvparten av jorda i Mosseområdet på brukernes egne hender. Det var m.a.o. bondeselv-eie som var den dominerende eiendomsformen på det tidspunktet. I løpet av 1400- og 1500-tallet hadde dette forholdet endret seg vesentlig.

Omkring 1600 var snaut 30 prosent av jorda, uttrykt ved størrelsen på landskylda, eid av bøndene selv. Adelen og kongen disponerte hver seg omtrent like store deler. Resten var spredt på forskjellige eierkategorier.⁸

Adelen eide nå helt eller delvis 15 gårder. Ni av disse var i sin helhet på adelige hender. Det var Kambo med to bruk, Kil, Nøkkeland, Dillingøy, Torderød og Tronvik, det siste med tre bruk. Kongen, som i høymiddelalderen ikke hadde en eneste eiendom i vårt område, satt med parter i tilsammen 18 gårder. Det var gods som inntil reformasjonen i 1530-årene hadde tilhørt bispestolen i Oslo og Værne kloster. Da ble alt jordegods som disse to institusjonene eide, beslaglagt av kongen. Det samme skjedde forøvrig med alt sentralkirkelig gods i landet, og inntektene fra det ble lagt inn under kronen. Før den tid hadde både Oslo-bispen og Værne kloster eid betyde-

Reformasjonene i 1536 bragte store endringer i eiendomsforholdene ikke bare i Moss, men i hele landet. Alt gods som inntil da hadde tilhørt kirken ble konfiskert og lagt under staten. Inntektene fra det lokalkirkelige godset gikk fremdeles til de lokale kirkene, men inntektene fra eiendommer som hadde tilhørt klostre og andre sentralkirkelige institusjoner gikk nå direkte til kongens kasse eller de ble forlenet bort til verdslige embedsmenn.

lige jordeiendommer i vårt område. Værne kloster ervervet i løpet av 1400-tallet ni større og mindre gårdparter. I 1599 fikk kongen landskyld fra hele 15 gårder som hadde tilhørt klosteret. Så vidt vi vet, skjedde det ikke noen forandringer med klostergodset på 1500-tallet etter reformasjonen. Det betyr at klosteret allerede på det tidspunktet eide disse gårdspartene. I denne sammenhengen er det verd å minne om at klosteret ikke hadde jordegods i vårt område i høymiddelalderen.

For Rygge kirkes vedkommende skjedde det motsatte. Den hadde færre eiendommer i Mosse-området på 1500-tallet enn i høymiddelalderen. Etter reformasjonen var det lokalkirkelige godset formelt sett også statsgods, men ulikt det sentralkirkelige godset gikk inntektene fra dette godset til kirken selv, dels til prestens underhold og dels til kirkebygningens vedlikehold. Omkring 1600 lå en part i Skallerød og en i Fuglevik til Ryggekirken vedlikehold. Til prestens underhold lå også bare to parter i henholdsvis Krosser og Gashus.⁹ Før 1350 hadde Ryggekirken eid ni gårdparter i vårt område.

Et ladested vokser frem

Den befolkningsveksten som var grunnlaget for gjenryddingen av gårder, var også noe av grunnlaget for fremveksten av ladestedet ved Mosse-fossen. I 1610 ble dette stedet beskrevet på følgende måte:

«Ind ved fjorden (...) på den østre side ligger den navnkundige ladested Moss, hvilken er en av de tre besynderlige ladesteder i Norge (...), og lastes hvert år mange skip derut med sagdeler, innbyggerne til stor gavn (...), og bor meget folk derhos, både håndverksfolk og andre, lige som en liten kjøpstad.»¹⁰

Dette var noe helt annet enn de få husene og kvernen som lå ved fossen mot slutten av 1400-tallet. Hva var det som hadde skjedd?

En ny næring

Stikkordene er vannsag og trelasteksport. Vannsaga kom til Sør-Norge omkring 1500. I Sverige hadde den vært kjent siden omkring 1450.¹¹ Moss var kanskje det første stedet her i landet hvor den nye teknologien ble tatt i bruk. Øvre og nedre Brevik sager på Moss var i drift senest fra 1503.¹² Det er de eldste vannsagene man kjenner til i Norge. Nå var det ikke

Oppgangssaga har ikke forandret seg mye siden den først ble tatt i bruk her i landet omkring 1500. Det har kommet til noen tekniske forbedringer etter hvert, men i hovedsak var den uendret til den gikk ut av bruk mot slutten av 1800-tallet. Foto Norsk Teknisk Museum.

noe nytt å lage bord av tømmer, men inntil vannsaga kom, hadde det skjedd med håndkraft. Både på 1300- og 1400-tallet ble det eksportert tømmer og hoggenbord fra kystdistriktene i Norge til Vest-Europa.¹³ Bøndene langs Oslofjorden var også med i denne virksomheten, og siden øksa var det viktigste redskapet i hele produksjonsprosessen, kunne bordene lages nær sagt hvor som helst. Eksporten foregikk fra hver vik og bukt hvor det var mulig for et skip å ankre opp. Innføringen av vannsaga førte derimot med seg at både produksjonen og eksporten ble konsentrert på færre steder.

Naturforholdene gjorde at Moss ble et slikt senter i den nord-vestre delen av det som nå er Østfold. Her fantes det eneste skikkelige vannfallet, og beliggenheten helt i enden av vassdraget gjorde det lett både å få frem tømmer og å transportere de ferdige bordene videre.

Da vannsaga ble tatt i bruk, kunne produksjonen av trelast mangedobles i forhold til tidligere. Det meste ble solgt til Nederland og andre skogfattige land i Vest-Europa. På 1500-tallet fikk disse landene et økonomisk oppsving, og i takt med fremgangen økte behovet for trevirke til skip, hus, brygger o.a. Dette gjaldt særlig Nederland, som var på vei mot en

stormaktsstilling, og gjennom hele århundret var dette landet den største avtakeren av trelast både fra Moss og fra Norge forøvrig. Til England og Frankrike gikk det imidlertid også en god del. Utbyggingen av sagbruksvirksomheten ved Mossefossen og eksporten av trelast herfra skjedde derfor i takt med utviklingen på trelastmarkedet i disse landene.

Virksomheten på ladestedet

I 1503 var det minst to sager ved Mossefossen. Vi vet ikke hvem som eide dem, men grunnen ved fossen var det Værne kloster, Oslo bispen og St. Stefanshospitalet i Tønsberg som eide. Vel 30 år senere hadde også kongen to sager her. Sannsynligvis var de ganske nye når vi første gang hører om dem i 1537.¹⁴ I 1560 hadde kongen fem sager. I tillegg fikk han grunnleie fra minst to sager til.¹⁵ På dette tidspunktet må det derfor ha vært minst ti sager i drift på Moss. Omkring 1600 var tallet økt til ca. 30.¹⁶ Utviklingen skjøt m.a.o. for alvor fart i siste halvdel av 1500-tallet.

Allerede omkring midten av århundret hadde stedet trukket til seg utlendinger. I 1560 leide kongen ut en sjøbod til Jens Pors og Anders Mørk fra Års i Danmark, til Daniel Nyborg, Gert Hollender og Jakob Skotte.¹⁷ Omtrent på samme tid ble det beslaglagt varer her som to kjøpmenn fra Amsterdam hadde forsøkt å handle ulovlig med. Det var tøyer av ull og lin samt jern- og kobbervarer.¹⁸

Skipsbyggeri var det også. I 1575 fikk Hugo Beda ordre av kongen om å reise til Moss for å reparere kongens skip «Herkules».¹⁹ Noe senere ble han omtalt som kongens skipsbygger i det sønnafjellske Norge.²⁰ I lønn for dette fikk han bruksretten til gården Dillingøy for sin levetid, kongens inntekter av Onsøy sogn samt noen jernhytter ved Skien. Dette kan tyde på at Moss fra 1575 og en tid fremover var sentrum for den kongelige skipsbyggingsvirksomhet i Sør-Norge. Ettersom kongen allerede eide fem sager her, var denne plasseringen ganske naturlig.

I 1587 fikk stedet toll.²¹ Riktignok skulle vedkommende også være toll i Drammen, men utnevnelsen viser at Moss var blitt et sted å regne med i økonomisk sammenheng. Det ble tydeligvis eksportert så mye trelast herfra at innkrevningen at toll ikke kunne overlates til hvilken som helst lokal embedsmann.

Moss fikk egen kirke 20 år senere. Den sto der Kirkeparken nå ligger og ble bekostet av almuen på Moss og Jeløy og av de

Utdrag fra regnskap for Akershus len 1557 – 1558. I overskriften står følgende: Dette etterskrævne fitalie er forspist på Moss til fire Kongelig Majestets sager fra påske til St. Mortens dag til ix (ni) daglige personer og til v (fem) tømmermenn som hugg et hus opp udi vii (syv) uker og til en murmester og en kalkslager udi viii (åtte) dager.

Til mat hadde kongen gitt dem: Malt, homle, mel, kukropper, smør, laks, sild, makrell, «kullu», flyndre, bergefisk, gryn og korn. Foto Riksarkivet.

Dette etterskrævne fitalie er for spisset påa mos til
iij kon: matt: sauger fra posse oc til Scti mortens
dag til ix daglige psöner / oc til v tømbermendt
söm hüg it hüüs op / vdi viij vger / oc til enn mü-
remester oc en kalkslager vdi viij dage /

Malt	—	x p 3 x v 10 ^r	4 1/2
Somle	—	oij p 3	11
Mæe	—	v p 3	5
Kukrop	—	oij	
Bunder	—	z 10	1 1/2
Lag	—	i 10	1 1/2
Sild	—	iiij 10	4 1/2
Markæe	—	ij 10	2 1/2
Kullu	—	iiij 10	4 1/2
flyndre	—	iiij 10	4 1/2
Bergefisk	—	oij p 3	11
Gryn	—	i 10	1 1/2
Korn	—	viij 10 ^r som nr forforint vll anbröd	6 1/2
Murmester	—	iiij 10 ^r som nr forforint vll anbröd	4 1/2
Kalkslager	—	iiij 10 ^r som nr forforint vll anbröd	4 1/2

som bodde i Vassbygda.²² Sognepresten i Rygge på den tiden, Truid Pedersen, skulle gjøre tjeneste i den nye kirken. I følge en avtale som han inngikk med almuen skulle han holde gudstjeneste her alle søndager og helligdager etter først å ha preket i Rygge. Men «naar dagene ere kaarte og veyen ond samledis hver anden søndag udi timelig tid og time udi Moss kirke».²³

Et knutepunkt for kommunikasjonene

Ved siden av å være et senter for sagbruksdrift og trelasteksport var Moss, dengang som nå, et knutepunkt for kommunikasjonene. Plasseringen ved utløpet av Vansjøvassdraget gjorde stedet bl.a. til et naturlig endepunkt for mange av ferdselsårene i områdene omkring Vansjø. Hovedveien fra Kristiania til Fredrikstad og videre til København gikk også gjennom Moss. Ved Tronvik på Jeløy var det fremdeles ferge for trafikken over Oslo-fjorden akkurat som i middelalderen. Til tider må det derfor ha vært ganske stor trafikk av reisende på Moss.

Nå var det ikke noen fornøyelse å ferdes langs landeveien på denne tiden. Veiene var dårlige, og vår, sommer og høst var folk henvist til enten å gå eller å ri. Vogner ble ikke vanlig før på 1700-tallet, og først da ble hovedveien gjennom Follo og Østfold utbygd til kjerrevei. Om vinteren var det på mange måter enklere. Da ble islagte vann, elver og myrdrag brukt som sledeveier. Vinterveiene fulgte derfor gjerne andre traséer enn sommerveiene. For bygdene øst for Vansjø var selve innsjøen den viktigste ferdselsåren til ladestedet hele vinteren

På den gamle Vålerveien er det nå svært så stille, men tidligere var dette hovedveien fra bygdene øst for Vansjø til Moss. Bildet viser et parti av veien mellom Nore og Vanem. Foto Geir Hansen.

I dette området ned mot Lødengfjorden i Vansjø lå gården Vittingsrød. Den ble ryddet i middelalderen, men ble lagt øde etter Svartedauen. Gården har aldri siden vært bebodd, men ble brukt under bl.a. Gashus. Området brukes fremdeles under Gashus og er fullstendig inkorporert i denne eiendommen. Foto Geir Hansen.

Nokkeland var en av de gårdene som ble lagt ode etter Svartedauen. Den ble tatt opp igjen senere, men er nå igjen fraflyttet og husene revet. Dette store treet sto tett inntil tunet på det Nokkeland vi kjenner fra vårt århundre. Foto Geir Hansen.

Kullebunnen helt nord på Jeløy ble ikke bosatt før på 1700-tallet. Navnet skriver seg fra brenning av trekull, og slik virksomhet ble det ikke noe større av i vårt område før etter at Jernverket kom i gang i 1704. Foto Jon-Ivar Fjeld.

Strendene ved Vansjø ligger omtrent på samme nivå i dag som dengang de første jegere slo seg ned på disse kanter for ca. 8000 år siden, like etter istiden. Bildet er fra Grevlingbukta i Vanemfjorden. Foto Fredrik Th. Bolin.

Parti fra Kongeveien over Mosseskogen. Den ble først anlagt som kjerrevei på 1700-tallet, men i uninnelige tider for det hadde dette vært hovedferdselsåren for trafikken sørover og nordover gjennom ytre deler av Østfold. Foto Geir Hansen

igjennom. Sommerveien, derimot, gikk først med ferge over Vansjø og deretter i krik og krok via Gashus, Rød, Vanem, Nore, Noreødegården, Trolldalen og Verket.

Sørover gjennom Rygge fulgte hovedveien den tørre, jevne raryggen. Nordover var den mer kronglet. Vi vet ikke nøyaktig hvor den gikk på 1500- og 1600-tallet, men sannsynligvis fulgte den i hovedsak samme trase som den senere kongeveien over Mosseskogen, den som ennå er godt bevart på strekningen mellom Verket og Kilsbakken. I mars 1594 var biskop Jens Nilsson på visitas i Rygge, og gjennom hans reisepptegnelser får vi et inntrykk av hvordan det var å ferdes langs veiene i vårløsningen.²⁴

Biskopen og følget hans hadde kommet til Såner.

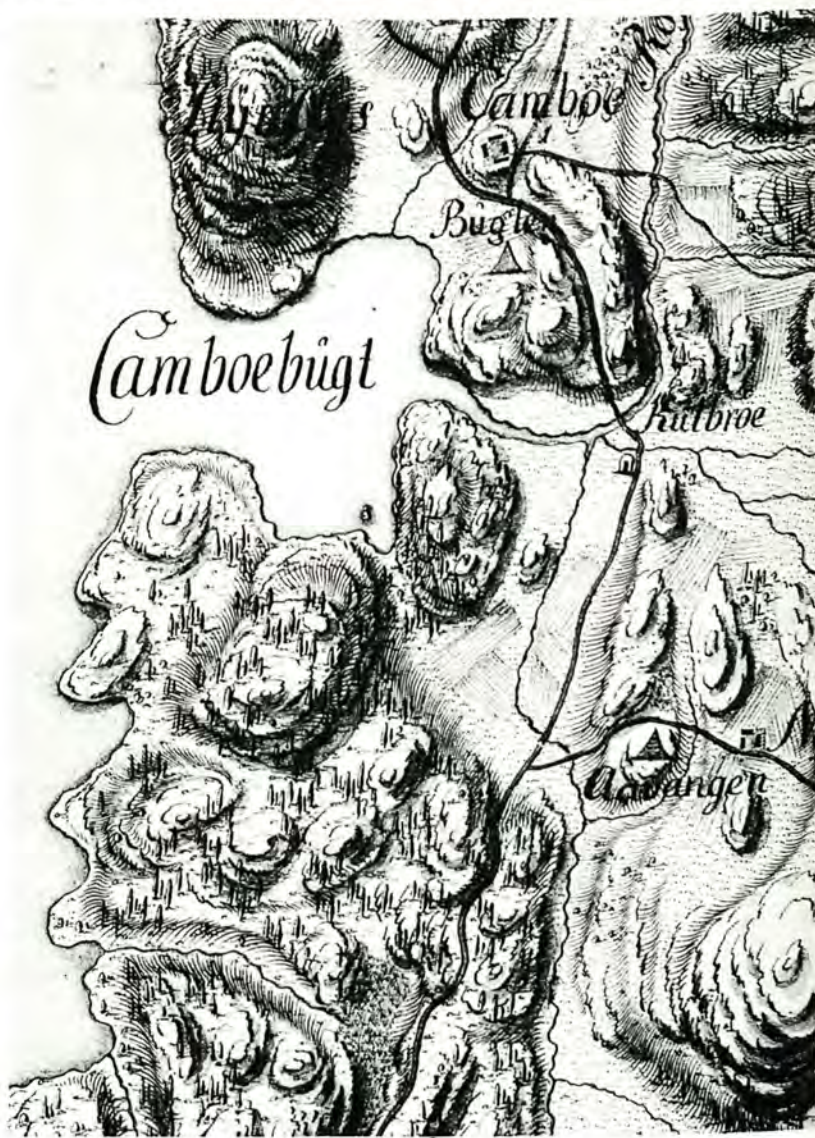
«Der skifte vi hester, og var klokken da ved ett slett. Så droge vi synder ad gjennom Såner sogn og hen ad Kamboen, og droge ud på isen og havde Kambo på den venstre hånd, hvor herr Peder på Rygge kom til bispen og møtte hannem. Siden gav bispen herr Peder på Vestby forlov at drage hjem. Der efter droge vi i sønder til Kil rett gjennom gården, så derfra 1 eller 2 pileskudd i sønder til Kilsbekken, udi hvilken var meget vann, og vi kunne ikke komme derover før vi måtte legge en hel hob bar og kvister udi og spende hesterne fra sleden og drage slederne over og lot så hesterne gå løse over. Som vi vare over kommet, droge vi over Mosseskogen i sønder, og er der en mil imellom Såner og Moss, så droge vi fra Moss og til Rygge prestegård en stor halv mil.»

Ladestedet og omlandet

Alt i alt er det tydelig at stedet ved Mossefossen gjennomgikk en betydelig utvikling i løpet av 1500-tallet. Fra så å si ingenting vokste det til et livlig handelssted med egen kirke og tollbod. Og grunnlaget for veksten var sagbruksdrift og trelasteksport. Det var disse næringene som var «by-grunnende».

Ladestedet fikk naturlig nok også betydning for bygdene omkring. Derfra kom tømmeret som ble skåret på sagene, og i en tid med økende skatter og andre byrder ga dette kjærkomne ekstrainntekter for mange. Det samme gjaldt for de av bøndene som hadde saltkjele. De fant også et marked for sitt produkt her. Og selv om mange av ladestedsbeboerne holdt husdyr selv, var det alltid behov for melk og smør fra gårdene i nærheten. En del av skutene som kom til Moss for å hente trelast, hadde sikkert også behov for å ta inn proviant av forskjellige slag. Tilsammen betydde dette at i løpet av 1500-tallet fikk bøndene i omlandet til Moss helt nye muligheter for salg av produkter, og det var muligheter som i hovedsak kom som en virkning av utviklingen innen trelastnæringene.

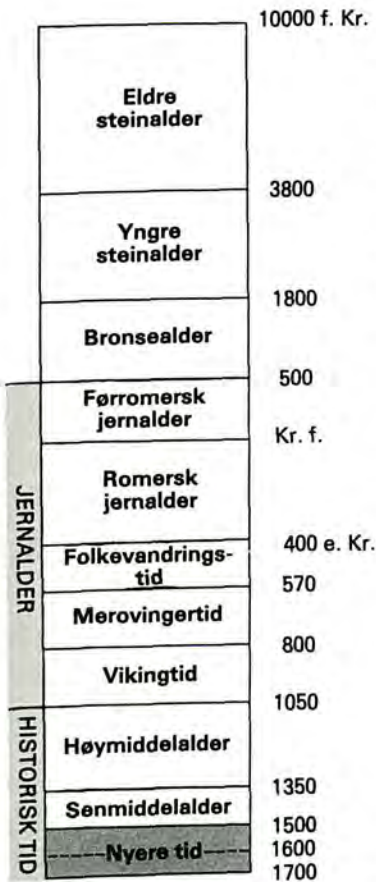
I denne sammenhengen er det også viktig å understreke at

Utsnitt av kart fra 1770-årene. Vi ser traseen til den daværende hovedveien sørover fra Kambo over Mossekogen. Her gikk nok også veien både på 1500- og 1600-tallet. Foto Norges geografiske oppmåling.

gjennom ladestedet fikk befolkningen i bygdene omkring lettere tilgang til varer som de ellers ville hatt vanskelig for å skaffe seg. Vi har tidligere nevnt to hollandske kjøpmenn som handlet med lintøyer og kobbervarer på Moss i 1560-årene. Her kunne bøndene også handle til seg korn og andre matvarer om avlingen skulle slå feil et år.

Styre og stell på ladestedet

Fra 1597 til 1663 kjenner vi til følgende fogder i Værne kloster len: Søren Nilsen, Anders Lauritzen, Peder Jacobsen, Truid Pedersen, Jørgen Hansen, Hans Pallesen, Jens Paulsen, Søren Jensen og Hans Kjeldsen.

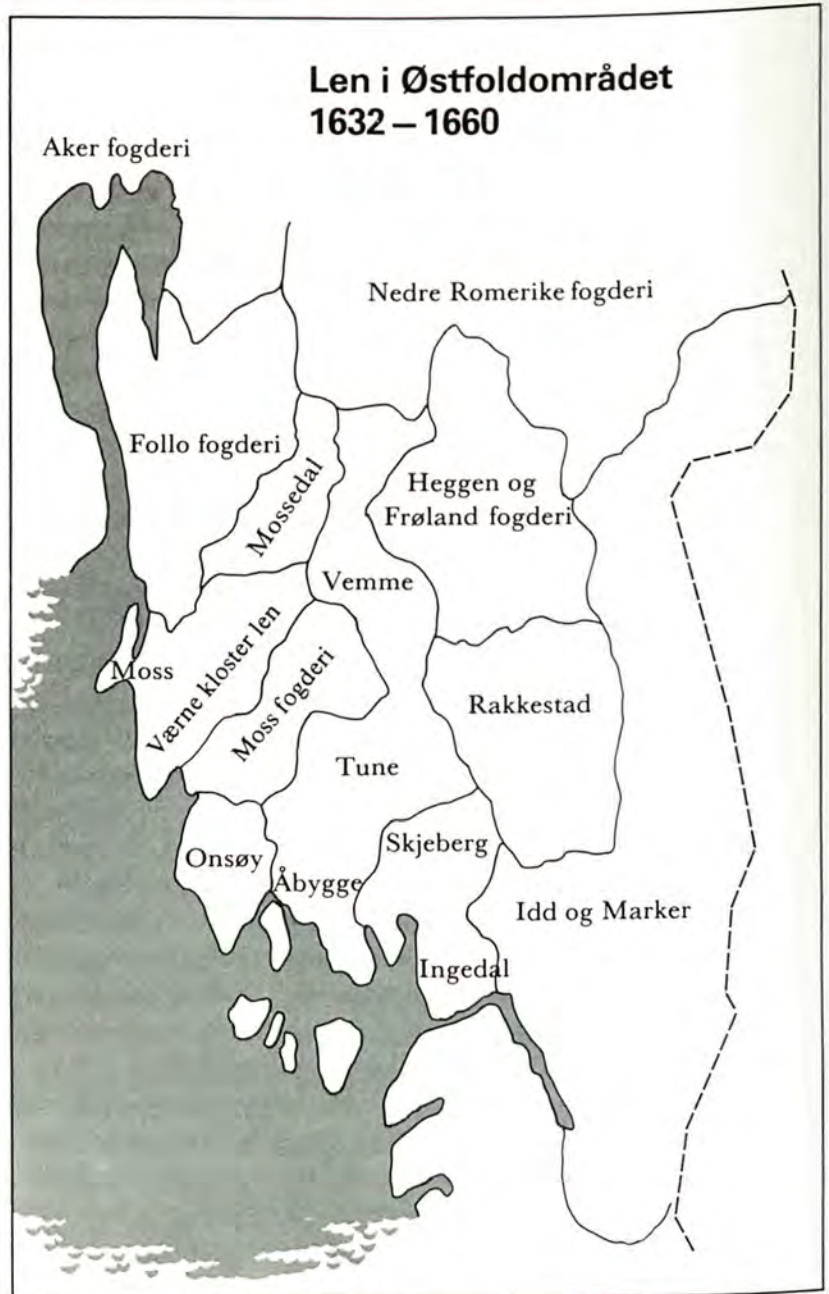
Len og fogderi

Fra senmiddelalderen og frem til 1660 var Norge administrativt delt inn i en rekke *len*. Hvert len ble administrert av en *lensherre* på kongens vegne. Han var lenets øverste sivile og militære myndighet og han hadde blant annet ansvaret for innkrevingen av skattene.

Fra 1566 til 1663 var Moss en del av Værne kloster len. Det besto ellers av resten av Rygge sogn, Våler hovedsogn og av Værne kloster gods. Dette siste var eiendommer som hadde tilhørt klosteret og som var blitt inndratt under kongen ved reformasjonen. Fra 1566 til 1663 satt det 14 lensherrer i Værne kloster len, og alle tilhørte danske adelsslekter. Sigvart Gabrielsen Akeleie var den siste egentlige lensherren. Han var også den som satt lengst i lenet, fra 1618 til sin død i 1659. Han kjøpte Kambo gård i 1631, men først fra 1647 bodde han fast der.¹

Lensherrene hadde alltid en eller flere *fogder* under seg, avhengig av hvor stort lenet var. Det var fogden befolkningen kom i kontakt med og for dem var det han som var øvrigheten. Fogden krevde inn skatter og avgifter, var påtalemyndighet i offentlige straffesaker, administrerte tinget og sto for innkrevingen av bøter. Til å hjelpe seg i dette arbeidet hadde fogden under seg flere *bygdelensmenn*. Moss, Jeløy og Vassbygda hadde egen bygdelensmann. Det samme hadde resten av Rygge prestegjeld. Værne kloster len var ikke større enn at det greide seg med en fogd, og på 1600-tallet bodde han som regel fast på Moss.

Det gjorde også en annen fogd, nemlig fogden i Moss fogderi. Dette fogderiet omfattet Råde sogn og Svinndal anneks i Våler og lå direkte under det som het Akershus hovedlen. Det vil si at det var lensherren på Akershus som var høyeste myndighet her. Til tross for at Moss fogderi ikke hadde noen

Av dette kartet kan man forstå at Østfold fylke tidligere het Smålenenes amt. Så lenge ordningen med len ble opprettholdt besto Østfold av en rekke smålen og fogderier med vekslende administrativ tilhørighet opp gjennom 1500- og 1600-tallet.

fysisk tilknytning til ladestedet, var fogden likevel tillagt visse oppgaver her. På begynnelsen av 1600-tallet var han gjerne toller på Moss, og han administrerte kongens eiendommer her, blant annet kongens sager.

Amt og fogderi

I 1660 ble det et skifte i statsforvaltningen i Danmark—Norge. Samtidig ble ordningen med len avskaffet, og vi fikk

amt i stedet. Værne kloster len ble slått sammen med Moss fogderi i 1663 til et nytt og større Moss fogderi under Fredrikstad og Smålenenes amt. I 1670 ble Hobøl også lagt til. I 1693 ble fogderiet slått sammen med Onsøy og Tune til et stort fogderi for hele området, under betegnelsen Moss og Tune fogderi. Den første amtmannen i Fredrikstad og Smålenenes amt het Erik Ottesen Banner. Han ble utnevnt i 1671 og bodde på Værne kloster.

Prestegjeld og anneks

Den første protestantiske prest i Rygge som vi kjenner navnet på er Peder Hansen. Han tiltrådte senest i 1579. Hans etterfølgere frem til 1703 var Truid Pedersen, Lauritz Christensen, Lauritz Lauritzen, Christen Henriksen og Ole Hansen Aurelian.

Gjennom hele 1500- og 1600-tallet var Moss en del av Rygge prestegjeld, og som vi allerede har vært inne på, skulle sognepresten i Rygge dekke prestetjenesten på Moss etter at kirken her ble bygget. Det var de områdene som i dag omfattes av Moss kommune som sognet til kirken på Moss. Først i 1729 ble det opprettet et residerende kapellani her. Det vil si at sognepresten fikk en kapellan som bodde fast på ladestedet. I 1790 ble Rygge prestegjeld delt i to, og Moss fikk egen sogneprest.

Ladestedet mellom kjøpstedene

I dette bildet som nå er gitt av de administrative forholdene var ladestedet en kompliserende faktor. Riktignok var det gjennom hele 1600-tallet underlagt fogden i landområdet omkring, det var en del av Moss sorenskriveri og det var en del av Rygge prestegjeld. Likevel var det bestandig en gruppe mennesker her som også måtte søke sin øvrighet andre steder. Hvordan kan det forklares?

Organiseringen av handelen

Handelsvirksomheten i Norge var organisert rundt et system av kjøpsteder og ladesteder. Kjøpstedene var knutepunktene i systemet. Ved kongelige privilegier fikk innbyggerne rett til å drive handel i bestemte områder. Flere kjøpsteder kunne få rett til å handle i de samme områdene. Innvånerne både i Tønsberg og i det gamle Sarpsborg hadde således rett til å handle i Båhuslen. Etter hvert ble systemet med handelsområder gjort fastere. Hver kjøpstad ble tillagt et avgrenset område, en sirkumferens, der stadens borgere hadde enerett på all handel. Sirkumferensene omfattet som regel et område på tre gamle norske mil rundt kjøpstedene, men Kristiania hadde en mye større sirkumferens.

I forbindelse med sagbruksvirksomheten og trelasteksporten vokste det frem en rekke tettsteder langs kysten. De vokste frem der det var naturlig for produksjon og utførsel. Som vi tidligere har vært inne på, var Moss et slikt sted. Andre steder på den samme siden av Oslofjorden var Son, og Krogstad i Råde. Ettersom ladestedene vokste opp innenfor kjøpstedenes sirkumferens ble det behov for å regulere forholdet mellom dem og ladestedene. Ladestedene fikk bare rett til å eksportere trelast. All annen handel skulle gå over kjøpstedene. Kjøpstedene forsøkte å få direkte kontroll med virksomheten på ladestedene, og etter hvert ble det krevd at de som drev med handel og annen såkalt borgerlig næring skulle ta borgerbrev i den kjøpstaden området hørte inn under. Samtidig skulle de betale sin skatt i kjøpstaden.

Oslo, Tønsberg og Fredrikstad

Da Oslo fikk nye privilegier i 1528, fikk borgerne der enerett på all handel innenfor Gullholmen.² Tønsbergs sirkumferens gikk opp til Gullholmen sørfra.³ I skjæringspunktet mellom de to sirkumferensene lå Moss. Hvor hørte ladestedet til?

Gullholmen var skjæringspunktet for handelsområdene til Oslo og Tønsberg. Spørsmålet var hvilke av disse kjøpstedene Moss hørte inn under. Foto Jon-Ivar Fjeld.

I 1567 ble Fredrikstad anlagt. Den nye kjøpstaden fikk til å begynne med bare et løst definert handelsområde som Moss helt klart lå innenfor. I siste halvpart av 1500-tallet var det derfor tre kjøpsteder som kunne kreve rettigheter på Moss. Det ser likevel ut til at Oslo-borgerne hadde størst innflytelse på stedet. To ganger kjenner vi til at det ble reist tiltale mot fremmede skipper for ulovlig handel her, og begge gangene var det Oslo-borgere som tok opp saken.⁴ Denne dominansen var likevel ikke til hinder for at borgere fra de to andre kjøpstedene også slo seg ned og drev sin virksomhet på Moss.

I 1627 fikk Fredrikstad nye privilegier. Byen hadde brent året før, og som en hjelp i denne situasjonen, fikk borgerne enerett på all handel innenfor et område på tre gamle norske mil. Her skulle alt landkjøp av huder, skinn, smør, talg og annet være forbudt. Alle varer som det ble handlet med i dette området, både innførsel og utførsel, skulle føres via kjøpstaden. Bare eksporten av trelast og tilførselen av varer som trengtes ved sagene skulle være fri.⁵

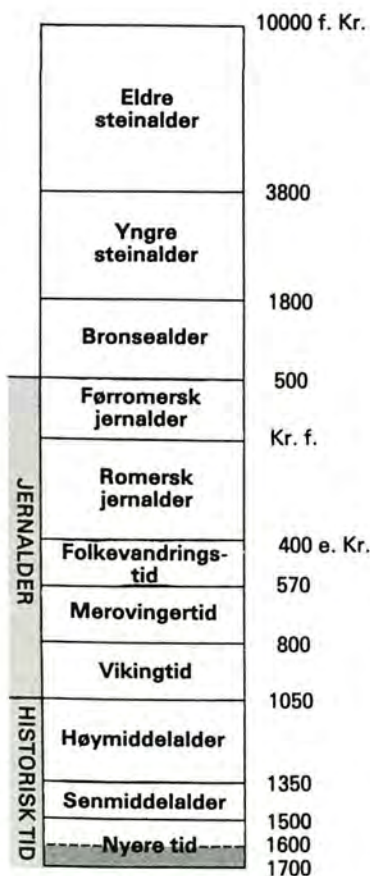
Fredrikstad-borgerne tok det for gitt at Moss lå innenfor deres sirkumferens. Uten videre beslagla de varene til fire Tønsberg-borgere som bodde og handlet på ladestedet og stevnet dem for ulovlig handel. Da saken kom opp for retten, ble beslaget opphevet, men Tønsberg-borgerne fikk bøter, og de ble dømt til å flytte fra Moss.

Dommen ble anket, og det ble bestemt at saken skulle stilles i bero inntil videre, og at Tønsberg-borgerne fritt skulle få handle på Moss inntil en endelig avgjørelse ble fattet. Dette dro i langdrag, og først i 1653 kom beslutningen. Da fikk Tønsberg nye privilegier, og der sto det at «Tønsberg by alene på tre mil nær byen, ved sjøkanten med alle slags last eller varer må handle, *unntagen på Moss!* Dermed var Tønsberg-borgerne ute av bildet.⁶

Omkring 1665 bodde det på Moss minst 19 personer som var borgere enten i Fredrikstad eller i Kristiania. I 1664 klaget borgermester og råd i Fredrikstad over at øvrigheten i Kristiania behandlet alle borgere på Moss som om de var borgere i Kristiania. Det endte med at Fredrikstad gikk seirende ut av striden. I 1670 ble det endelig bestemt at Moss skulle ligge under Fredrikstad, og i 1671 heter det at alle borgere på Moss skulle være borgere i Fredrikstad og ingen andre steder.⁷

Det navnkundige ladested Moss

Befolkningsutviklingen

Når det gjelder 1500- og 1600-tallet, er det sparsomt med opplysninger om hvor mange som bodde her. De sikreste tallene er fra så sent som 1660-årene. Da bodde det omkring 700 personer på Moss. Utgangspunktet for dette tallet er to manntall over den mannlige delen av befolkningen, ett fra 1664 og ett fra 1666. Begge er ført av sognepresten i Rygge, Laurits Lauritsen, og omfatter de områdene som i dag er Moss og Rygge kommuner.¹

De to manntallene er ikke helt like. Det fra 1664 omfatter bare menn over 12 år, men til gjengjeld er alle grupper i samfunnet med. Ingen er ihvertfall bevisst utelatt. Det var derimot tilfelle i 1666. Da ble «det ringe borgerskap» på ladestedet ikke tatt med i tellingen, men for alle de andre gruppene ble det nå ikke satt noen nedre aldersgrense. De to manntallene utfyller derfor hverandre, og tilsammen viser de at det bodde omkring 320 mannspersoner på Moss midt i 1660-årene. Vi kan likevel ikke være sikre på at alle menn er kommet med. Vi øker derfor tallet til 350. Dette anslaget omfatter både voksne og barn av mannkjønn.

Ut fra forholdene på ladestedet den gangen er det rimelig å regne en kvinne for hver mann, uansett alder. Tilsammen gir det en befolkning på ca. 700 personer.² Til sammenligning kan nevnes at Kristiania på samme tid hadde ca. 4000 innbyggere og Drammen i underkant av 2500. Tønsberg og Fredrikstad hadde begge en befolkning på mellom 1000 og 1500. Moss lå derfor ikke så mye tilbake for de nærmeste kjøpstedene.³

Men hva med innbyggertallet tidligere i århundret? Her står vi overfor et kildeproblem. Det er stort sett bare skattelister som kan gi informasjon om befolkningen tidlig på 1600-tallet, og disse listene egner seg ikke særlig godt til dette

Disse Etterskrevet, Værend ere, Strandfiorer
 Ny saa Moss Bonndelsg.

Andrick Holtendorp	7. 9.
Torsten Poulsen	7. 9.
Peder Amundsen	7. 9.
Erlend Christoffersen	7. 9.
Tore i Hullet	7. 9.
Johan Spillermand	7. 9.
Oleiff Donnersen	7. 9.
Andrick Willemsen	7. 9.
Andrick Rasmussen	7. 9.
Jungbriitt Nilsen	7. 9.
Andrick Rasmussen	7. 9.
Alind Sørensen	7. 9.
Johan Rasmussen	7. 9.
Johan Sørensen	7. 9.
Laurib Sørensen	7. 9.
Johan Bændsmann	7. 9.
Andrick Nilsen	7. 9.
Riistin Donnis	7. 9.
Oleiff Quist	7. 9.
Johan Jonsen	7. 9.
Johan Sørensen	7. 9.
Niels Jonsen	7. 9.
Johan Korte	7. 9.
Johan Sørensen	7. 9.
Johan Rasmussen	7. 9.
Niels Sørensen	7. 9.
Rasmussen	7. 9.
Oleiff Rasmussen	7. 9.
Broniel Rasmussen	7. 9.

Summa Letteris

7. 9. 9.

Denne skatteliste fra 1618 er en af de eldste oversikterne over strandsittere på Moss. Øverst står følgende: Disse etterskrevne menn er strandsittere og på Moss boendes. De første fem på listen er Henrik fellbereder, Torsten Poulsen, Peder Amundsen, Erlend Christoffersen og Tore i Hullet. Alle strandsitterne betalte en halv riksdaler i skatt. Foto Riksarkivet.

formålet. De omfatter bare den delen av befolkningen som betalte skatt, og det er ut fra dette utsnittet vi må gjøre våre beregninger.

Ved begynnelsen av århundret er den beste kilden i denne sammenhengen en skatteliste fra 1618.⁴ I den er det nevnt 64 såkalte strandsittere og 20 sagmestere på Moss. Det må imidlertid ha bodd adskillig flere her enn disse 84 personene og deres familier. Vurdert ut fra antall sager og det vi ellers vet om virksomheten her, er det rimelig å anslå folketallet til mellom 350 og 400 omkring 1620.

Fra 1645 – 1646 er det bevart en fortegnelse over dem som betalte koppskatt det året.⁵ Denne skatten skulle alle betale som var over 15 år, både kvinner og menn, men det ble gjort unntak for soldater og fattiglemmer. «Det ringe borgerskap» finnes heller ikke i fortegnelsen som tilsammen omfatter 273 personer. For landdistrikter er det vanlig å gjøre et tillegg på 70 prosent på persontallet i koppskattelistedene for barn under 15 år, soldater og fattiglemmer.⁶ Vi må dessuten gjøre et tillegg for borgerne og deres familier. Kanskje var det også flere fattige på et ladested enn i et landdistrikt? I praksis betyr det at vi kan fordoble skattelistedens persontall. Da får vi ca. 550 innbyggere. I forhold til tallet for 1660-årene, som er ganske sikkert, virker imidlertid dette noe lavt. Sannsynligvis er det mer realistisk å regne med at det bodde omkring 600 personer på Moss midt i 1640-årene. For siste del av 1600-tallet er det også vanskelig å få frem sikre tall for befolkningsutviklingen. Kildemessig er ikke problemene mindre enn for første halvdel av århundret. Fra 1680-årene finnes imidlertid noen oversikter over tomteiere, og fra 1686 er det bevart en liste over dem som betalte kopp- og kvegskatt det året. Tilsammen gir det et utgangspunkt for å antyde hvor mange mennesker som bodde på ladestedet omkring 1690.

Det var 35 navngitte familier som i 1686 betalte kopp- og kvegskatt til magistraten i Fredrikstad. Dertil kom 25 familier som betalte skatten til fogden i Moss fogderi.⁷ Ingen av disse siste familiene kjenner vi navnet på. De skattet alle i den laveste skatteklassen og ble av byfogden i Fredrikstad karakterisert som fattige strandsittere og arbeidsfolk. I tillegg kjenner vi 178 navngitte tomteiere, og her er de navnene som allerede er kjent fra skattelisteden ikke regnet med.⁸ Det innebærer at vi kjenner til drøye 200 familier på ladestedet, og da har vi ikke tatt for hardt i. I dette tallet har vi ikke regnet med de 25 anonyme og fattige strandsitterfamiliene, da det er godt mulig at de er med blant tomteierne.

Ut fra størrelsen på familiene til dem som betalte skatt til magistraten i Fredrikstad, er det rimelig å regne fire personer i gjennomsnitt pr. familie for hele ladestedet. Dette inkluderer barn og tjenere. På dette grunnlaget kan vi fastslå at det bodde mellom 800 og 850 personer på Moss i slutten av 1680-årene. Sammenlignet med 1660-årene er det sannsynlig at det var blitt såpass mange flere beboere her ca. 25 år senere.

På dette tidspunktet var Moss formelt blitt ladested under Fredrikstad, og myndighetene krevde inn skatt på ladestedet. I 1675 var det 25 personer her som betalte skatt på denne måten, i 1678 var tallet 39 og i 1686 var det 35. Dette kan tyde på at det meste av befolkningsøkningen etter 1660-årene hadde kommet før 1685.

Ser vi hele århundret under ett, går det frem at befolkningen hadde fordoblet seg i løpet av tiden fra omkring 1620 til omkring 1690. Fra mellom 350 og 400 innbyggere på begynnelsen av århundret hadde det økt til henimot 850 mot slutten. Man skal ikke legge for stor vekt på nøyaktigheten av disse tallene, men tendensen er klar nok. Ladestedet hadde en jevn befolkningsvekst gjennom storparten av 1600-tallet, men med en viss stagnasjon de siste par tiårene av århundret.

Bebyggelsen

Vi vet svært lite om hvordan ladestedet så ut på 1600-tallet, men for tiden omkring 1660 får vi likevel et visst inntrykk. I 1661 ble nemlig alle hus og eiendommer på stedet taksert.⁹

På begge sider av fossen lå det tett i tett med sager og kverner, tilsammen 39 sager og 12 kverner. Bakenfor disse, både på Nordbakken og på Sørbakken, lå den egentlige ladestedsbebyggelsen, tilsammen mellom 150 og 200 hus. De lå også tett langs øvre del av den nåværende Storgata, og på nedsiden her, ut mot Mossesundet, bodde de fleste kjøpmennene og trelasthandlerne med sine sjøboder og brygger.

På begge sider av den nåværende Kongens gate var det også bebyggelse. Her gikk hovedveien gjennom ladestedet, og det ble nok drevet adskillig tuskhandel og småhandel i disse husene. Ladestedets to gjestgiverier lå sikkert heller ikke langt unna dette strøket. Ellers var det hus på Værlen, ved Bakken, ved Raet, på Engen og i Bjerget. Mange av disse stedsnavnene lever fremdeles, slik som Værsla, Ra og Bjerget. Det samme gjelder Myra, området mellom nedre Vansjø og Kongens gate. I 1661 ble det beskrevet som «en havn ved Vansjø kaldet

Myren». Navnet Engen gikk senere igjen i gatenavnet Enggaden, det som nå heter Dronningens gate. Bakken finner vi igjen på 1800-tallet i Bakkegaden, nå Fleischers gate.

Tollboden og kirken skilte seg klart ut fra resten av bebyggelsen. Tollboden lå helt nede ved Mossesundet på nordsiden av elva og besto av flere bygninger. I perioder var de svært dårlig vedlikeholdt. I 1630 het det f.eks. at de fleste måtte bygges opp på nytt «om nogen derved skal have sin værelse og våning.» Det var et hovedhus med sidebod og stolpebod samt noe som ble kalt «det nordre hus». Begge husene hadde blyglassvinduer, og takene var tekket med takstein. «Det nordre hus» hadde fire rom, og ett av dem var «borgestuen». Her holdt tollerenes drenger til.¹⁰

Kirken, som ladestedet fikk i 1607, var en tømret langkirke som opprinnelig bare besto av kor og skip. På et maleri fra 1698 har kirken et tilbygg på tvers på nordsiden av skipet.¹¹ I

I 1698 var den danske hoffmaler Jacob Coning på reise i Norge. Han malte da blant annet ladestedet Moss. En kopi av maleriet henger i Moss rådhus, og det er fra dette utsnittene på disse sider er fotografert. Maleriet viser Moss på den tid da dette første bind av byhistorien avsluttes, på slutten av 1600-tallet.

1735 ble dette tilbygget fremdeles kalt «den ny kirke», noe som antyder at det ikke var særlig gammelt da kirken ble foreviget i 1698.

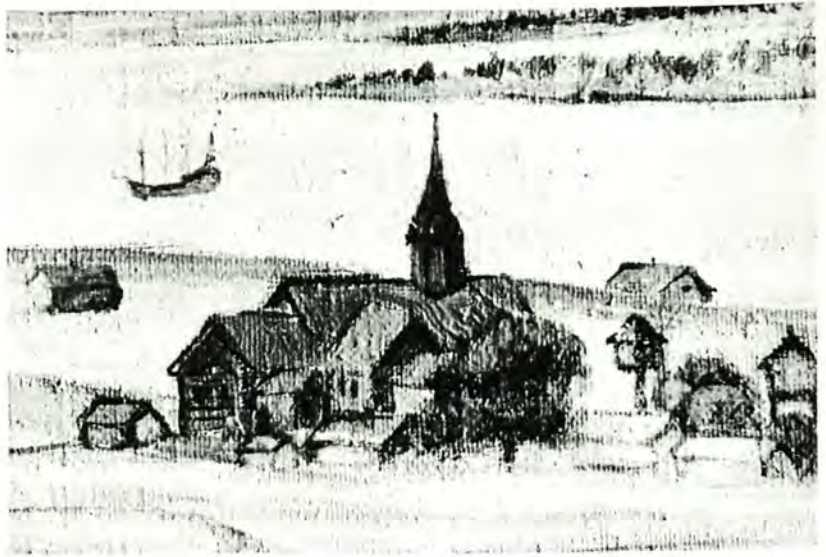
Kirken var delt i en mannsside og en kvinneside. På mannssiden var det 18 benkerader eller stoler. På kvinnesiden var det 20. Hver stol hadde fra fem til syv plasser. I koret var det sju stoler med tilsammen 29 plasser. Alt i alt var det 261 sitteplasser i kirken, men det var sikkert plass til 300 mennesker og mer til når alle mulige ståplasser ble tatt i bruk.¹²

På strategiske stedet i bebyggelsen var det satt opp vannposter. Vi vet ikke hvor mange det var, men systemet var såpass omfattende at en «postmester» hadde ansvaret for at det fungerte. I 1660-årene het postmesteren Ove Nilsen.¹³ Vannet ble tatt av fossen gjennom et «Water-Cammer» og ført i trerør til vannpostene.¹⁴

Et karakteristisk trekk ved ladestedet på denne tiden var de

I forgrunnen på denne del av maleriet sees Mosseelvens nedre løp. I bakgrunnen byens første kirke. På bildet på forrige side sees bebyggelsen langs den øvre del av selve fossen, og man ser tydelig at husene her var mindre enn lenger ned mot Mosse-sundet. Foto Egil Martinsen.

Den eldste kirken på Moss, slik den er fremstilt av Coning. Dette er det eneste bildet vi har av kirken som ble bygget i 1607. På maleriet er den bare en liten detalj, men forhåpentligvis har kunstneren fått med hovedtrekkene ved kirken korrekt. Den lå der Kirkeparken nå ligger. Foto Egil Martinsen.

mange «haver» eller «kålhaver», som de også kalles. Det var større og mindre jordstykker som det ble dyrket kål og andre grønnsaker på. På de største ble det sikkert også høstet gras ettersom mange av ladestedsbeboerne hadde husdyr. I 1686 var det 12 hester, 19 kuer, 24 griser og fem sauer her ifølge en skatteliste.¹⁵ Og det er minimumstall. Sannsynligvis ble det holdt adskillig fler dyr enn det myndighetene greidde å få inn skatt for. Disse havene lå naturlig nok i utkanten av bebyggelsen, på Værleu og på Engen, ved Bakken og ved Raet.

Grunneierne

På sørsiden av fossen vokste ladestedet frem på grunn som hadde tilhørt gårdene Melløs, Øre, Klommestén og Herredstvet. I løpet av 1400-tallet ble Værne kloster eier av de tre førstnevnte gårdene. Etter reformasjonen i 1536 ble klosteret nedlagt og dets eiendommer konfiskert av kongen, men klosterets eiendommer ble fremdeles holdt samlet under betegnelsen Værne kloster gods. Fra 1566 var dette godset en del av Værne kloster len, og det ble brukt av lensherren her. I 1640-årene hadde klosteret leieinntekter fra ca. 50 tomter, ni sager og to kverner på Moss.¹⁶

På 1400-tallet eide St. Stefanshospitalet i Tønsberg noe av Mosséfossen med en kvernstø. I 1547 ble Tønsberg-hospitalets eiendommer overdratt til Oslo hospital.¹⁷ I 1556 eide Oslo hospital også gården Herredstvet.¹⁸ Vi vet ikke hvor den lå, men i 1650 het det at det «skal være den plass hvorpå all

Oslo hospital ble opprettet ved kongelig forordning i 1538 og fikk seg tillagt gods som bl.a. hadde tilhørt St. Stefanshospitalet i Tønsberg. Det var det tidligere Gråbrødrekløsteret like under Ekeberg med sin kirke og sine eiendommer som ble gjort til byens hospital. Fremdeles ligger det en institusjon på samme sted som har navnet Oslo hospital.

Moss er bygd». ¹⁹ I en matrikkel fra 1680-årene står det nevnt 18 «haver» som lå på Herredstvet eng. ²⁰ De fleste lå langs veien til Værlen, noe som kan tyde på at gården opprinnelig må ha ligget i den nedre delen av ladestedet, ned mot Mosseundet. I 1640-årene hadde Oslo hospital leieinntekter fra 153 tomter, tre sager og fire kverner på Moss. ²¹

I middelalderen eide også Oslo-bispen grunn ved Mossefossen, d.v.s. på Nordbakken. I likhet med annet sentralt kirkegods ble dette konfiskert av kongen ved reformasjonen. Omkring midten av 1600-tallet eide kongen derfor en rekke tomter samt grunnen til fire sager og tre kverner på denne siden av Mossefossen. Dette var eiendommer som fogden i Moss fogderi administrerte på kongens vegne.

Ved siden av de som nå er nevnt, var det en rekke privatpersoner som etter hvert ble eiere av grunn, ihvertfall den grunnen de bodde på selv. Vi kjenner til overdragelser fra de offentlige grunneierne i 1619, 1632 og 1643. Fra 1618 vet vi dessuten at adelsmannen Claus Brochenhus eide grunn på begge sider av fossen. Vi kjenner dessverre lite til de private eiendomsforholdene, men i de tingbøkene som er bevart fra 1660- til 1680-årene, går det frem at flere og flere nok fikk kjøpebrev på tomtene sine. I første rekke gjaldt dette de mer velstående, men enkelte sagmestere og håndverkere ble etter hvert også selveiere. Salg av eiendommer og pantsetting av eiendommer utgjorde en betydelig del av de sakene som er registrert i tingbøkene. Likevel bodde de fleste av innbyggerne gjennom hele århundret på leid grunn, og det var grunn som i første halvdel av 1600-tallet i hovedsak var eid av kongen og Oslo hospital.

I 1649 endret dette forholdet seg radikalt. Da fikk stattholderen, Hannibal Sehested, skjøte på Værne kloster gods inklusive tomtegrunnen på Moss. Ved makeskifte fikk han dessuten lagt under seg både det som tilhørte Oslo hospital og det meste av det kongen ellers eide her. Tilsammen fikk Sehested leieinntekter fra nesten 200 tomter, og med ett slag var det meste av grunnen kommet på adelig hånd. ²²

Allerede i 1652 var imidlertid eventyret ute for Hannibal Sehested. Han falt i unåde, og eiendommene hans ble overdratt til kongen. I 1658 ble grunnen på Moss sammen med annet gods pantsatt til den nederlandske storkjøpmannen Gabriel Marselis «for hvis rede penges forstrekning» som han hadde gjort kongen. ²³ Disse tomtene ble i 1675 endelig overdratt til Gabriel Marselis' sønn, Constantin, til odel og eie. Det ser imidlertid ut til at kongen ved denne overdragelsen holdt

Hannibal Sehested var en dansk adelsmann som i 1642 ble stattholder i Norge, samme år som han giftet seg med Kristian 4.'s datter Kristiana. Han ønsket å skape en selvstendig stilling for Norge i dobbeltmonarkiet. Denne politikken hadde sterke motstandere i det danske riksrådet, og da han samtidig benyttet sin posisjon til å fremme egne økonomiske interesser fikk motstanderne ram på ham. Han ble avsatt som stattholder og måtte oppgi alle sine eiendommer.

tilbake grunnen på Nordbakken, for i 1680-årene hadde han selv inntekten av 31 tomter her.²⁴ Senere må kongen ha solgt dem til overkrigskommisær Hans Hansen Rosenkreutz, og det var her Moss jernverk ble opprettet i 1704.

For den vanlige mossaing førte ikke disse eierskiftene til noen forandringer. Eierne så de i alle fall ikke noe til, og vi kjenner ikke til at det skjedde noen endringer i grunnleien. Vi har opplysninger om tomteleien fra 1640-årene og fra 1680-årene, og på begge tidspunktene varierte de fra seks skilling til en riksdaler avhengig av tomtens størrelse. Ingen av de store tomteeierne bodde noensinne på Moss, og den daglige administrasjonen av eiendommene ble overlatt til fullmektiger. Både Sehested og Marseliene hadde høye posisjoner i samfunnet, men vi hører lite til dem her.

— *og lastes hvert år mange skip derut . . .*

Så å si all trelasten fra Moss ble eksportert til landene i Vest-Europa. Nederland, England og Danmark var de viktigste markedene, men det gikk også noe til Frankrike, spesielt til Calais, samt en og annen skipslast til Spania. I første halvdel av 1600-tallet var Nederland den desidert største avtakeren, og nederlandske skip dominerte på havna i Moss. Som oftest kom de fra Friesland, og skipperne hørte hjemme i byer som Aartswoud, Hoorn, Workum, Amsterdam, Hinlopen, Koudum, Emden og Harlingen. Det var små og mellomstore skip som ble brukt i denne trafikken. De vanligste båttypene var boierter, busser og kreierter. De hadde fast dekk, rund akterstevn og et fyldig skrog, men størrelsen og seilføringen varierte noe fra type til type. De fleste skipene var på 20 – 30 lester, men det var ikke uvanlig med fartøy på godt under ti lester. Lester var datidens mål for skipenes lasteevne.²⁵

Nederlenderne importerte for det meste bjelker og annen hoggenlast. Det var trelast som bøndene i bygdene omkring Moss laget med øks. De solgte den selv til skipperne på havna i Moss og hadde med andre ord hånd om både produksjon og omsetning inntil lasten var ombord i skipene. I tollregnskapene for Moss er følgende hovedsorter registrert: bjelker, spirer, sperrer, stolper, juffers, stenlekter og strålekter. De to siste sortene var lekter for tak tekket med henholdsvis stein og strå. Det andre var grovere last som bl.a. ble brukt til reisverk og takkonstruksjoner. I mindre kvanta ble det solgt spesielle sorter som begerholt, båndstaker, krumholt, bøttestaver, ener-

staver og humlestenger. Begerholt er emneved av lauvtrær som ble brukt til fremstilling av dreide kar, båndstaker er unge trær av hassel beregnet til tønneband, krumholt er krok-vokste trær brukt som emne til spant i større skip, bøttestaver og enerstaver ble brukt til å lage mindre kar og baljer av, og humlestenger er tynne rajer som ble brukt til å støtte opp humleplanter.²⁶

Omkring 1620 besto halvparten av den registrerte trelasteksporten fra Moss av slik hoggenlast. Resten var sagdeler, bord og planker av forskjellig tykkelse, bredde og lengde som var skåret på sagene ved Mossefossen.

Skiftende tider for trelasteksporten

Et godt tiår og deretter noen dårlige

I perioden fra mai 1618 til mai 1619 registrerte tolleren 89 skip som gikk med trelast fra Moss. De tok ombord ca. 81 000 enkeltdeler trelast og 180 favner ved. For dette ble det betalt 531 riksdaler i toll. Spørsmålet er om disse tallene gir et riktig bilde av trelasteksporten i disse 12 månedene?

Det gjør de sannsynligvis ikke. Fra andre steder vet vi at tollsvik og ulovlig eksport av trelast var vanlig. Det er store sjanser for at det var slik også på Moss. Oppgavene over utført trelast og de korresponderende tallene for innbetalt toll kan derfor bare betraktes som minimumstill. Den reelle eksporten var trolig adskillig høyere. Men brukt sammen med skipstallene, som er mer realistiske, kan oppgavene over utført trelast og innbetalt toll likevel gi oss et bilde av svingningene i trelasteksporten.

Det eldste bevarte tollregnskapet fra Moss er fra 1610/1611. Da gikk 61 skip herfra med trelast, og det ble betalt 339 riksdaler i toll. I 1618/1619 ble det lastet 89 skip, og tollens beløp seg til 531 riksdaler. Året etter ble det betalt 625 riksdaler. Tallene antyder at trelasteksporten, målt i enkeltdeler, hadde økt med godt over 50 prosent i løpet av tiden fra 1610 til 1620. Slik sett var det et godt tiår for Moss.

Annerledes ble det i tiårene som fulgte. I 1624/1625 kom det 54 skip etter trelast og i 1633/1634 kom det 55 skip. Tollinntektene for årene 1623 til 1631 var dessuten synkende. I gjennomsnitt pr. år ble det i denne perioden bare betalt inn litt mer enn halvparten av det som kom inn 1619/1620. Eksporten av trelast hadde med andre ord sunket til omtrent samme nivå som omkring 1610. Tollforpaktningen i begynnelsen av 1620-årene underbygger dette.

I 1620 bortforpaktet kongen innkrevingen av tollene og en del andre utgifter i Norge. D.v.s. at ansvaret for innkrevingen ble overlatt til privatpersoner mot at de betalte en fast sum i forpaktningssavgift. Overskuddet kunne de stikke i egen lomme. Kongen forlangte meget av sine forpaktere. Stort sett var avgiften omkring 50 prosent høyere enn de summer inntekten før hadde beløpet seg til. På Moss var det fogden i Moss fogderi, Hans Simensen Glostrup, som var tollforpakter. Om han ikke så avgiften som urimelig i første omgang, kom han snart på andre tanker. Han sa opp forpaktningen etter tre år, og det var ikke mulig for kongen å finne andre som var in-

Den 18. Mai
 Jantzenes Byggen Jantzen Jantzen af Moss
 sin Bygget vægts for — 48 Lden
 Guld med Guld Jantzen Jantzen

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

Den 20. Mai
 Jantzenes Byggen Jantzen Jantzen af Moss
 sin Bygget vægts for — 48 Lden
 Guld med Guld Jantzen Jantzen

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

— 17/10/1618 - 18/10/1618 i Moss

En side av tollregnskapet for Moss 1618–1619. Under datoen 18. mai står følgende: Fortollet skipper Jon Broersen av «Abickeken» sitt skip drektig på 15 lester hvor med han barlastet innkom. (barlastet = i barlast) Gav i roerstoll tre ort. Lastetollen oppebåret som etterfølger: 4 hundre deler kjøpt av Jens Christensen, 1½ hundre 8 og 9 alen bjelker kjøpt av Oluf Teksnes, et stykkverd sperrer kjøpt av Laurits Dramstad, 2 tylfter 7 palm spirer kjøpt av Oluf Dilling, 2 hundre stenlekter kjøpt av Halvor Gashus, 2 favner brende kjøpt av Nils Fløystad, 9 tylfter av Kong. Maj. deler er tollfri. Foto Riksarkivet.

teressert. Tollen kom derfor på regnskap igjen allerede fra 1623. Hovedårsaken var nettopp de dårlige tidene for trelasthandelen. Og som vi har antydnet: Forholdene ble ikke bedre i tiåret som fulgte.²⁷

Hva så med 1640- og 1650-årene? For denne perioden har vi bare tollinntektene å bygge på. Fra det første tiåret er de dessuten bare bevart for to år, 1642/1643 og 1646/1647, men det går frem at det i begge disse årene ble eksportert mer trelast enn gjennomsnittlig for 1650-årene. I 1647 kom det også frem et ønske om kanal gjennom Værlesanden. Vi kjenner til det fordi kongen ba stattholderen undersøke «hvorledes og med hva bekostning og til hva nytte det sted ved Moss kaldet

Hollandsk kreiert. Skip av denne typen var ofte å se på Moss. Det er en mellomstor skipstype med to–tre master. Original Norsk sjøfartsmuseum.

Vedelen kan igjennem graves».²⁸ Kanalen ble ikke gravet opp før ca. 200 år senere, så stattholderen har tydeligvis ikke anbefalt prosjektet. Initiativtet til det hele kom sannsynligvis fra Moss.

Det var tungvint for trelastskutene å måtte reise rundt Jeløy for å komme til og fra ladestedet, særlig fordi medvind ble til motvind når skutene rundet nordspissen av øya. De lokale trelasthandlerne og sageierne innså nok klart at Moss ville bli mer attraktiv for utenlandske skippere dersom de kunne seile direkte fra Værlen og inn i Mossesundet fra sør.

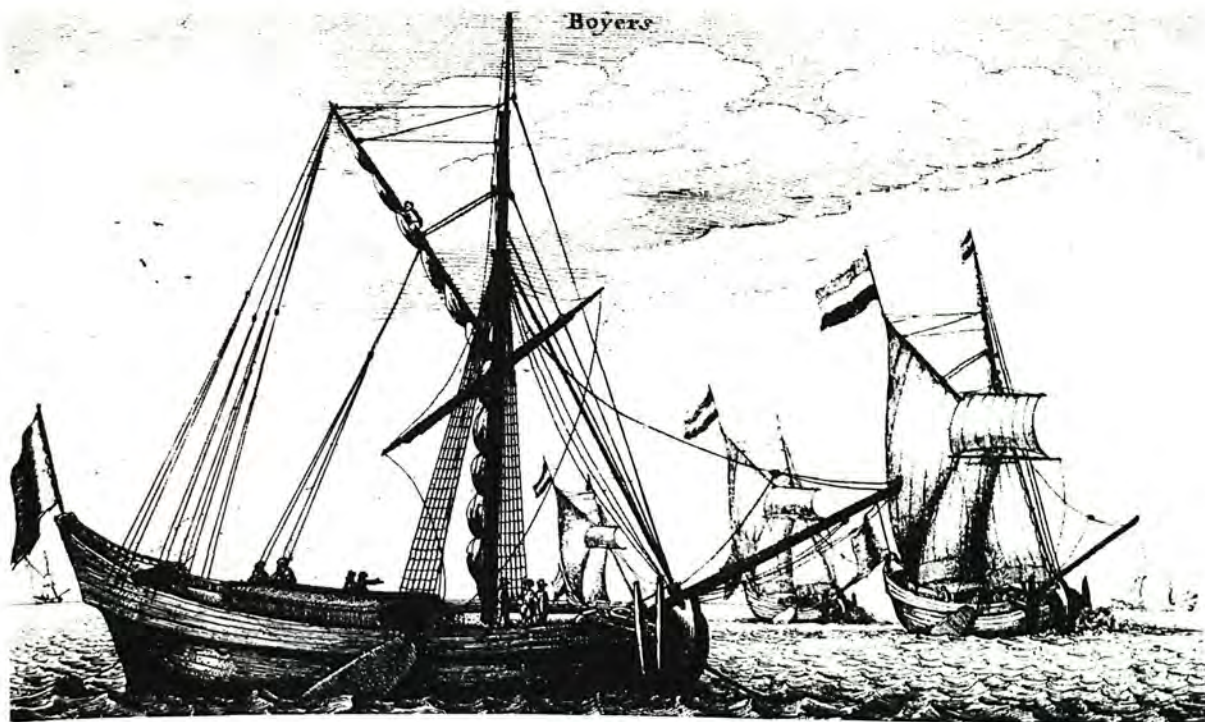
Eksporten i 1656/1657 lå også over gjennomsnittet for tiåret. I denne sammenhengen er det et problem at det ikke kan sies noe om eksportvolumet i disse årene sammenliknet med tidligere. Både i 1632 og i 1647 ble det innført nye avgiftsbestemmelser som betydde en kraftig økning av trelasttollen. Selv om det i 1642/1643 ble betalt 5576 riksdaler i toll mot bare 625 i 1619/1620, sier det ikke noe om eventuell forskjell i eksportvolum på de to tidspunktene. Ikke før fra omkring 1670 har vi tall som gjør en slik sammenligning mulig.

Sagdeler blir den viktigste eksportartikkelen

Da ble det ifølge tolleren eksportert ca. 250 000 sagdeler og ca. 45 000 enkeltdeler hoggenlast fra Moss. Eksporten holdt seg omtrent på samme nivå fra 1668 til 1671.²⁹ Med forbehold om tollsvik vil det si at det ble eksportert nesten fem ganger så mye trelast omkring 1670 som omkring 1620, målt i enkeltdeler. Ved det første tidspunktet besto dessuten trelasten av omtrent like store deler hoggenlast og sagdeler. 50 år senere var det bare 15 prosent hoggenlast med 85 prosent sagdeler. Uttrykt i reelle tall hadde utførselen av bord blitt seksdoblet. Og siden sagdeler sto i bedre pris enn hoggenlast, var verdiøkningen enda større enn mengdeøkningen. Forskjellen er så stor at det ikke kan bero på tilfeldigheter: I løpet av 1640-, 1650- og 1660-årene hadde sagdeler blitt den viktigste eksportartikkelen fra Moss. Hvordan hadde det gått til?

Ettersom sagdelene hovedsakelig ble produsert på Moss, har det sammenheng med produksjonskapasiteten her. I 1618 var det 32 sager på Moss. I 1661 hadde tallet økt til 40, 39 ved selve fossen og en ved Krapfoss.³⁰ Flere sager ble det aldri. Etter 1618 kom det altså til bare åtte sager. Det var derfor ikke primært en økning av antall sager, men en bedre utnyttelse av de som allerede eksisterte, som gjorde det mulig å øke produksjonen. Det skjedde bl.a. ved at det ble gjort forbedringer

En annen båttype som ofte var å se i Mossesundet på 1600-tallet var boierter. Det er et lite, ofte enmastet dekkfartøy med fyldig skrog. Trelemmen på siden av båten ble brukt til å motvirke avdrift under bidevindsseilas og kaltes sverd. Original Norsk sjøfartsmuseum.

i terrenget rundt sagene, slik at selve produksjonsprosessen kunne gå lettere. De plattformene, rampene og broene i Mossefossen som sees på kart fra 1700-tallet, ble nok bygd opp i disse årene.

Impulsene til dette kom utenfra. Ut gjennom 1600-tallet økte etterspørselen etter trelast i Vest-Europa, og det engelske markedet økte mest. England overtok gradvis Nederlands posisjon som økonomisk stormakt, og ulikt nederlenderne kjøpte engelskmennene i hovedsak sagdeler. Vi har ikke direkte opplysninger om at bordene fra Moss gikk til England, men sett i sammenheng med utviklingen ellers er det meget sannsynlig. I siste halvpart av 1600-tallet gikk storparten av bordeksporten fra Norge nettopp til England.

Dårlige tider mot slutten av århundret

Årene omkring 1670 var gode år for trelasteksporten fra Moss, ihvertfall i den forstand at det ble utført mye trelast. Går vi frem til århundreskiftet, var situasjonen en annen. I 1699 ble det ifølge tolleren bare utført ca. 30 000 sagdeler og ca. 40 000 enkeltdeler hoggenlast på tilsammen 46 skip. Det var en reduksjon på 76 prosent i løpet av 30 år. Og det var slett ikke noen ny situasjon i 1699. I 1690 ble det f.eks. bare produsert og solgt 44 600 bord ved Mosse-sagene, og i 1694 gikk det kun 32 skip med trelast herfra. Bordeksporten hadde vært synkende siden begynnelsen av 1680-årene, og i 1699 var man tilbake i samme situasjon som ved århundrets begynnelse: Det ble utført mer hoggenlast enn sagdeler. Tollregnskapene viser forøvrig at eksporten av hoggenlast hadde ligget på omtrent samme nivå gjennom hele århundret. Det var med andre ord hoggenlast som var det stabile element i trelasteksporten fra Moss.

For ladestedet var det imidlertid driften ved sagene og eksporten av bord derfra som betydde mest. Det var dette som skaffet de fleste innbyggerne deres inntekt, direkte eller indirekte. Det er da også rimelig å se den stagnasjon i befolkning-sveksten som vi har påpekt tidligere, nettopp som et resultat av den kraftige reduksjonen av bordeksporten. Men hva var årsaken til alt dette?

Sagbruksreguleringen 1688

Den mest iøynefallende forklaringen er reduksjonen av antall sager. Omkring 1670 var det 40 sager på Moss. I 1688 ble det bestemt at det for fremtiden bare skulle være lov til å bruke 20

Kilder fra 1680-årene gir oss navnene på følgende sager ved Mossefossen: Første og andre Værne kloster sag, Rolde sag, Dyre sag, Ståfast sag, Viersvik sag, Orkerød sag, Alby sag, første og andre Galde sag, Fresje sag, Slumpe sag, Lange sag, Påske sag, Kokke sag, første og andre Hytte sag, hr. Mogens sag, Huseby sag, øvre og midtre Svenske sag, Lerke sag, Munke sag, Mærre sag, Ramberg sag, Ribe sag, Krøge sag, øvre og midtre Brevik sag, midtre Kongens sag, St. Jørgens sag, St. Hans sag, Bru sag, øvre og nedre Berg sag, Brokkenhus sag.

av disse. På hver av dem ble det dessuten bare lov til å skjære et visst antall bord i året. De 20 sagene fikk et lovlig kvantum på 122 000 bord, et gjennomsnitt på 6100 pr. sag.³¹ Nedleggningen av sager skjedde ikke bare på Moss. Over hele Østlandet og Sørlandet ble det foretatt liknende reduksjoner, og til sammen ble omkring 500 sager nedlagt. Bakgrunnen var dels en frykt hos myndighetene for at skogene skulle bli uthogd og dels et ønske fra de store trelasthandlerne om å senke produksjonen for derved å kunne få bedre priser.

Bordprisene hadde vært dårligere siden midten av århundret, og utover i 1660- og 1670-årene ble de så lave at næringen fikk problemer. Ikke engang storeksperten omkring 1670 kompenserte for dette. Trelasthandlerne mente at årsaken var overproduksjon i forhold til behovet på eksportmarkedene og presset på for å få en reduksjon av bordproduksjonen på landsbasis. Det greidde de også. Etter sagbruksreguleringen i 1688 ble det eksportert vesentlig mindre trelast enn tidligere. Til gjengjeld var prisene høyere enn de hadde vært på flere tiår. Slik sett ble det også bedre tider for de sagerne på Moss som overlevde sagbruksreguleringen, men for ladestedet som helhet kunne det ikke kompensere for de sagerne som var blitt nedlagt. Betyr det at myndighetene med et pennestrøk halverte næringsgrunnlaget på ladestedet?

Så ille var det ikke. Ved nærmere ettersyn viser det seg at sagbruksreguleringen fikk små virkninger. Det var i virkeligheten bare sju av de 20 sagene hvor nedleggelsen var en direkte følge av reguleringsbestemmelsene. Tre hadde forsvunnet for godt allerede i 1670-årene, og ti sager lå øde og hadde ikke vært drevet de siste fem – seks årene. Årsaken til nedgangen i eksporten var langt mer grunnleggende enn en bestemmelse fra myndighetene.³²

Sviktende tømmertilførsel

Forklaringen ligger først og fremst i tilgangen på tømmer. Moss hadde et begrenset naturlig oppland i så måte: Distriktene som naturlig sognet til Vansjøvassdraget. Her var det hentet tømmer i innpå 200 år, og mot slutten av 1600-tallet ble det mangel på de store stokkene som datidens borddimensjoner krevde. Allerede i 1602 ble det klaget på dårlig tilgang på tømmer, og fra det året av og i noen tiår fremover ble det jevnlig hentet tømmer til kongens sager på den andre siden av Oslofjorden. Men nå var situasjonen tydeligvis blitt prekær også for de andre sagerne.

Dessuten var det granskog som nå dominerte langs Van-sjøvassdraget. Gran var lite ettertraktet, og prisene for den var adskillig lavere enn for furu. Det ser derfor ut til at det var de naturlige forutsetningene som først og fremst sviktet Moss: Det var rett og slett ikke mulig å opprettholde det høye produksjons- og eksportnivået man hadde hatt tidligere.

Nå skal det riktignok sies at mulighetene på eksportmarkedene heller ikke var så gode som tidligere. Men Fredrikstad og Halden fikk bare en liten reduksjon i bordeksporten, samtidig som Moss mistet $\frac{3}{4}$ av sin.³³ Det er derfor de lokale faktorene, og ikke de internasjonale, som i hovedsak forklarer det som skjedde. Fredrikstad og Halden lå begge ved enden av lange vassdrag med nærmest uendelige muligheter for tilførsel av trevirke. Moss, derimot, lå ved et lite vassdrag der ressursene var i ferd med å tømmes.

Rikdom og fattigdom

Det var en broget samling mennesker som bodde på ladestedet. Her var håndverkere, møllere, sagarbeidere, sjauere, skipper, krambodhandlere, fiskere, sageiere og trelasthandlere, kort sagt alle som måtte til for at stedet skulle fungere.

Gjennom hele 1600-tallet var det store sosiale og økonomiske forskjeller innenfor Mosse-samfunnet. Verken rikdom eller fattigdom var jevnt fordelt. I 1661 ble alle hus og gårder taksert, og i dette materialet finnes tall som illustrerer hvor stor avstanden kunne være. Fogden i Moss fogderi, Henrik Sørensen, eide en gård ved Sundet som med sjøboder og havneplass var verd 500 riksdaler. Jon Pedersen som bodde i Bjerget, hadde derimot et hus som ble taksert til bare tre riksdaler, og han hadde mange likemenn. Det hadde ikke fogden. Av 134 hus og gårder var 54 verd mindre enn ti riksdaler. 90 var verd mindre enn 20 riksdaler, og bare tolv hus ble taksert til mer enn 100 riksdaler.³⁴

De mellommenneskelige forbindelsene ble som oftest knyttet innenfor ett og samme sosiale sjikt. Det var her man hadde familie, slekt og venner. Om Jon Pedersen i Bjerget opplevde sosialt fellesskap med noen utenom familie, slekt og de nærmeste naboene, måtte det være med folk i samme stilling som ham selv. Kanskje var det med Gjertrud på Ra og Amund Jegtemann. De eide også hus som var verd mindre enn ti riksdaler og sto omtrent på samme trinn i samfunnsstigen.

Rundt regnet halvparten av innbyggerne var kvinner, men

til tross for det møter vi dem ikke så ofte i kildene. Det er mennene som dominerer der. I kildene opptrer en person først og fremst som skattebetaler, tomteleier, yrkesutøver eller lovbrøyer. Når vi møter kvinnene relativt sjelden, tyder det på at de for det meste hadde sin virksomhet i hjemmet og i familien. Oftest hører vi om dem som tjenestepiker, hustruer og enker og nesten bestandig i tilknytning til en mann.

Selv enker som fortsatte sin manns forretninger og som tydelig hadde en selvstendig økonomisk stilling, ble hengende ved mannens navn. Jens Madsen døde omkring 1670. Han

Maaße Aneki

<i>Strandsider or Borgermand</i>	<i>Jenss Sønner</i>	<i>De som døde Borgermand</i>	<i>Jenss Sønner</i>
<i>L. Hoff Jørgen 50 år,</i>	<i>Heder Olsen 26 år</i>	<i>Heder Mathen Sund 60 år,</i>	<i>Marty Jørgen 22 år</i>
<i>Martin Jørgen 40 år</i>	<i>J. Hoff Olsen 12 år</i>	<i>Salvor Jørgen 40 år</i>	<i>Christen Jørgen 20 år</i>
<i>Mattis Jørgen Daldahl 32 år</i>	<i>Linnity Mattis 8 år</i>	<i>Jom Borkson 40 år</i>	<i>Jens Daldahl 27 år</i>
<i>Heder Jørgen Daldahl 30 år</i>	<i>L. Hoff Jørgen 10 år</i>	<i>Jom Jørgen 38 år</i>	<i>Jørgen Jørgen 20 år</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 33 år</i>	<i>Jom Jørgen 3 år</i>	<i>Heder Jørgen 60 år,</i>	<i>Heder Jørgen 27 år,</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 35 år</i>	<i>Jom Jørgen 3 år</i>	<i>Round Jørgen 60 år,</i>	<i>Niels Jørgen 22 år,</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 38 år</i>	<i>Jom Jørgen 3 år</i>	<i>Martje Jørgen 52 år</i>	<i>Christen Jørgen 28 år</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 42 år</i>	<i>Jom Jørgen 3 år</i>	<i>Christen Jørgen 40 år</i>	<i>Christen Jørgen 5 år</i>
<i>Linnity Jørgen 34 år</i>	<i>Jom Jørgen 3 år</i>	<i>Jom Jørgen 30 år</i>	<i>L. Hoff Jørgen 3 år</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 38 år</i>	<i>Heder Linnity 17 år</i>	<i>L. Hoff Jørgen 40 år,</i>	<i>Marty Linnity 12 år</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 43 år</i>	<i>Marty Jørgen 15 år</i>	<i>Christen Jørgen 32 år,</i>	<i>Heder Jørgen 7 år</i>
<i>Linnity Olsen 48 år</i>	<i>Jom Jørgen 8 år</i>	<i>Christen Jørgen 56 år</i>	<i>Jom Jørgen 2 år</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 40 år</i>	<i>Jom Jørgen 15 år</i>	<i>Christen Jørgen 43 år,</i>	<i>Jom Jørgen 4 år</i>
<i>L. Hoff Jørgen 32 år</i>	<i>Marty Linnity 12 år</i>	<i>Christen Jørgen 43 år,</i>	<i>Christen Jørgen 22 år</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 40 år</i>	<i>Ole Linnity 8 år</i>	<i>Jom Jørgen 56 år</i>	<i>Jom Jørgen 62 år</i>
<i>Jom Jørgen Daldahl 50 år</i>	<i>Linnity Linnity 6 år</i>	<i>Heder Jørgen 57 år</i>	<i>Ole Linnity 6 år</i>
	<i>Jom Jørgen 17 år</i>	<i>Christen Jørgen 43 år,</i>	<i>Marty Jørgen 3 år</i>
	<i>Jom Jørgen 17 år</i>	<i>Niels Jørgen Daldahl 40 år</i>	
	<i>Jom Jørgen 17 år</i>	<i>Jom Jørgen 38 år</i>	

Prestenes manntall 1666. Her er mange opplysninger om strandsittere på Moss, men desverre får vi vite lite om kvinnene. Hensikten med manntallet var å få oversikt over hvor mange av hankjønn som fantes. Kvinner er nevnt bare sammen med sine sønner og bare når de var enker. Foto Riksarkivet.

hadde drevet som trelasthandler, sagbruker, gjestgiver og krambodhandler. Enken fortsatte store deler av denne virksomheten utover i 1670-årene. Likevel omtales hun som «Mette, salig Jens Madsens», også så sent som i 1680 da hun solgte to gårder og en tomt.

I manntallet av 1666 er 12 kvinner oppført under rubriken strandsittere og husmenn. De var enker og er bare med p.g.a. sine sønner. Johanne hadde f.eks. vært gift med Torkel. Hun er nevnt på følgende måte: «Johanne, Torkelssønner, Jens Torkelsen 24 år, Erik Torkelsen 9 år». Av og til støter vi imidlertid på kvinner som tilsynelatende hadde et selvstendig yrke. En var «Anne fisker», som i 1661 eide et hus som ble verdsatt til 4 riksdaler.

Strandsittere og borgere

I samtiden ble det gjerne skilt mellom to slags innbyggere på Moss. Det var borgere, og det var strandsittere. Det vil si de som hadde borgerbrev i en kjøpstad og de som ikke hadde det. Ut over dette enkle faktum sier ikke denne inndelingen noe om befolkningen på ladestedet. Riktignok var de rikeste alltid å finne blant borgerne og de fattigste alltid å finne blant strandsitterne, men dessuten fantes det hele tiden strandsittere som var mer velstående enn enkelte borgere. De økonomiske og sosiale skillelinjene fulgte kort sagt ikke det formelle skillet mellom borgere og ikke-borgere.

Og hva med de embedsmennene som bodde her? Formelt var de ikke borgere, men de hørte heller ikke riktig med i strandsitternes rekke. En nærmere undersøkelse av ladestedssamfunnet på 1600-tallet kan derfor ikke baseres på den enkle todelingen borger – strandsitter. Da er det bedre å ta utgangspunkt i trelastnæringen som var stedets dominerende næringsvei og gruppere befolkningen i forhold til denne.

Sageiere og sagbrukere tidlig på 1600-tallet

I 1618 var det 33 sager på Moss. Vi har direkte opplysninger om eierne til 24 av dem. Kongen eide tre sager og følgende adelspersoner tilsammen 11: Else Galde til Nygård ved Fredrikstad, Oluf Galde til Tomb, Anders Blomme til Kambo, Margrete Brochenhus, Else Marsvin, Jørgen Friis og kansler Jens Bjelke. To sager lå til Værne kloster len og ble brukt av lensherren der, Sigvart Gabrielsen Akeleie. Margrete Brochenhus var datter av Henrik Brochenhus til Elingård, Jørgen Friis var stattholder i Norge fra 1601 til 1608 og hadde i sin

Jens Bjelke eide toogenhalv sag på Moss. Han var Norges Rikes Kansler fra 1614 til 1659. Embetet hadde røtter tilbake til middelalderen og besto til 1679 da det ble opphevet. Jens Bjelke var gift med Sophia Brochenhus og det var i ekteskap med henne at han bl.a. fikk råderetten over Evje i Rygge.

tid eid Kambo. Kansler Jens Bjelke eide Evje i Rygge samt annet gods i området.

Tilsammen eide adelen en tredjedel av sagene, men ingen av dem bodde her. Det gjorde heller ikke sognepresten i Våler, herr Nils, eller Erlend Kase og Christopher Helgerød, som eide en sag hver seg. Det samme gjaldt Peder Kubberød som satt med halvparten av Mærre sag. De tre sistnevnte var brukere på gårder med samme navn på Jeløy.

Følgende sageiere bodde på Moss: Oluf Henriksen, Oluf Hågensen, Jørgen Hansen, fogdene Peder Jacobsen og Truid Pedersen samt stedets kirurg og barber, Dinis badskjær. Tilsammen eide disse fire og en halv sag.³⁵

Svar på spørsmål om hvem som satt med de resterende ni sagene kan vi få ved å se på en liste fra 1618/1619 over dem som eksporterte sagdeler fra Moss.

Eksportører av sagdeler fra Moss 1618/1619³⁶

Kongen	Oluf Henriksen
Oluf Galdes tjener	Sigvart Gabrielsen Akeleie
Jens Bjelkes tjener	Didrik Hansen
Anders Blomme	Paul skriver
Truid Pedersen	Jens Christensen
Peder Jakobsen	Søren Knudsen
Peder Kubberød	Oluf Tordsen
Oluf Hågensen	Søren Nilsen

De ti første på listen kjenner vi allerede til. Det er de seks siste som er interessante. Didrik Hansen hadde vært fogd i Moss fogderi i flere perioder, sist fra 1616 til 1618, og liksom etterfølgeren Peder Jakobsen og hans kollega i Værne kloster len, Truid Pedersen, kombinerte han embetet med sagbruksdrift og trelasthandel. Det samme gjorde Paul skriver, som sannsynligvis er identisk med Paul Lauritsen, sorenskriver i Follo. De fire siste vet vi ikke noe om. De betalte ikke skatt som strandsittere. Det er derfor sannsynlig at de var borgere i en av de tre nærmeste kjøpstedene, men bodde og drev sin virksomhet på Moss.

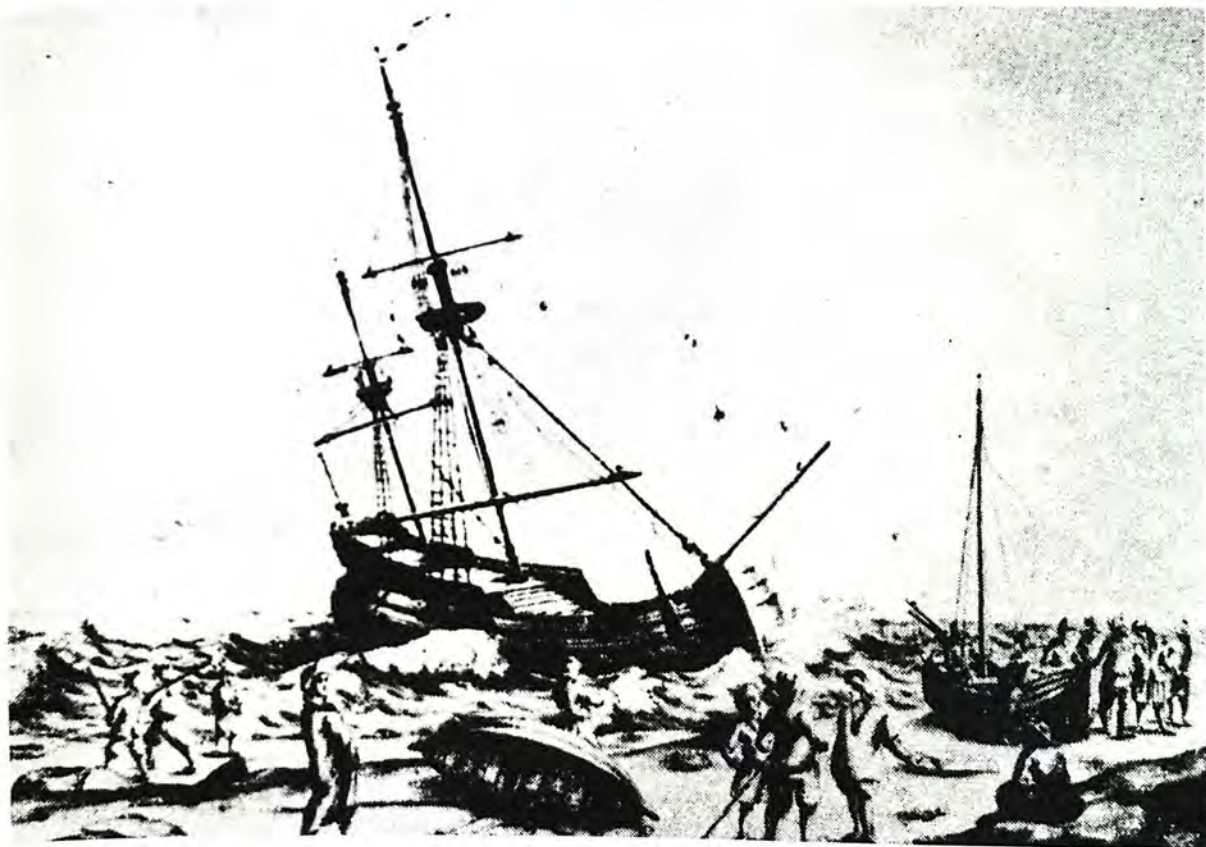
En rekke sageiere er ikke med blant bordeksportørene, bla. fire av de adelige. Årsaken kan være at sagene deres ikke var i drift dette året, men det mest sannsynlige er at de ble drevet av andre. Og hvem var vel nærmere til det enn de som allerede drev andre sager her? Listen over bordeksportører er med andre ord også en oversikt over aktive sagbrukere.

Adelsmennene Oluf Galde, Jens Bjelke og Anders Blomme var blant dem som eksporterte mest trelast, men som nevnt bodde ingen av dem på ladestedet. Oluf Galde og Jens Bjelke er da også oppført med fullmektiger som styrte sagene for dem. Anders Blomme hadde sikkert også det. Til tross for en stor eierandel gjorde adelen seg lite gjeldende som aktive sagbrukere. Med unntak av de tre som nå er nevnt og Sigvart Gabrielsen Akeleie, kan adelen best karakteriseres som passive rentenister i denne sammenhengen. Men den rollen var de ikke alene om å ha. Både sognepresten i Våler, herr Nils, og gårdbrukerne Erlend Kase og Christopher Helgerød var tydeligvis tilfreds med bare å leie bort sagene sine.

Av dem som aktivt drev sagbruk, var fem borgere. Det var Oluf Henriksen, Jens Christensen, Søren Knudsen, Oluf Tordsen og Søren Nilsen. Fire var embedsmenn. Det var fogdene Truid Pedersen og Peder Jakobsen, tidligere fogd Didrik Hansen samt sorenskriver Paul Lauritsen. Kombinasjonen av offentlig embete og privat næringsvirksomhet gjorde de sistnevnte til mektige menn på stedet.

Oluf Hågensen var strandsitter, men i næringsmessig sam-

Strandsitter Oluf Hågensen på Moss eide en kreiirt. Vi vet ikke hva slags båter de andre skipperne som var hjemmehørende på Moss seilte med, men kanskje var det busser (et mindre, to-mastet fartøy). Den busen som her er avbildet var dansk og strandet på kysten av Holland på begynnelsen av 1700-tallet. Foto Norsk sjøfartsmuseum.

menheng sto han ikke tilbake for borgerne. Det var bare kongen, Truid Pedersen, Anders Blomme, lensherren i Værne kloster len, Oluf Galde og Jens Bjelke som hadde større trelasteksport i 1618/1619. I 1615 var han blant de av strandsitterne som betalte mest skatt. Han eide en liten kreierte på 12 lester, og fra 1615 til 1630 gikk den regelmessig med trelast fra Moss til Danmark. Oluf Hågensen seilte selv som skipper. Det gjorde også tre andre mossinger i denne perioden: Henrik Jensen, Dinis Hansen og Bastian Iversen. Til gjengjeld var disse fire de eneste her på stedet som drev med skuter. Skipsfart var tydeligvis ikke en næring som det ble satset på.

Handelsmenn og håndverkere

Vi har ikke opplysninger om at noen drev med krambodhandel tidlig på 1600-tallet, men på den annen side er det nærmest en selvfølge med slik virksomhet på et såpass stort sted som Moss. Som vi senere skal se, var yrkesspesialiseringen drevet ganske langt, og det var mangt og meget som måtte kjøpes. Det samme gjaldt for befolkningen i bygdene omkring.

En del av varene som ble omsatt på denne måten, ble innført med de skutene som kom etter trelast. I tollregnskapene er det oppført øl, brød, mel, malt, gryn, flek, tørrfisk, eddik og klede. Noen varer ble det betalt en spesiell avgift for, den såkalte aksise. Det gjaldt f.eks. utenlandsk øl, sild og humle. Av aksiseregnskapet for 1618/1619 kan vi se at det ble tatt inn ni lester Rostockerøl, 28 tønner flamsk sild og et halv skippund humle. Oluf Hågensen og lensherren, Sigvart Gabrielsen Akeleie, innførte begge en lest øl. Mel ser også ut til å ha vært en viktig importvare, selv om vi ikke har opplysninger om hvor mye som ble innført år om annet.

Oluf Hågensen var den eneste strandsitteren på denne tiden som aktivt drev med sagbruksdrift. Ellers var det håndverkere, sagmestere og sagdrenger som dominerte denne gruppen. Fra 1618 kjenner vi navnet på 20 sagmestere. De var viktige personer. Driften ved sagene var håndverksmessig, og de som arbeidet der, var håndverkere og ikke industriarbeidere. Det var sagmesterens dyktighet og fagkunnskap som i stor utstrekning avgjorde lønnsomheten ved sagene. Det ville derfor være rimelig om de var relativt godt lønnet. Direkte opplysninger om dette har vi bare fra kongens sager, men trolig gjaldt satsene som ble brukt her, også ved de andre sagene.

Sagmestrene fikk halvannen riksdaler for å skjære 20 tylfter bord, d.v.s. 240 enkeltbord. Med denne satsen tjente Audun

sagmester på Bro sag drøye 55 riksdaler i 1618. Etter datidens forhold var dette en svært god årslønn, selv om han skulle lønne en dreng i tillegg til å underholde seg selv og familien. Det var likevel ikke alle sagmestere som tjente like mye som Audun. Ettersom de fikk lønn etter hva de greidde å skjære, var fortjenesten avhengig av faktorer de ikke selv kontrollerte. Det var slike ting som tilførsel av tømmer, forhold på eksportmarkedet, tørke og kulde. Men de fleste sagmestrene hadde en bi-inntekt.

I de periodene av året sagene sto enten pga. kulde, vannmangel eller kanskje tømmermangel, utførte sagmestrene og drengene som regel vedlikeholdsarbeid på dem. For dette fikk de daglønn. Audun og de andre sagmestrene ved kongens sager fikk fra 24 til 36 skilling dagen, avhengig av om de holdt kosten selv eller ikke.³⁷

Særlig om vinteren, når sagene var uvirksomme det meste av tiden, ga dette en kjærkommen inntekt. Sagmestrene og drengene fikk på denne måten sysselsetting gjennom det meste av året. Den andre siden av saken var at sageierne på den måten sikret seg mot at en dyktig sagmester flyttet fordi det ikke var arbeid nok på Moss. Sagmestrene med deres ekspertise var nødvendig for driften ved sagene, og en dyktig sagmester ble ihvertfall ikke tvunget til å flytte eller ta opp annet arbeid ut fra nød.

Fra 1618 kjenner vi også navnene på 17 håndverkere. Det var en fellbereder, en buntmaker, en kobberslager, en kurvemaker, fem skreddere, fire skomakere og tre smeder. Dinis badskjær, stedets kirurg og barber, ble også regnet til håndverkerne. Fra tidligere vet vi dessuten at det både var tømрrere, snekkere, murere og en salmaker her. I 1610 bodde det til og med en gullsmed på Moss.

Smedene var viktige for Moss

Smedene var de håndverkerne som hadde mest tilknytning til virksomheten ved sagene. De leverte nye sagblad, smidde om gamle, laget forskjellige redskaper som tømmerhaker, lenker, kramper og sagfiler, smidde hestesko og søm og skodde hestene som ble brukt ved sagene. For å smi om et gammelt sagblad fikk de 24 skilling, for å lage en tømmerhake fire skilling og for å lage søm, smi om en hestesko og sko to hester fikk de 12 skilling. Det dyreste smedarbeidet var naturlig nok nye sagblad. De ble betalt med tre riksdaler pr. stk.

I skattelisten fra 1618 nevnes en Anders hyttesmed. Hans

De 17 håndverkerne vi kjenner navnene på fra 1618 er følgende: Henrik fellbereder, Sivert buntmaker, Job kobberslager, Lauritz kurvemaker, Søren skredder, Anders skredder, Abraham skredder, Gudmund skredder, Jon skredder, Knut skomaker, Jacob skomaker, Christen skomaker, Peder Jacobsen skomaker, Anders hyttesmed, Henrik kleinsmed, Lauritz smed og Dinis badskjær.

- i Salo · Christina Lammis sangemest for end ny
 giulstokk av logge medt paa mind aff
 sangens paa mos!
- ii Salo viij 11 Christina Janns dromspind for i paa
 Salor vill dromspindens paa mos
- iiij Salor Christina Sjogrens bestell for iiij sangre
 troffel vill sangrens bestell paa mos
- iiii Salor Christina Nils gudmundspind for ijthij
 sangsblad samndt slo vill sangrens
 bestell paa mos!
- i Salo i omt Christina Andersens pind for iij rit
 kamsvill samnd slo vill sangens
 bestell
- ii Salo viij 11 Christina Janns molter og pind og selte
 for om bro av gjore fending vill mos
 sangre
- i Salo guffina nils gudmund for ij skorstens
 spind vill thz vil giulst for paa mos
- ii Salo guffina Jann folckslag for samnd slo
 nogen lalok vill sangren skorsten!
- Christina Salor xi i omt
 Lammis pind og i mos

Dette utdraget fra lensregnskapet for Akershus len 1557–1558 gir et inntrykk av de utgifter kongen hadde ved sine sager og hus på Moss. Laurits sagmester la inn en hjulstokk, Jens remmesnider (salmaker) laget en ny hestesele, skipper Hessel skaffet tre nye «sagtrosser», Nils Gudmundsen «slo» tre nye sagblad, Anders smed laget et nytt kamhjul, Jens møler og Paul Dellin bygget en ny bro til sagene, Nils Gudmundsen laget to nye skorsteinsspjell og Jon kalkslager fikk betaling for å ha slått kalk til skorsteinene. Foto Riksarkivet.

fulle navn var Anders Henriksen, og han dukker for første gang opp i kildene i 1610. Da betalte han ti riksdaler til kongen for leie av «hammerhyttens grunn han her på Moss bruker». Det fortsatte han å gjøre til og med 1631. I 1632 søkte han om å få beholde hammerhytta for seg og sine arvinger i 30 år. Kongen innstilte på at det skulle innvilges, men av en eller annen grunn ble det etter dette ikke betalt leie for hammerhytta.³⁸ Kanskje opphørte driften.

Det er blitt spekulert på om hammerhytta til Anders Hen-

riksen var en tidlig forløper til Moss jernverk. Det er mulig, men ikke særlig sannsynlig. Riktignok fantes det lokale jernmalmsforekomster ved Kambo, men kildene sier ikke et ord om at det ble produsert jern her før etter 1704, da Jernverket ble anlagt. Betegnelsen «hammerhytte» viser heller at det var en smie med en stor hammer som ble drevet med vannkraft. Her kunne Anders hyttesmed lage større ting enn en vanlig smed kunne, for eksempel sagblad. Han var da også den eneste som leverte nye sagblader til kongens sager, så lenge kildene gir opplysninger om slikt. Og det er frem til 1632.

To skomakere

Knektepengeskatten som strandsitterne betalte i 1615 ble gradert etter formue og betalingsevne.³⁹ Den kan derfor fortelle noe om formuesforholdene. Av 52 personer som er nevnt, var det 40 som betalte fra en til to riksdaler. Her finner vi alle sagemstrene og de fleste håndverkerne. Fire personer betalte tre riksdaler, blant dem Anders hyttesmed. Didrik Hansen, fogd i Moss fogderi blant annet fra 1616 – 1618, Dinis badskjær, Laurits smed, Peder skomaker og Peder Christensen måtte ut med fire riksdaler. Listen toppes av Hans Eriksen, Oluf Hågensen og Peder skomaker som betalte henholdsvis fem, seks og syv riksdaler. Oluf Hågensen kjenner vi fra før. Hans Eriksen og Peder skomaker vet vi ikke noe om, men noen vanlig skomaker kunne ikke Peder være. Det var ikke vanlig for utøverne av dette yrket å figurere øverst på en skattemaliste.

Et mer normalt bilde av skomakernes stilling gir et skifte fra 1604.⁴⁰ Da døde Jens skomaker. Han etterlot seg først og fremst et trehus med et lite gårdsrom. Av veggfast inventar er bare registrert «en skive», det vil si et lite bord som var hengslet til veggen, men det fantes sikkert også benker og senger. Det ble tydeligvis regnet med i husets verdi. Ellers var det en sortkantet rye, to dyner, en såkalt hodedyne, to puter uten trekk, fire benkeputer, en gammel skinnfell og et sengklede. Av gangklær ble registrert to skjorter, hvorav den ene av ull, to løse kraver og en utslitt bukse. Han etterlot dessuten et skrin og en kiste, 25 skolester, en «rekkespade» og en «barket» hud. Det vil si en ferdigpreparert hud. Rekkespade var et redskap som ble brukt til å skrape kjøttssiden på ferske huder. Skomakeren var med andre ord også garver. Tilsammen var boet verd i overkant av 20 riksdaler. Huset alene ble taksert til åtte riksdaler.

Slik kan gatenettet i Moss ha sett ut på 1600-tallet. Tegningen er laget på grunnlag av samtidige opplysninger og etter kart fra 1700-tallet.

De uten fast arbeid

Blant strandsitterne var det mange som ikke hadde noe bestemt yrke. De måtte ta arbeid der det var å få. Ved sagene var det ofte behov for ekstra innsats, og i skipningssesongen var det arbeid å få når skutene som kom etter trelast skulle lastes. I 1608 ble det dessuten bygget en saltkjele på Værlien. Den skulle passes når kokingen pågikk, og veden som skulle til måtte både hogges og transporteres frem.

I perioder om sommeren trengte fogden folk til å høste kongens ladegårder i omegnen. Det var Otterstad i Rygge, Ringsrød i Råde, Krosser på Jeløy og Prostengen. Høyet ble brukt til kongens saghester. I 1618 utførte 129 personer til sammen 215 dagsverk med å slå og bringe høyet i hus på disse stedene. Årlig trengte også gjerdene rundt disse eie- dommene reparasjon. I 1618 ga det arbeid til 49 personer i to

dager. Så vidt vi kan se var det hovedsakelig folk fra ladestedet som ble brukt til dette arbeidet for kongen.

Eksport av brendevad ga arbeid til en del. Gjennom hele 1600-tallet tok nesten hver eneste skute som gikk fra Moss med seg brendevad. I 1618 registrerte tolleren vel 190 favner som ble eksportert. Noe av dette var det bøndene rundt ladestedet som solgte, men av 31 personer som det året leverte ved på havna, var over halvparten bofaste på Moss. De som leverte mest var Peder Amundsen, Hans smed, Jørgen skomaker, Hans Eriksen, Jakob skomaker, Peder skomaker, Peder Kock, Nils Sybrett og en som kalte seg Tore i Hullet, alle strandsittere. Vedhandelen var nok ikke noe for borgerne.

Ladestedet i 1660-årene

Borgere og embedsmenn

I 1660-årene var det blitt 40 sager på Moss. Kongen eide fremdeles tre. To lå til Værne kloster, som Gabriel Marselis hadde i pant av kongen. Adelen eide nå 17 sager mot bare elleve førti år tidligere. Likevel var det færre adelige sageiere. Det hadde foregått en konsentrasjon. Knut Schinkel til Tomb eide fem sager, fru Anne Bildt, enken etter Sigvart Gabrielsen Akeleie, hadde seks, arvingene etter Jens Bjelke hadde fem og Tønne Huitfeldt til Tronstad i Hurum eide én sag. De resterende 18 ble, med to unntak, eid av borgere og strandsittere. Disse to var det sognepresten i Onsøy, herr Mogens, og sognepresten i Våler, herr Peder Pryts, som eide. Av de adelige sageierne var det bare fru Anne Bildt og kanslerens arvinger som drev sagine for egen regning. Driften av de andre adelige sagine var overlatt til andre.

De to største sagbrukerne i 1660-årene var fru Anne Bildt og Johan Herfordt. Hver for seg kunne de produsere ca. 40 000 bord i året. Anne Bildt skar på sine egne seks sager. Johan Herfordt, derimot, skar på de tre sagine til kongen som han hadde forpaktet siden 1652.⁴¹ Herfordt hadde tidligere vært fogd i Numedal og Sandsvær. Så vidt vi vet bodde verken han eller Anne Bildt noen gang fast på Moss.

Den største sagbrukeren som bodde fast her var Jon Holender. Han hadde borgerskap i Fredrikstad. Han eide halvannen sag og forpaktet en. Tilsammen kunne han skjære ca. 24 000 bord i året. 19 andre sagbrukere bodde også fast på

Anne Bildt var enke etter Sigvart Gabrielsen Akeleie. Hun var hans tredje kone og etter hans død i 1659 var det hun som måtte løse alle flokene som oppsto i forbindelse med lensavviklingen i 1660-årene. Den siste fogden i Værne kloster len, Hans Kjeldsen, greide f.eks. ikke å gjøre opp for seg økonomisk, og saken verserte for retten i mange år med nettopp Anne Bildt som motpart.

Moss. Fem kunne skjære mer enn 10 000 bord, ni kunne skjære mellom 5 000 og 10 000, og fem kunne skjære mindre enn 5 000 bord. Av disse 20 vet vi sikkert at fem var borgere i Fredrikstad og at tre var borgere i Kristiania. To var fogder, en var toller og en var bygdelenmann. De andre åtte var sannsynligvis også borgere i en av kjøpstedene. De var nemlig med i manntallet fra 1664, men er utelatt i 1666 da borgere ikke ble tatt med.

De som var mest velstående

Som tidligere nevnt ble alle hus besikket og taksert i 1661. Når det gjelder verdien av gård og grunn på ladestedet var det seks personer som skilte seg ut fra de andre. Det var:

Navn	Verdi av disponibelt hus m.m. sagkvantum	Annet virksomhet
Henrik Sørensen	500 rdl 11 000 bord	Fogd i Moss
Hans Jakobsen	400 rdl 13 000 bord	Toller på Moss
Søren Pedersen	350 rdl 13 000 bord	Krambodhandler
Hans Kjeldsen	300 rdl 11 000 bord	Fogd i Værne kloster len
Jon Hollender	250 rdl 24 000 bord	
Jens Madsen	200 rdl 3 000 bord	Krambodhandler og gjestgiver

Her finner vi alle de største sagbrukerne. Og skal vi tro oversikten, var det gjennom denne virksomheten at de hadde opparbeidet sin velstand. Ingen av dem eide for eksempel skip. To drev riktignok som krambodhandlere også, men ihvertfall for Søren Pedersens vedkommende var ikke det hovednæringen. Annerledes var det med Jens Madsen. For ham var nok krambodhandel og gjestgivervirksomhet det viktigste.

Vi legger ellers merke til at blant de seks på topp i Mosse-samfunnet var to fogder og en toller. Det var stadig fordelaktig å kombinere offentlig embete med privat næringsvirksomhet. Spørsmålet er i hvor stor grad de to virksomhetene var heftet inn i hverandre.

Tollere og syndere?

Både tolleren og fogdene krevde inn skatter og avgifter for kongen. Det som kom inn ble oppbevart lokalt før det ble

sendt videre til København eller til sentrale kasser i Norge. Det passerte store summer gjennom fogdenes og tollrens kasser på den måten. De fogdene som bodde på Moss tok for eksempel inn ca. 1000 riksdaler hvert år, og i tiden fra 1652 til 1662 kom det inn i gjennomsnitt 3000 riksdaler i året til tollkassen. Så lenge pengene ble levert videre til rett tid, var det ingen som spurte hvordan de ble disponert i mellomtiden. Men ble det først oppdaget kassemanke var ikke veien lang til tiltale og straff.

Hans Kjeldsen var den siste fogden i Værne kloster len før lenet ble en del av Moss fogderi i 1663. Han skulle da levere regnskap og oppgjør for sin funksjonstid. Det greide han ikke,

Strand sidere paa Moes fogners Gæver Biffner
8 p. ceings, 20 g. p. b. l. d. og 10 g. p. d. om giffuer
deris kopgielt skat 9 r. 8 d. om sigffuer deris
Borgerskab

Hans Kjeldsen som samme sted er boendis
Gunnar Kjeldsen, som sigffuer 10 r. 5 d. om sigffuer p. pige
+ 4 s. 8 p.

2 f. d. l. om sigffuer	16 s.
f. d. l. om sigffuer	16 s.
3 r. d. om sigffuer	16 s.
f. d. l. om sigffuer	16 s.
4 f. d. l. om sigffuer	16 s.
5 f. d. l. om sigffuer	16 s.
6 f. d. l. om sigffuer	16 s.
7 f. d. l. om sigffuer	16 s.
8 f. d. l. om sigffuer	16 s.
9 f. d. l. om sigffuer	16 s.
10 f. d. l. om sigffuer	16 s.
11 f. d. l. om sigffuer	16 s.
12 f. d. l. om sigffuer	16 s.
13 f. d. l. om sigffuer	16 s.
14 f. d. l. om sigffuer	16 s.
15 f. d. l. om sigffuer	16 s.
16 f. d. l. om sigffuer	16 s.
17 f. d. l. om sigffuer	16 s.
18 f. d. l. om sigffuer	16 s.
19 f. d. l. om sigffuer	16 s.
20 f. d. l. om sigffuer	16 s.
21 f. d. l. om sigffuer	16 s.
22 f. d. l. om sigffuer	16 s.
23 f. d. l. om sigffuer	16 s.
24 f. d. l. om sigffuer	16 s.
25 f. d. l. om sigffuer	16 s.
26 f. d. l. om sigffuer	16 s.
27 f. d. l. om sigffuer	16 s.
28 f. d. l. om sigffuer	16 s.
29 f. d. l. om sigffuer	16 s.
30 f. d. l. om sigffuer	16 s.
31 f. d. l. om sigffuer	16 s.
32 f. d. l. om sigffuer	16 s.
33 f. d. l. om sigffuer	16 s.
34 f. d. l. om sigffuer	16 s.
35 f. d. l. om sigffuer	16 s.
36 f. d. l. om sigffuer	16 s.
37 f. d. l. om sigffuer	16 s.
38 f. d. l. om sigffuer	16 s.
39 f. d. l. om sigffuer	16 s.
40 f. d. l. om sigffuer	16 s.
41 f. d. l. om sigffuer	16 s.
42 f. d. l. om sigffuer	16 s.
43 f. d. l. om sigffuer	16 s.
44 f. d. l. om sigffuer	16 s.
45 f. d. l. om sigffuer	16 s.
46 f. d. l. om sigffuer	16 s.
47 f. d. l. om sigffuer	16 s.
48 f. d. l. om sigffuer	16 s.
49 f. d. l. om sigffuer	16 s.
50 f. d. l. om sigffuer	16 s.
51 f. d. l. om sigffuer	16 s.
52 f. d. l. om sigffuer	16 s.
53 f. d. l. om sigffuer	16 s.
54 f. d. l. om sigffuer	16 s.
55 f. d. l. om sigffuer	16 s.
56 f. d. l. om sigffuer	16 s.
57 f. d. l. om sigffuer	16 s.
58 f. d. l. om sigffuer	16 s.
59 f. d. l. om sigffuer	16 s.
60 f. d. l. om sigffuer	16 s.
61 f. d. l. om sigffuer	16 s.
62 f. d. l. om sigffuer	16 s.
63 f. d. l. om sigffuer	16 s.
64 f. d. l. om sigffuer	16 s.
65 f. d. l. om sigffuer	16 s.
66 f. d. l. om sigffuer	16 s.
67 f. d. l. om sigffuer	16 s.
68 f. d. l. om sigffuer	16 s.
69 f. d. l. om sigffuer	16 s.
70 f. d. l. om sigffuer	16 s.
71 f. d. l. om sigffuer	16 s.
72 f. d. l. om sigffuer	16 s.
73 f. d. l. om sigffuer	16 s.
74 f. d. l. om sigffuer	16 s.
75 f. d. l. om sigffuer	16 s.
76 f. d. l. om sigffuer	16 s.
77 f. d. l. om sigffuer	16 s.
78 f. d. l. om sigffuer	16 s.
79 f. d. l. om sigffuer	16 s.
80 f. d. l. om sigffuer	16 s.
81 f. d. l. om sigffuer	16 s.
82 f. d. l. om sigffuer	16 s.
83 f. d. l. om sigffuer	16 s.
84 f. d. l. om sigffuer	16 s.
85 f. d. l. om sigffuer	16 s.
86 f. d. l. om sigffuer	16 s.
87 f. d. l. om sigffuer	16 s.
88 f. d. l. om sigffuer	16 s.
89 f. d. l. om sigffuer	16 s.
90 f. d. l. om sigffuer	16 s.
91 f. d. l. om sigffuer	16 s.
92 f. d. l. om sigffuer	16 s.
93 f. d. l. om sigffuer	16 s.
94 f. d. l. om sigffuer	16 s.
95 f. d. l. om sigffuer	16 s.
96 f. d. l. om sigffuer	16 s.
97 f. d. l. om sigffuer	16 s.
98 f. d. l. om sigffuer	16 s.
99 f. d. l. om sigffuer	16 s.
100 f. d. l. om sigffuer	16 s.

Hans Kjeldsen
1663

I 1645 skulle alle landets innbyggere betale en koppskatt og «strandsidere på Moes haffuer hver giffuet 8 skilling, borgerskabet undtagendis som giffuer deris kopgielt skat i de stede de haffuer deris borgerskab».

Førstemann på listen er lenskrivaren «som samme sted er boendis». For seg selv, sin hustru og en tjenestepige betalte han fire riksdaler åtte skilling i skatt. Foto Riksarkivet.

og det ble reist sak mot ham. Han ble arrestert og satt i fengsel, og man tok beslag i alle hans midler.⁴²

Bedre gikk det heller ikke med Henrik Sørensen. Han var fogd i Moss fogderi til 1672 da han ble avsatt. Om ham heter det at han kom i straffearbeid på grunn av kasseangel. Det samme skjedde med sønnen og etterfølgeren i embedet, Søren Henriksen. Han ble også dømt for overgrep mot en del bønder i sitt distrikt. For «urettmessig og ubillig execution» ble han dømt til å betale tilbake vel 900 riksdaler til bønder i Rygge, Råde, Svinndal, Våler og Hobøl. På toppen av det hele kom saksomkostninger samt mangelen i fogdekassen på over 5 000 riksdaler.⁴³

Vi vet ikke om det var på grunnlag av disse og andre misbruk at fogdene hadde grunnlagt sine formuer og bygd opp sin private næringsvirksomhet, men det kan se slik ut. Det er vanskelig å finne en annen rimelig forklaring, spesielt når vi sammenligner med de to sorenskriverne som bodde her. Det var Jakob Ingvordsen og Hans Mork, sorenskrivere i henholdsvis Onsøy og Våler og Rygge. Lønnsmessig lå de omtrent på samme nivå som fogdene, men de hadde hus og gård som bare var verd 30 riksdaler. De drev heller ikke sagbruk. Det siste kan selvfølgelig ha med deres personlige interesser å gjøre, men på den annen side har vi det faktum at sorenskriverne ikke disponerte offentlige midler. Når det gjelder velstand skilte fogdene seg så klart fra sine embedsbrødre at det er svært sannsynlig at offentlige midler var brukt til egen fordel.

Hva så med tolleren? Nest etter Henrik Sørensen var han stedets mest formuende mann i 1661. Han ble ikke fengslet for kassemanke. Vil det si at han hadde bygget opp sin formue og sin virksomhet helt uavhengig av de offentlige midlene han disponerte?

Det er kjent mange eksempler på privat bruk av offentlige kasser på 1600- og 1700-tallet. En trelasthandler i Christiania bygget f.eks. opp et stort eiendomskompleks langs Glommavassdraget ved midler fra overformynderkassen i Christiania som han disponerte i kraft av å være overformynder. Han fikk store problemer da han plutselig ble fratatt vervet.

Det vet vi ikke noe om, men også i hans tilfelle er det sannsynlig at det ble brukt av kassemidlene. Det er ikke noe i hans bakgrunn som tyder på at han på annet vis skulle ha greid å bygge seg opp til slik velstand. Forskjellen er bare at han greide å legge pengene på bordet når høyere myndigheter forlangte det. Og da var alt i orden. Bruk av offentlige midler til privat næringsvirksomhet var nemlig godtatt så lenge større kassemanke ikke ble oppdaget. I en tid da det ikke eksisterte offentlige kredittinstitusjoner var det nødvendig for næringslivet å kunne bruke av de offentlige kassene til kortsiktige kredittopptak. Og det var slett ikke bare embedsmennene som nøt godt av dette. Ofte lånte de pengene ut til andre. Det

skjedde oftest fra andre typer kasser enn toll- og fogdekasser, men det skjedde nok fra disse kassene også. Eventuelle renter på lånene gikk i embedsmannens egne lommer uten at det ble ansett som spesielt uhederlig.

Alle sagbrukerne som bodde på ladestedet var velstående. Til de velstående hørte også de to sorenskriverne, gjestgiverne, Jens Madsen og Laurits Jensen, tidligere fogd i Værne kloster len, Mikkel Jensen, tollbetjent Villum Tommessen og bygdelenmannen i Moss anneks, Maurits Jensen. Tollbetjenten eide et hus som ble taksert til 80 riksdaler og bondelensmannen et som ble taksert til 50 riksdaler. Han kunne dessuten skjære 12 000 bord om året på halvannen sag som han eide selv.

Alle de 26 som nå er omtalt eide selv hus og gård på ladestedet. Men i tillegg til de seks toppene, var det bare seks personer som hadde hus som ble taksert til 100 riksdaler eller mer. Det vil igjen si at de fleste ikke akkurat var styrtrike, men sto for en aktverdig velstand.

En fattig almue?

I en kommentar til det manntallet som ble tatt opp i 1664 skrev sognepresten Laurits Lauritsen at «denne anteignede almues folk på Moss er mestedelen forarmet og må gå om deres brød at betle». Spørsmålet er om det virkelig var så ille som prestens kommentar kan tyde på.

Av de 134 gårdene og husene som ble taksert i 1661 har vi funnet at 26 tilhørte noe vi løselig kan kalle borgerstanden på Moss. Det vil si at drøyt hundre tilhørte strandsitterne. Manntallene i 1664 og 1666 nevner ca. 140 voksne personer som faller inn under denne betegnelsen. Det vil si at ca. 70 prosent av strandsitterfamiliene bodde i eget hus. Blant de resterende 40 strandsitterne, som tydeligvis leide hos andre, var det sikkert mange enslige, men en god del familier bodde også på denne måten. To av strandsitterne, Syver Kock og Kirsti Didriksdatter, eide hus som ble taksert til henholdsvis 40 og 50 riksdaler. Dette var de to mest velhavende blant strandsitterne, de overgikk til og med en del borgere. Dessverre vet vi ikke noe om hva slags virksomhet de to drev med.

Ti strandsitterhus ble verdsatt til mellom 21 og 30 riksdaler. I denne gruppen var også en del av borgerhusene, blant annet husene til de to sorenskriverne. Huset til strandsitter og

Først i 1741 kom det bestemmelser om at det skulle være skoler også utenfor kjøpstedene. I hvert prestegjeld skulle det være en skolekommisjon som skulle føre tilsyn med skolevesenet. Den besto av amtmann, prost, fogd, lensmann, sogneprest, kapellan og fire kyndige bønder.

skipper Nils Andersen Refsnes var verd 30 riksdaler. Det samme var huset til Oluf Nilsen skolemester.

Det eksisterte ikke noen almueskole på denne tiden, og de som ville ha undervisning av Oluf Nilsen måtte betale for det. Da sier det seg selv at ikke hvem som helst kunne la barna sine få undervisning. Det var heller ikke alltid like lett for Oluf Nilsen å få inn denne betalingen. I 1668 stevnet han Nils Andersen Drøbak for resterende skolelønn. Dommen lød som følger: «Efterdi Nils Drøbak har satt det barn Nils Rasmussen til skole, og har betalt for det han har gått der udi skolen, da bør Nils Drøbak og samme resterende 7 riksort at have betalt innen 14 dagers forløp».⁴⁴

Det kan forøvrig se ut til at Oluf Nilsen fikk konkurranse mot slutten av 1660-årene. Da skrev Hans Simensen til statholderen «at ettersom menigheten på Moss behøver en person hvilken kirken med sang og ungdommen med undervisning i latin, tysk og norsk kunne oppvarte, begjærer (jeg) derfor der til at måtte befordres». Statholderen bestemte at det kunne tillates hvis menigheten trengte disse tjenestene og biskoppen fant ham dyktig nok.⁴⁵

30 strandsittere hadde hus som var verd mellom 11 og 21 riksdaler. Her finner vi blant annet Anders Bjørnsen skredder, Knut smed, Laurits skomaker, Mari fisker, Nils glassmester, Sven Toresen sagmester og Jochum Olsen klokker. Klokkeren var liksom sognepresten felles for Rygge og Moss, men ulikt sognepresten bodde klokkeren på Moss. Jochum Olsen var klokker senest fra 1661, og det ser ut til at han satt i stillingen til ut i 1690-årene. For å dekke klokkertjenesten ved begge kirkene på en tilfredsstillende måte, ble det holdt en underklokke eller «substitut» ved hovedkirken i Rygge.⁴⁶

Resten av strandsitterhusene ble taksert til mellom en og ti riksdaler, og det er her vi finner de fleste, innpå 60 i alt. I denne takseringen finnes navnene på 18 håndverkere, men bare seks av dem eide hus i denne verdigruppen, som ble dominert av personer uten noen spesiell yrkestittel. Det er i og for seg også karakteristisk: Et håndverk og et yrke ga muligheter for leveforhold som ikke var blant de aller kummerligste.

Alt i alt var 90 av de tilsammen 140 husene og gårdene verd mindre enn 21 riksdaler. Alle tilhørte strandsittere. 28 hus eller ca. 20 prosent var verd fra 31 til 500 riksdaler, og med to unntak tilhørte alle disse borgerstanden. Dette viser at det var ganske stor avstand mellom bunn og topp i Mosse-samfunnet, og at den gjennomsnittlige strandsitter eide vesentlig mindre og levde vesentlig dårligere enn den gjennom-

snittlige «borger». Men betyr det at «mesteparten» av ladestedsalmuen måtte «gå om deres brød at betle» i 1660-årene?

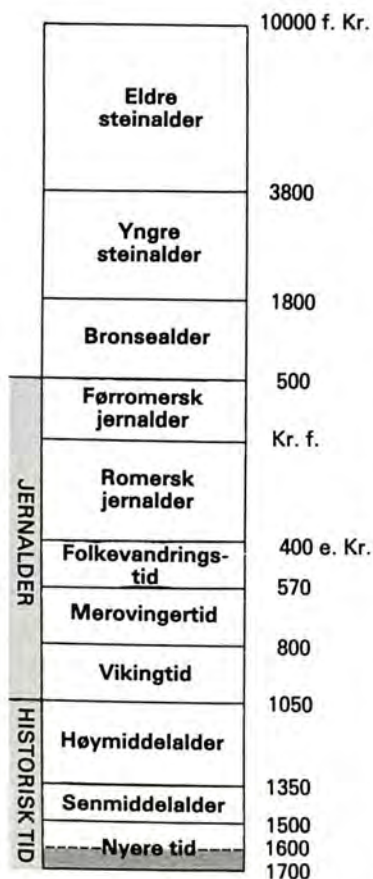
Sannsynligvis gjorde det ikke det. Selv om det kanskje ikke gikk et vesentlig skille mellom det å disponere et hus til fire riksdaler og det å måtte betle for sitt brød, så vil vi likevel tolke materialet dit hen at det tross alt var for mange som disponerte eget husvære til at prestens ord kan tas helt bokstavelig. Heller ikke fra andre kilder har vi opplysninger som sier noe om at leveforholdene var så dårlige som presten gir uttrykk for.

De aller fattigste

En annen sak er det at tiggere ganske sikkert var et vanlig syn, på Moss som andre steder. Betling var en del av samfunnets fattigforsorg på denne tiden. I tillegg kom pengene som ble lagt på kirkenes fattigbøsser eller tavler som det het da, og som kirkevergen og presten delte ut til de fattige «ettersom en hvers nødtørftighet mest utkrever». De som ble ansett som fattige nok og dessuten verdige til det, fikk tillatelse til å betle. Det var presten i vedkommende sogn som ga denne tillatelsen.⁴⁷ Ladestedet øvde sikkert en sterk tiltrekningskraft på de fattige i bygdene omkring, og det var nok mange av de tiggerne som presten hadde sett som ikke hørte til på ladestedet.

Hvem var så de fattige og de som måtte tigge? Stort sett var det foreldreløse barn, enslige kvinner, gamle av begge kjønn uten familie og dessuten syke og andre som ikke var arbeidsføre. Disse gruppene var spesielt utsatt. I tillegg kom det fenomenet at svært mange levde på kanten av fattigdom. Det var mennesker som normalt bare så vidt greide seg fra dag til dag, og det skulle ikke mye til før de ikke greide seg på egen hånd. Særlig på et sted som Moss var dette aktuelt. Et flertall av befolkningen var lønnsarbeidere, og det som de dyrket i kålhavene strakk ikke til når forventede inntekter uteble. Sagbruksindustrien var en konjunkturømfintlig virksomhet, og i så måte skulle en kanskje tro at 1680- og 1690-årene var vanskeligere tider for ladestedssamfunnet enn 1660-årene.

Moss landsogn på 1600-tallet

Vi har nå sett hvordan ladestedet utviklet seg utover på 1600-tallet. Næringsvirksomheten økte og befolkningen med den. Spørsmålet er om vi finner de samme utviklingstendensene på Jeløy og i Vassbygda, det vil si i det området som ble kalt Moss landsogn.

Bosetnings- og befolkningsutvikling.

Da århundret ble innledet var det tilsammen 46 gårdsbruk i drift på Jeløy og i Vassbygda. Dette tallet holdt seg ganske stabilt gjennom hele 1600-tallet. Betyr det at befolkningmengden også holdt seg på samme nivå gjennom storparten av århundret?

I 1664 registrerte presten i Rygge 81 mannspersoner over 12 år i Moss landsogn. To år senere fant han 125 mannspersoner, men da regnet han med alle, også de som var under 12 år.¹ Vi kan imidlertid ikke være sikre på at alle menn som faktisk bodde i området ble registrert. Derfor øker vi tallet med ti og regner med at det bodde 135 mannspersoner i Moss landsogn omkring 1665. Også i dette tilfellet finner vi det riktig å regne en kvinne for hver mann.² Da får vi et samlet folketall på ca. 270 personer.

I koppkattemannntallet fra 1645 – 46 er det nevnt 153 personer.³ Barn under 12 år, soldater og fattige er imidlertid ikke med i dette tallet, og vi gjør et tillegg på 70 prosent for disse gruppene.⁴ Da kommer vi opp i et samlet folketall på 260 personer. Med marginer for usikkert beregningsgrunnlag skulle det tilsi at det bodde omtrent like mange mennesker i landsognet omkring 1645 som tyve år senere.

Går vi tilbake til begynnelsen av århundret ser tallene noe anderledes ut. I 1618 betalte brukerne på 45 gårder og gårdsbruk skatt.⁵ Vi har ikke opplysninger om annet og regner derfor en brukerfamilie pr. driftsenhet. På seks av gårdene hadde de voksne, ugifte mannlige tjenere som det ble betalt skatt for. Det gjaldt Nore, Orkerød, Dillingøy, Kase og to av Tronvikgårdene. Vi kan ikke regne med at listen over dem som betalte skatt omfatter alle voksne menn som bodde i landsognet. Derfor øker vi det med 15 og regner med en befolkning på 60 voksne menn. I følge manntallet fra 1666 var det i gjennomsnitt ett guttebarn for hver voksen registrert mann og en kvinne for hver mannsperson. Går vi ut fra de samme forholdene i 1618 vil det da si at hele befolkningen var på ca. 240 personer.

Utsnitt av kart fra 1797. Det viser bl.a. at Vassbygda ble brukt som betegnelse på hele fastlandsdelen av nåværende Moss kommune. Noen av gårdsnavnene er dessuten skrevet på en måte som ligger nær opp til lokal uttale idag, f.eks. Gierbauen. Foto Norges geografiske oppmåling.

Går vi så helt frem til slutten av århundret, ser tallene igjen anderledes ut.⁶ I følge manntallet av 1701 fantes det da 144 mannspersoner på Jeløy og i Vassbygda. Med margin for underregistreringer tilsvarer det en samlet befolkning inklusive kvinner på omkring 300 personer.

Jønnar Bjellett	1. 12	} 7. 12
Jacob Brønnstad	1. 12	
Jacq. Dilling	1. 12	
Oleff Dilling	1. 12	
Christoffer Dilling	1. 12	
Laurit. Drannestad	1. 12	
Mkannette Bjvud	1. 12	
Jungmannen Kjeel	1. 12	
Kunne Nørden Land	1. 12	
Fogner Vindum	1. 12	
Jacob Dind	1. 12	} 7. 12
Oleff Dindrudt	1. 12	
Strund Skellvål	1. 12	
Christoffer Dindrudt	1. 12	
Jøndre Dindrudt	1. 12	
Jøndre Rindrudt	1. 12	
Jacob Dindrudt	1. 12	
Laurit. Dindrudt	1. 12	
Skjvind Skellvål	1. 12	
Skjvind Dindrudt	1. 12	
Dindrudt Skjvål	1. 12	} 7. 12
Jacob Skjvål	1. 12	
Laurit. Skjvål	1. 12	
Oleff Skjvål	1. 12	
Jungm. Skjvål	1. 12	
Christoffer Skjvål	1. 12	
Jungm. Skjvål	1. 12	
Jøndre Skjvål	1. 12	
Skjvind Skjvål	1. 12	
Jøndre Skjvål	1. 12	
Summa Lækerid		
Jøndre Skjvål	1. 12	7. 12

I 1618 var Espen bruker på Ekholt i Rygge. Listen forteller også at Merete var bruker på Øre, Ingemar brukte Kål, Knut brukte Nøkkeland, Hågen brukte Vanem og Hans nabogården Rød. Alle sammen betalte de en riksdaler i skatt hver seg. Foto Riksarkivet.

For århundret sett under ett vokste befolkningen i Moss landsogn i perioden fra 1620 til 1700 med omkring 60 personer. Det tilsvarer en økning på ca. 25 prosent, og så vidt man kan se av tallene var veksten noenlunde jevn gjennom hele perioden. Til sammenligning kan nevnes at befolkningen på ladestedet omtrent ble fordoblet i løpet av 1600-tallet.

Befolkningsutviklingen i Moss 1620 – 1700

	1618	1645	1665	1700	Økning 1618–1700 Abs. tall	Prosent
Ladestedet	400	600	700	800	400	100
Landsognet	240	270	270	300	60	25
Hele Moss	640	870	970	1100	460	72

Avlsgårder, underbruk og husmannsplasser

Mot slutten av 1600-tallet var det fremdeles 46 driftsenheter på Jeløy og i Vassbygda, akkurat som på begynnelsen av århundret. Det var imidlertid en vesentlig forskjell. I følge manntallet av 1701 var det bare 28 av disse som ble drevet på det som kan kalles normal måte, med en bruker og hans familie som bodde på gården. Ni av gårdsbrukene ble drevet som avlsgårder av borgere på Moss. Det vil si at jorda ble brukt til høying, at de selv sto oppført som brukere, men at de bodde inne på ladestedet. I 1701 gjaldt det Helgerød, Odderød, Kubberød, Fuglevik, Kjellandsvik og Torbjørnrød på Jeløy samt Nøkkeland, Klommesten og Krogsvoll på fastlandet.

Dette var imidlertid ikke noe nytt fenomen. I 1580-årene støter vi på det for første gang. Da gjaldt det Krosser på Jeløy. Tidligere på 1500-tallet hadde gården vært drevet på vanlig vis. I 1589 får vi så vite at kongen som eide Krosser, noen år tidligere hadde lagt den øde for å skaffe høy til kronens hester ved sagene på Moss.⁷ Ut gjennom 1600-tallet var det forskjellige gårder og gårdsbruk som ble lagt øde på denne måten, og det var hele tiden et tiltagende fenomen. I 1660-årene ble for eksempel Melløs brukt til høying av tolleren på Moss. Fogden Hans Kjeldsen brukte Klommesten, som nå bare besto av ett bruk. Han brukte også i noen år Odderød til høying.

Fenomenet med avlsgårder av denne typen var et typisk produkt av utviklingen på ladestedet. Blant annet på grunn av

sagbruksvirksomheten ble det holdt et stort antall hester her. Og det var nok etterspørselen etter fôr til disse som for en stor del var årsaken til at systemet med avlsgårder utviklet seg. Det er da også typisk at det først og fremst var gårdene nær ladestedet som ble brukt som avlsgårder av borgerne.

Disse avlsgårdene var i formen ubebodd i og med at brukeren bodde på Moss. Men dermed er det ikke sagt at gårdene faktisk var uten folk. I manntallet av 1701 er det nemlig under en rekke gårder oppført husmenn. I hele landsognet var det i alt 24 husmenn med familier på denne tiden. Så å si alle avlsgårdene hadde en eller flere husmenn. Det betydde i praksis at det var disse som bodde på vedkommende gård og utførte arbeidet der. I tillegg var det husmenn på noen av de største gårdene i området, slike som Kambo, Vanem, Gashus og Dillingøy.

De første spor etter husmenn finner vi i kildene allerede tidlig på 1600-tallet og utover i århundret ble det tydeligvis stadig flere av dem. Det er likevel uklart hva som skjuler seg bak betegnelsen husmann på denne tiden. Så klart definert som på 1700- og 1800-tallet var det ihvertfall ikke. Vi har allerede nevnt de husmennene som bodde på avlsgårdene til borgerne. De hadde både arbeid og husrom der.

En annen type finner vi under Melløs og Øre. Her var det tilsammen syv husmannsplasser i 1701. Begge disse gårdene lå tett opp til ladestedet, og det er naturlig å tenke seg at husmannsplassene her i hovedsak var boliger for slike som hadde

Kambo var en adelig setegård og i 1631 ble den kjøpt av lensherren i Værne kloster len, Siguart Gabrielsen Akeleie. Han eide også en rekke andre gårder i nærheten og bøndene på disse gårdene hadde arbeidsplikt på Kambo. Foto Geir Hansen.

arbeid på ladestedet. De hadde nok også en jordlapp å dyrke, men det var nærheten til ladestedet og mulighetene for arbeid der som forklarer at nettopp disse to gårdene hadde så mange husmannsplasser. De var også et produkt av utviklingen på ladestedet.

Under Kambo var det i 1701 to husmenn. I 1660-årene nevnes også noen plasser. Da nevnes dessuten noen ødegårder. Såvidt vi kan se av kildene, var dette gårder som var blitt lagt øde på grunn av noe vi nærmest kan kalle storgårdsdrift på Kambo.

Kambo, Kil, Nøkkeland og Raukerød var gjennom storparten av 1600-tallet i familien Akeleies eie. Den siste lensherren i Værne kloster len, Sigvart Gabrielsen Akeleie, kjøpte gården i 1631, og i 1701 var det en av hans etterkommere, Sivert Jørgen Akeleie, som bodde her. Hele tiden var den adelig setegård med de rettigheter det medførte.

På begynnelsen av århundret var Kambo ennå delt i to selvstendige gårdsbruk. Det var selvstendige brukere på Kil og Nøkkeland, men Raukerød var nå blitt lagt direkte inn under Kambo. I 1660-årene skjedde det også med de to andre gårdene. På selve Kambo var det dessuten nå bare ett bruk. Kanskje bodde det fremdeles husmenn på Raukerød, Kil og Nøkkeland, men driftsmessig var de blitt oppslukt av Kambo. Så vidt vi kan se av kildene, ble alle de fire gårdene betraktet som en driftsenhet fra eierens side.

Ettersom Kambo var adelig setegård, hadde bøndene på andre gårder i omegnen som Akeleiene eide, pliktarbeid på Kambo. I annen halvpart av 1600-tallet gjaldt det leilendingene på Grimsrød, Enderød, Kolsrød, Dillingøy, Vanem, Kase, Ås, Skipping, Renneflot, Kubberød, Helgerød, Reier og Rosnes. Disse skulle så og høste korn, slå og kjøre inn høy, vedlikeholde gjerder og hogge ved, alt i bestemte mengder pr. år. Det betød at eieren av Kambo hadde en ganske stor arbeidsstyrke til rådighet, bl.a. i onnene. Derfor kunne han også drive Kambo, Kil, Nøkkeland og Raukerød som en enhet uten å være avhengig av å ha leilendinger på noen av dem.

Nye og gamle ødegårder

Ellers i landsognet eksisterte det andre og mer tradisjonelle former for underbruksdrift. Ofte lå gårder og bruk midlertidig ubebodde og ble da gjerne brukt under en av nabogårdene. Mot slutten av 1600-tallet gjaldt det for eksempel to av brukene på Tronvik, to av brukene på Nes og det ene bruket på Ås. Dette hadde sammenheng med skiftende konjunkturer og kanskje i perioder også mangel på leilendinger. Da kunne eieren tross alt få noen inntekter ved å la nabogården bruke jorda.

På 1600-tallet besto Nore av ett gårdsbruk. I høymiddelalderen hadde det vært tre. Navnet Noreødegården er et minne fra ødetiden i senmiddelalderen da to av brukene på Nore sto folketomme. Nå er det igjen drift på tre gårdsbruk under navnegården Nore. Foto Geir Hansen.

Helt siden Svartedauens herjinger omkring 1350 hadde dessuten en rekke gårdsbruk vært ubebodde. Vi har tidligere vært inne på den gjenryddingen av ødegårder som foregikk på 1500-tallet. I løpet av det århundret ble ni tidligere ødegårder tatt opp igjen og bebodd. Så vidt vi kan se av kildene stoppet denne utviklingen så å si opp med 1600-tallet. I dette

århundret var det bare Torbjørnsrød og Dale i Vassbygda som ble tatt opp igjen. Torbjørnsrød var i drift relativt tidlig i århundret. Først i 1660-årene hører vi om to rydningsplasser som kalles Dalen. Sannsynligvis lå disse på det stedet der middelaldergården Dale hadde ligget. Hva hadde så skjedd med de andre gårdene som var blitt lagt øde og som ikke ble tatt opp igjen?

Vi kan med en gang si at de ihvertfall ikke var forsvunnet fra folks bevissthet, til tross for at de verken var bebodd eller ble drevet som egne bruk. På 1600-tallet finner vi dem igjen som underbruk og som egne skyldparter i andre gårder. Det var det at man måtte betale skatt og landskyld av disse partene som gjorde at navnene og bevisstheten om dem ble bevart.

For å begynne inne ved Vansjø, så hadde Gashus i følge opplysninger fra 1660-årene tre underliggende ødegårder. En av dem var navngitt. Det var Patterød. Etter eiendomsforholdene å dømme var de to andre Storenga og Seter. Så vidt vi kan se av kildene hadde alle disse tre ligget under Gashus helt siden 1400-tallet.

Nabogården Rød brukte Vittingsrød og Nore brukte det som nå het Noreødegården. Ingen av disse ødegårdene var bebodd. Det var heller ikke Gjerrebogen, eller Gierud som stedet het da. Det ble brukt under Øre som også hadde et jord-

Husmannsplassen Orkerødstua var sannsynlig identisk med det stedet som i middelalderen het Taraldrød. Taraldrød ble lagt øde etter Svartedauen og jorda ble brukt under Orkerød. Da den så ble tatt opp igjen som husmannsplass ble den først kalt Orkerød ødegård og senere Orkerødstua. Akvarell av Edmund Ree. Foto Egil Martinsen.

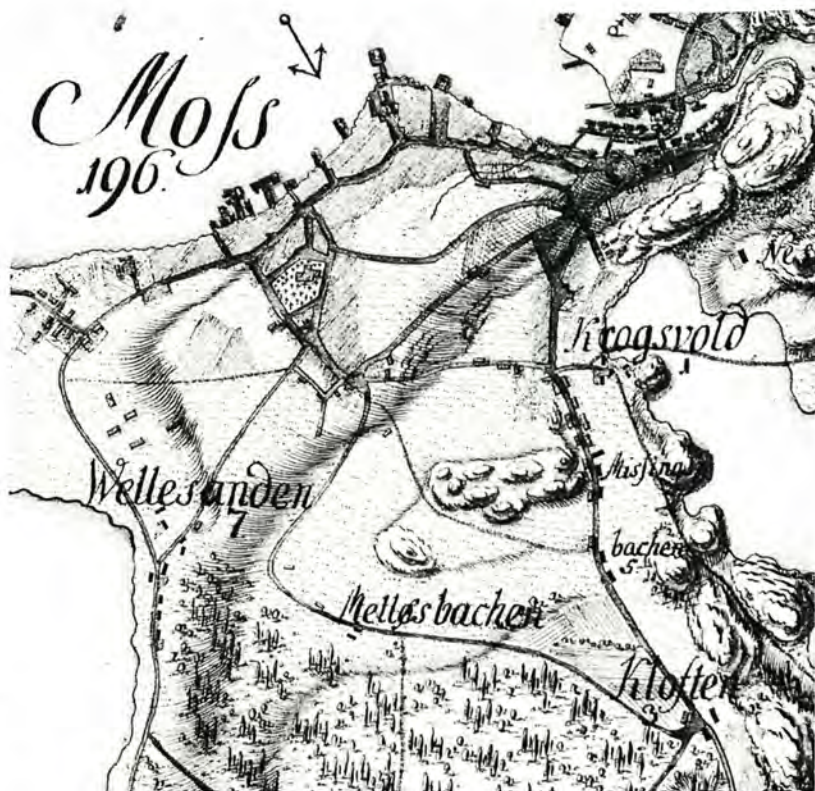

stykke som ble kalt Øre ødegård. Sannsynligvis er det identisk med middelaldergården Rød.

På Jeløy lå Taraldrød som ødegård under Orkerød. Under Kjellandsvik og Fuglevik lå dessuten noe som ble kalt Kjellandsvik og Fuglevik skog. Sannsynligvis er denne skogen restene av det stedet som i middelalderen het «skoghen ind-reæuæghen i Jolund»

Dette vil si at det på 1600-tallet fremdeles var spor etter Svartedauen i Mosseområdet i den forstand at en rekke av ødegårdene fra den tid fremdeles var ubebodde. De var alle små, men man kan jo undre seg over at de ble stående øde og at folk i stedet ryddet seg husmannsplasser andre steder. Det normale, slik vi finner det de fleste andre steder, ville ha vært å ta i bruk disse gamle ødegårdene først.

Igjen er det ladestedet som gir oss forklaringen. For det første var fremveksten av husmannsplasser hos oss i hovedsak en følge av utviklingen på ladestedet, slik som på gårdene Øre og Melløs. For det andre viser befolkningsutviklingen her og i landsognet at ladestedet i stor grad tok opp i seg et eventuelt befolkningsoverskudd som måtte ha oppstått på Jeløy og i Vassbygda. Det ble rett og slett ikke det samme presset mot

Utsnitt av kart fra 1770-årene. Vi ser at det lille stedet Krogsvoll lå nettopp der det nå heter Krogsvollnebb. Foto Norges geografiske oppmåling.

jordressursene her som på andre steder som lå lenger unna et travelt ladested. De gårdene som på 1400- og 1500-tallet hadde lagt under seg ødegårder fikk fortsatt anledning til å la dem stå ubebodd og å bruke dem som underbruk. Folk som hadde behov for arbeid og et sted å bo slo seg heller ned i nærheten av ladestedet enn på et lite jordstykke inne ved Vansjø. Mulighetene for å skaffe seg et rimelig utkomme ble vurdert som bedre der det var handel og sagbruksvirksomhet.

Ladestedet var også den direkte årsaken til at gården eller plassen Krogsvoll ble ryddet. Den lå antageligvis ved nedre Vansjø, der det nå heter Krogsvollnebb. Den dukket opp i kildene sent på 1500-tallet og ble da vurdert som en ødegård, det vil si kvartgård, i skattemessig forstand. Da var den tydeligvis bebodd. Fra midten av 1600-tallet og fremover beskrives den bare som en liten øde plass som brukes til høying. Krogsvoll ble ikke ryddet på tuftene av en gammel ødegård, og som eneste ordentlige nyrydding hos oss på 1500-tallet, må vi tro at det var beliggenheten ved ladestedet som var bakgrunnen. Sannsynligvis hadde den samme funksjon som de «kålhavene» som fantes noe nærmere selve ladestedsbebyggelsen. At den senere ble brukt til høying understreker dette.

Hvem eide jorda?

Vi har tidligere kommet frem til at omkring 1600 var ca. 30 prosent av jorda i vårt område eid av bøndene selv. Adelen og kongen disponerte hver seg omtrent like store deler. Resten var spredt på forskjellige eierkategorier.

Selveiere og leilendinger

I løpet av de to – tre første tiårene av århundret skjedde det ikke store forandringer på dette området. Snaut en tredjedel av jorda var fremdeles på bøndenes hender. Men samtidig er det verd å legge merke til at noen av bøndene var ganske betydelige jordeiere. Ifølge et odelsskattemanntall fra 1615 satt f.eks. Maren Grimsrød med eiendom i hele ti gårder, Grimsrød medregnet, og Halvor Gashus eide parter i seks gårder. Den største var en part i Gashus som han drev selv.⁸ Torstein Orkerød, Børge Kallum, Rolf Skallerød, Marit Øre, Erlend Kase, Asbjørn Nore, Maren Nes og Christoffer Ås eide også parter i andre gårder enn den de drev selv. Og dette var ikke alltid gårder som lå i Moss landsogn. Asbjørn Nore hadde

f.eks. en part i Lødeng i Våler, og Marit Øre eide en liten del i Sperrebotn i det samme sognet. Mot slutten av 1620-årene vet vi dessuten at Oluf Tronvik eide gårdparter både i Hobøl og i Spydeberg samt i Slagen og Tjølling på den andre siden av Oslofjorden.⁹

Disse bøndene som vi nå har nevnt, mottok årlig landskyld eller leieavgift for de av eiendommene deres som ble drevet av andre, men samtidig måtte de fleste av dem også selv betale landskyld. Erlend Kase er et godt eksempel på dette. Han var bonde på Kase til et godt stykke ut i 1640-årene, men eide aldri selv noen del av den. Han måtte derfor betale årlig leie for hele gården, samtidig som han selv mottok leie for sin del i en gård som het Salberg. Også Maren Grimsrød måtte betale landskyld, ettersom kongen eide en del av Grimsrød.¹⁰

Disse forholdene illustrerer tydelig at det i seg selv ikke var noen sosial avstand mellom leilendinger og selveiere. Den mest velstående bonde kunne godt være leilending. I vårt område var det da også bare ti gårder som helt og holdent var eid av brukerne selv i første halvdel av 1600-tallet. Det var Refsnes, Røre, Skipping, Rosnes, Vanem, Kolsrød, Enderød, begge Ås-gårdene og det ene bruket på Nes. Det vil si at brorparten av bøndene var leilendinger, men samtidig var mange av dem også jordeiere.

Dette utdraget fra matrikkelen 1665 viser eiendomsforholdene på Orkerød. «Halvor Orkerød skylder til seg selv 15 lispund salt med byggesel, til tvende Anne Baads barn av en ødegård 15 lispund salt, til Amund Pedersen 15 lispund salt.» Foto Riksarkivet.

Partseiet

Dette hadde sammenheng med jordeiesystemet. Akkurat som i tidligere tider var det partseiet som dominerte. De fleste gårdene besto av flere eiendomsparter, og for den enkelte gård fungerte det nærmest som et aksjeselskap. De forskjellige ei-

Gal-nor Lødvand, jmelde
 till sig Kinde 15. Lispund salt,
 med byggesel, till Amund
 Amund baad bome 15. Lispund
 sand - 15. Lispund. Baad
 till Amund Gudst - 15 Lispund
 Kaldt

Amund baad bome 15. Lispund

erne hadde investert penger i vedkommende gård ved å kjøpe større eller mindre eiendomsparter i den. Hvert år fikk de utbytte av de investerte pengene i form av landskyldinntekter. Så lenge det årlige utbyttet ble betalt til rett tid, la eierne seg ikke opp i driften av gården. Eiendomsforholdene på Fuglevik på Jeløy illustrerer hvordan partseiet fungerte i praksis. Ifølge matrikkelen 1665 hadde Fuglevik en samlet landskyld på 1,5 hud og 25 lispund salt.¹¹ Dette var et uttrykk for gårdens samlede verdi, og landskylda var delt opp i flere eiendomsparter, aksjeposter. Råde kirke eide 10 lispund salt, Rygge kirke 5 lispund salt. Kongen eide 10 lispund salt og 1,5 hud. Ingen av eierne kunne gå til Anders, som brukeren het på den tiden, og forlange at han skulle peke ut hvilken del av gården som tilhørte hver av dem. Deres eiendomsrett kom bare til uttrykk gjennom det faktum at de hver for seg hadde krav på en viss del av landskylda.

Adelige jordeiere

Den siste lensherren i Værne kloster len, Sigvart Gabrielsen Akeleie, kjøpte Kambo og underliggende gårder i 1631.¹² Men han var tydeligvis ikke fornøyd med dette. I løpet av noen år hadde han også kjøpt opp flere andre gårder i vårt område. Ifølge en adelsjordebok fra slutten av 1630-årene eide han i tillegg Kil, Nøkkeland, Vanem og Dillingøy.¹³ Ti år senere hadde han dessuten blitt eier av Enderød, Kolsrød,

Her ser vi hvor gården Skipping lå. Husene er nå revet og det finnes knapt en hustuft igjen. På 1600-tallet var gården en del av Akeleiefamiliens omfattende godssamling. Foto Norges geografiske oppmåling.

Rosnes, Torderød, Skipping og begge Ås-gårdene.¹⁴ Dette var ikke noen liten ekspansjon, men skulle det være naturlig for en adelsmann å kjøpe opp eiendommer i Mosseområdet, måtte det nettopp være det for ham. Som lensherre måtte han tilbringe en god del av sin tid her. Fra 1647 bodde han dessuten fast på Kambo, og han må ha sett at Mosse-området hadde økonomiske muligheter.

Hannibal Sehested og Gabriel Marselis

En annen adelsmann som tydeligvis også så dette, var Hannibal Sehested, Norges stattholder. Vi har tidligere nevnt at han i 1649 fikk lagt under seg det meste av grunnen på lade-stedet, grunn som inntil da hadde tilhørt Værne kloster og Oslo stift, dvs. kongen og Oslo hospital.¹⁵ En rekke gårder inngikk også i denne transaksjonen, og Sehested ble eier av 21 gårder og gårdparter i vårt område. Det vil si at adelen med ett ble den største eieren av jordegods i Moss landsogn. Ved siden av Sivert Gabrielsen Akeleie og Hannibal Sehested var de andre adelige jordeierne kansleren Jens Bjelke og Knut Schinkel til Tomb i Råde. Jens Bjelke eide de tre Tronvik-gårdene, og Knut Schinkel hadde parter i Klommesten, Kjellandsvik, Kase og Øre.¹⁶ Nedenfor følger en oversikt over Hannibal Sehesteds jordegods.

Hannibal Sehesteds jordegods i Moss landsogn 1650¹⁷

<i>Gårdsnavn</i>	<i>Landskyld</i>
Kallum	24 lispund salt
Melløs	20 lispund salt
Klommesten vestre	20 lispund salt
Klommesten ødegård	1 bismerpund 6 merker smør
Krogsvoll	5 lispund salt
Øre	20 lispund salt
Nore	4 lispund korn
Ramberg	3 bismerpund smør
Kjellandsvik	12 lispund salt
Grimsrød	9 skinn, 5 lispund salt
Torbjørnsrød (på Jeløy)	15 lispund salt
Gjerrød	20 lispund salt
Alby	5 huder
Rød	3 huder
Fuglevik	1,5 hud
Kippenes skog (Kjellandsvik og Fuglevik skog)	20 lispund salt

Reier	9 skinn
Torbjørnsrød (i Vassbygda)	8 lispund salt
Krosser	14 lispund salt
Seter	5 lispund salt
Helgerød	8 lispund salt

Gabriel Marselis var en hollandsk storkjøpmann som levde fra 1609 til 1673. Han var Kristian 4.'s kommisjonær i Amsterdam, og gjennom denne virksomheten ble han nært knyttet til Norge. Han lånte betydelige summer til den dansk-norske statskassen og som vederlag fikk han store jordeiendommer i Norge, bl.a. i Mosseområdet.

Hannibal Sehested fikk imidlertid ikke beholde verken dette godset eller eiendommene på selve ladestedet i særlig mange år. Alt i 1652 ble eiendommene overdratt til kongen igjen, og i 1658 ble de av ham pantsatt til storkjøpmannen Gabriel Marselis. Marselis ble adlet i 1665, og da mye av dette jordegodset i 1675 ble overdratt til hans sønn som full eiendom, kan vi fremdeles regne at adelen var den gruppen som eide mest jordegods i vårt område. De eide henimot 80 prosent av jorda uttrykt i størrelsen på landskylda.

Eiendomsforholdene mot slutten av 1600-tallet

I siste halvdel av århundret fikk borgere og andre som drev sin næring på ladestedet, en stadig mer dominerende plass i all slags virksomhet i området. De overtok det meste av sagbruksvirksomheten, var enerådende innen handelsnæringene og var dessuten brukere på mange av gårdene som lå nær inntil Moss. Det ville være naturlig at dette også fikk følger for eiendomsforholdene. Spørsmålet er om de fikk det.

Så langt vi kan se av kildene i 1690-årene, skjedde det ingen vesentlige forandringer i den retning. Ifølge en matrikkel fra 1690 var det da bare åtte gårdparter som tilhørte borgere på ladestedet. Kongen hadde fremdeles eiendom i 15 gårder og hele ni av dem eide han helt og fullt. Arvingene etter Jens Bjelke satt med Dillingøy og de tre Tronvik-gårdene, og eieren av Værne kloster, Anna Margrethe Lange, enken etter oberst Christian Wind, eide mesteparten av gårdene Øre, Kallum, Melløs, Klommesten og Odderød. Etterkommerne etter Sigvart Gabrielsen Akeleie hadde fremdeles Kambo, Vanem, Nøkkeland, Kolsrød og Kil, og eieren av Tomb i Råde, oberst Tritschler, satt med parter i Kjellandsvik, Øre og Kase.

I forhold til tidligere i århundret hadde selveiet gått tilbake, og det var nå bare Enderød, Helgerød, Refsnes og to av Nesgårdene som helt og fullt var eid av brukerne selv. Det betydde i praksis at så å si alle bøndene i Moss landsogn var leilendinger mot slutten av 1600-tallet og at adelen var den samfunnsgruppen som både eide det meste av jorda og som dermed mottok det meste av landskyldinntektene.

Oberst Christian Wind var sjef for Ryggeske kompani og i 1675 ble han den første private eier av Værne kloster. Han og broren Holger hadde til gode vel 5 500 riksdaler hos kongen og som oppgjør fikk de bl.a. Værne kloster.

Jordbruket og andre næringer.

Husdyrholdet

I 1657 var det syv kuer, syv sauer, en gris og tre hester på Nore. Dette var ihvertfall de tallene Svenning Nore oppga da fogden spurte i forbindelse med innkrevingen av en ekstraordinær kvegskatt det året.¹⁸ Lignende oppgaver finnes for 18 andre gårder i vårt område, men desverre ikke for alle. Det skyldes at mange av gårdene tydeligvis var fritatt for denne skatten.

På disse 19 gårdene var det tilsammen 139 kuer, 61 kviger, 134 sauer, 28 geiter, 42 griser og 37 hester. Det gir følgende gjennomsnittstall:

Kyr	Sauer	Geiter	Griser	Hester
10,2	7,0	1,4	2,2	1,9

Bare godt under halvparten av gårdene er representert i disse tallene, men til tross for all den usikkerhet som det innebærer vil vi likevel bruke dem som uttrykk for gjennomsnittlig husdyrhold pr. driftsenhet i hele Moss landsogn. Omkring 1660 var det 40 gårdsbruk som var bebodd og i drift. Det betyr at det totalt var ca. 290 kuer, 128 kviger, 280 sauer, 56 geiter, 88 griser og 76 hester her.

Med utgangspunkt i primærmaterialet kan vi regne med at de fleste gårdsbrukene hadde både kuer, kviger, sauer, griser og hester. Geiter derimot ser det ut til at bare noen få gårder hadde. Konkret kjenner vi bare til at det ble holdt geiter på Torbjørnsrød, Gashus, Skallerød og på to av Nes-gårdene.

De gjennomsnittstallene vi har kommet frem til er relativt høye sammenlignet med for eksempel Tune, der tallene for kyr, sauer og hester er henholdsvis 5,1, 4,6 og 1,5.¹⁹ Med forbehold om at våre gjennomsnittstall kanskje ikke er helt representative for alle gårdene, tyder det likevel på at husdyrholdet hadde en viktig plass innenfor gårdsdriften.

Dyrking av eng forekom ikke, og vinterforet til buskapen måtte derfor hentes fra de små arealene med naturlig eng som fantes på hver eneste gård. Folk passet også på å slå rundt husene og langs åkrene, men likevel var det sjelden nok med dette. Resten måtte hentes fra utslåtter og myrer, og selv dette måtte spes på med løv, bark og kvister fra forskjellige løvtrær. Alt dette måtte bringes i hus om høsten, og en kan ihvertfall ikke si annet enn at det relativt omfattende husdyrholdet var arbeidskrevende.

Bønderne i H. Paar,
 Bland Korn - $4\frac{1}{2}$ tøn.
 Havre — 0.
 Hømmel Korn — 0.

Gjindene som gave Tjende
 Bønderne i alle 10 tøn.
 Bland Korn — 10 tøn. Bønder
 Havre — 16.
 Hømmel Korn — 2 tøn.
 Gjind Orst. 1/2 β

Bønderne al fyllen i Mogenfjell;
 Havre — 2.
 Hømmel Korn — 6.
 Bønderne — 0.

Bønderne i Land — 0. Hømmel Korn — 1 tøn.
 Hømmel Korn og Bønderne i Mogenfjell
 Hømmel Korn — 6 tøn.

Matrikkelen 1665 gir også opplysninger om utsæd, tiende og husdyrhold. Her er opplysningene for Orkerød. Der sådde de bare blandekorn og betalte bare salttiende. De hadde 2 hester, 6 kuer, 4 sauer og ingen geiter. Det var ikke noe rydningsland til gården og bare en lite hommelhage. Skogen rakk til husbehov. Foto Riksarkivet.

Åkerbruket

Skal en dømme etter det som ble betalt i korntiende var ikke åkerbruket av særlig betydning. Det var nemlig bare Nore, Rød, Dillingøy, Nøkkeland og Kil som betalte korntiende. Betyr det at det bare var på disse gårdene i Vassbygda at det ble dyrket korn?

Så ille var det ikke. Forklaringen er at de andre gårdene betalte tiende i salt isteden. Korn ble nok dyrket på alle gårder der det var mulig, men forholdene omkring tiendebetalingen gjør det problematisk å komme frem til pålitelige tall for samlet årsproduksjon. Igjen må vi gå veien om gjennomsnittstall.

Fra de elleve gårdene som er nevnt ovenfor ble det midt i 1660-årene betalt fem tønner blandkorn, $10\frac{3}{4}$ tønne havre og $\frac{1}{4}$ tønne hommelkorn i tiende, tilsammen 16 tønner.²⁰ Blandkorn er en blanding av havre og bygg, mens hommelkorn er en fellesbetegnelse for rug og hvete. Som vi ser var havre den dominerende kornsorten. Med utgangspunkt i 40 driftsenheter og det som de elleve gårdene i gjennomsnitt betalte i tiende, kan vi regne med en samlet kornproduksjon på omkring 580 tønner. Det var ikke de beste gårdene som betalte korntiende. Derfor kan vi trygt øke tallet til 590 tønner.

I gjennomsnitt ga havre, blandkorn og hommelkorn i et normalår tre foll, det vil si at man kunne regne med å høste tre

Området ved Nes med Bjørnåsen i bakgrunnen. Foto Jon-Ivar Fjeld.

ganger så mye som man sådde. Det innebar at bøndene måtte holde av 145 tønner av avlingen i et normalår til såkorn. 58 tønner gikk med til å betale korntienden som skulle betales i naturalia. Da ble det tilbake i overkant av 380 tønner.

Det er vanlig å regne at en voksen person hadde behov for tre tønner korn i året for å dekke den delen av matbehovet. Omkring midten av 1660-årene bodde det ca. 270 personer i Moss landsogn. Og selvom vi kan regne to barn pr. voksen når det gjelder forbruk av korn, betyr det at man ikke var selvforsynt med korn, selv ikke i gode år. Vi kan bare tenke oss hvor stort underskuddet var i dårlige år, og av dem var det mange på 1600-tallet. Det var ikke rart at korn var en viktig innførselsvare på ladestedet.

Andre næringer

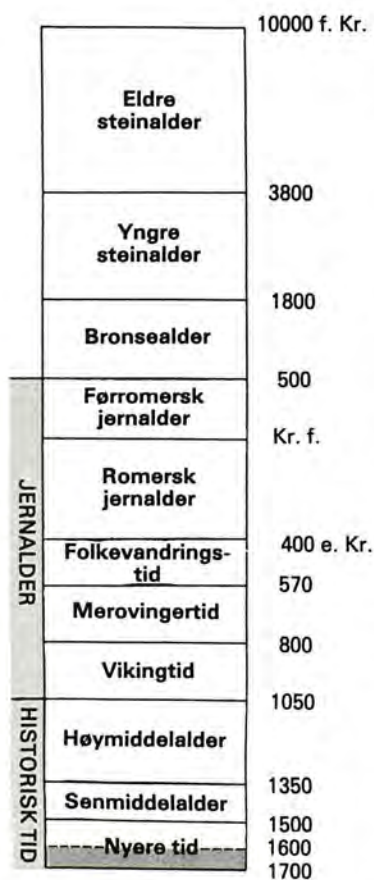
Penger til å kjøpe dette kornet måtte skaffes annetstedsfra, og en av kildene var kanskje salg av smør. En annen og helt sikkert viktigere kilde var salg av tømmer til sagene på Moss og salg av huggenlast direkte til skipene. For bøndene på Jeløy

betydde nok det siste mest sammen med salg av brendeved. Skal en tro opplysninger fra 1660-årene om gårdsskogene der, hadde ikke bøndene store muligheter for å levere sagtømmer. Det holdt såvidt til smålast og ved. Men såvidt en kan se av kildene ble det levert en eller annen form for trelast fra omtrent samtlige gårder i Moss landsogn gjennom hele 1600-tallet.

En annen inntektskilde var saltkoking. Storparten av gårdene betalte tiende i salt, men ut fra det kan vi ikke trekke andre konklusjoner enn at salt var en svært vanlig handelsvare i området. Det ble nok ikke kokt salt på alle de gårdene som betalte sin tiende med denne varen. På den annen side var det mange som hadde fordel av de saltkjelene som fantes. Så vidt vi vet var det saltkjele på Tronvik, Kallum, Kambo og på Krosser. Fra 1700-tallet vet vi også at det var slike kjeler på Nes og Kjellandsvik. Kanskje eksisterte disse også i århundret forut. Fra før av kjenner vi til saltkjelen på Værten.²¹

De som eide disse saltkjelene hadde naturligvis inntekter av salget, men som vi har vært inne på tidligere, gikk det med betydelige mengder ved til kokingen. Vi kan regne med at det både ga arbeid og inntekter også til andre bønder.

Almue og øvrighet

Da Eli Bisterfeldt en dag på senvinteren 1669 gikk forbi huset til Amund Sivertsen på Moss, sto et av barna hans i vinduet og ropte «Bisterfeldt-tispe» etter henne.¹ Eli var imidlertid ikke skåret for tungebånd og repliserte raskt: «Hva sier du, din horunge?»

Noe mer kom det ikke ut av denne episoden i første omgang, men Amund Sivertsen, som hadde hørt ordvekslingen, likte naturlig nok ikke at et av barna hans ble kalt horunge. Utpå kveldingen den samme dagen gikk han hjem til Eli og spurte hvorfor hun hadde kalt barnet det. Svaret som Eli ga, var nok ikke tilfredsstillende, for det endte med at Amund tok et vedtre og slo henne kraftig.

Dette kunne ikke Eli la gå ustraffet hen, og hun stevnet Amund for retten. Saken kom opp på bygdetinget 29. april samme år. Partene fikk forklare seg, og Amund mente at fordi Eli Bisterfeldt hadde kalt et av barna hans for horunge, så var han berettiget til å denge henne. Retten mente noe annet og dømte ham til å betale en halv ort i sølv til kongen og en ort til Eli Bisterfeldt.²

Dette er et eksempel på det mangfold av saker som hvert år ble behandlet på bygdetinget, men på den annen side viser tingbøkene at slagsmål og kranjel ikke var noen uvanlig foreteelse på ladestedet.³ Innbyggerne hadde også et rykte på seg for ugudelig levnet, ihvertfall tidlig i århundret. I 1607 fikk lensherren, Peder Mattsøn Laxmann, en påminnelse om dette. Kongen påpekte at det var «*stor uskikkelighet og løsaktighet*» på Moss og at årsaken til det var at de som begikk slike foretelser, «*slett intet derover bliver straffede*». Som øverste myndighet i området fikk lensherren befaling om at

«dersom nogen (...) herefter kan befindes at ligge udi et slemt og ugudelig levnet, løsaktighet og horeri, han da derfor tilbørlig efter geistlig og verdslig lov, andre til eksempel og avsky, må blive straffet.»⁴

Her møter vi lensherren som øverste påtalemyndighet i lenet, men selve utøvelsen av denne myndigheten var det fogden og bondelensmennene som tok seg av. Fogden i Værne kloster len hadde en egen lensmann for ladestedet og Moss landsogn. Det var han som utførte det meste av det praktiske arbeidet som lå inn under fogdens ansvarsområde. En viktig del av dette var å kreve inn skatter og avgifter, og det var oppgaver som gjorde at verken fogden eller lensmannen var særlig populære personer. Kanskje var stillingen vanskeligst for bygdelensmannen. Han var fra stedet, og stillingen ga ham riktignok både prestisje og gode inntekter, men samtidig var han i klemme mellom sambygdingene på den ene siden og sin overordnede, fogden, på den andre siden. Det var nok disse to, fogden og lensmannen, folk først og fremst assosierte med ordet øvrighet.

En vrimmel av skatter

Alle bøndene måtte betale skatt av den jorda de drev. Vi har tidligere nevnt den gamle leidangsskatten, gjengjerden og bygningsskatten. De to siste ble på 1500-tallet innkrevd som ekstraskatter. Etter 1600 ble det flere slike ekstraskatter, men med den forskjell at kongen ikke lenger *ba* bøndene om å innvilge hans skatteønsker. Skattebrevene ble nå også i formen et *skattepåbud*.

Landskatten

I første halvdel av 1600-tallet ble det krevd inn flere ulike skatter side om side. Viktigst var *landskatten* eller *leilendingskatten* som den også ble kalt. Det var opprinnelig en ekstraskatt som nå ble innkrevd årlig. Satsene var gradert etter størrelsen på gården, hos oss hovedsakelig etter en inndeling i fullgårder og ødegårder.⁵ Bonden på enn fullgård betalte dobbelt så mye som bonden på en ødegård. Satsene ser ut til å ha variert noe. I 1618 var fullgårdsatsen én riksdaler, i 1628 tre riksdaler, mens den i 1640-årene igjen var på én riksdaler.

Militære skatter

En rekke av skattene hadde et uttrykkelig militært formål. Det gjaldt *bygningsskatten*, som fra 1617 til 1643 ble innkrevd årlig, *garnisonsskatten*, som ble innkrevd hvert år fra 1627 til 1643,

Her ser vi hva en del av bondene på Jeløy betalte i koppskatt i 1645. Taks-
sten var 8 skilling pr. person. De
første fem som nevnes er følgende:
Sivert Helgerød, hans søster
16 sk(illing)
Guttorm Grimsrød, hans kvinne, en
dreng, en pike
1 ort 8 sk
Arne Reier, hans kvinne, en pike
1 ort
Jens Odderød, en sønn, en datter
1 ort
Lauritz Alby, to drenger, to piker
1 ort 16 sk
Foto Riksarkivet.

Jeløens Bønder,

Nisse færenis fund 8/2	+ 16
Christenun grimbørst fund ynde, j. arng j. pige + j. 8/4	
Arne nor fund ynde j. pige	+ 7
Fund Alvaris j. 8/4	+ j. 8/4
Uennich debyre 2 arng 2 piger	+ 10
Anders fund ynde j. 8/4 j. pige	+ 10
Nor fund 2 arng j. arng	+ 10
Jens fund ynde 2 arng 2 ynde fæst	+ 10
Uennich fund ynde	+ 10
Anders fund ynde j. arng j. pige	+ 10
Nor fund ynde fund ynde j. arng j. pige + j. 8/4	
Christenun fund ynde fund ynde 2 arng j. pige + j. 8/4	
Jens fund ynde fund ynde j. arng 2 pige + j. 8/4	
Arng fund ynde fund ynde j. arng	+ 10
Jens fund ynde fund ynde j. pige	+ 10
Uennich fund ynde 2 arng fund ynde	+ 10
Jens fund ynde fund ynde j. pige	+ 10
Uennich fund ynde fund ynde j. arng 2 pige + 10	
Jens fund ynde fund ynde j. pige	+ 10
Christenun fund ynde fund ynde j. pige	+ 10
Arng fund ynde fund ynde	+ 10
Jens fund ynde fund ynde	+ 10

+ 2 11/16

og båtmannsskatten, som ble innkrevd i 1630-årene. Alle jordeiere måtte dessuten betale odelskatt av den jorda de ikke brukte selv. De måtte også yte rostjeneste, som gikk til underhold av rytteriet. I 1682 ble den gjort til en fast årlig ytelse etter å ha vært krevd inn med uregelmessige mellomrom tidligere. Offisersskatten 1640 – 1643 ble brukt som lønn til offiserer og underoffiserer. Til de militære skattene hørte også knektepengeskatten og proviantskatten. Den siste ble årlig fra 1674 og skulle gå til «festningers og magasiners fornødenhet». I en kort periode fra 1643 – 1644 ble knektepengeskatten innkrevd med ikke mindre enn en riksdaler i måneden fra hver fullgård og etter tilsvarende satser fra de mindre gårdene.

I tillegg til de skattene som nå er nevnt, forekom helt ekstraordinære skatter som kvegskatten 1628 – 1630 og 1657, krigsmunisjonspenger 1617, som var betaling for musketter til odelsbønder, koppskatten 1645 – 1646 og kapellansskatten 1636.

Hver for seg var ikke disse skattene så store, men tilsammen ble det årlig 3–4 riksdaler å betale for bonden på en fullgård og tilsvarende mindre på ødegårdene. For fullgårdsbonden tilsvarte det omtrent verdien av en ku, og med unntak av brukerne på tre–fire ødegårdsbruk, var dette skattebyrden for gjennomsnittsbonden i vårt område før 1640. Alle skattebeløpene var imidlertid stadig stigende, og i 1640-årene var skattebyrden omtrent tredoblet i forhold til nivået 20 år tidligere.⁶

Den store kontribusjonen

I 1644 skjedde det en viss forandring i skattleggingen. En rekke av de gamle skattene ble avvirket, også landskatten. De ble erstattet av én skatt, *den store kontribusjonen*. Denne skatten forble hovedskatten for landbefolkningen i resten av århundret og var ihvertfall til å begynne med høyere enn noe annet tidligere påbud. Etter noen år ble den imidlertid redusert, og i 1647 betalte bonden på en fullgård i vårt område 2,5 eller 4 riksdaler pr. år avhengig av gårdens størrelse. For de såkalte ødegårdene ble det betalt 1 riksdaler uansett. Etter 1670 ble skatten bare beregnet etter størrelsen på landskylda. I 1680 varierte leilendingsskatten, som kontribusjonen nå ble kalt, fra 9 riksdaler for den store gården Dillingøy til 2 ort 6 skilling for den lille plassen Krogsvoll.⁷

Innføringen av kontribusjonen innebar en viss opprydding

Rennefloett, Anne paaboer, schyllder till Hendrich Søeffrennsenn toelder j Soenn 1 schippund salt med bøexell, Giffuett schatt	4 dr.
Nees, Lars paa boer, schylder till Roelff Alffuim j Tonnesoegen 1½ schippund 4 lb. salt med bøexell, och Hagenn Schallerøedt hersamestedtz 3 lb. salt, noch till Stenner Roerstad j Wesbye soegenn 3 lb. salt. Giffuett skatt	2½ dr.
Nees, Joenn paa boer, eyer hand sielff 1 schipund med bøexell, och er salt. Giffuet wdj skatt	4 dr.
Nees, Anders paa boer, eyer sielff et schippund salt med bøexell, och Joenn Halffuoersenn paa Moes ½ schippund salt, och for ^{ne} Haagenn Schallerøedt ½ schippundt salt. Giffuet skatt	4 dr.
Rammeberigh, Hendrich paa boer, schylder till Wernøe cloester smøer 3 besmerpund med bøexell, till boendenn sielff 1 schippund salt. Giffuet skatt	4 dr.
10 Gaa shuus, Liffue paa boer, byger hun sielff med 1½ schippund salt,	

Skattematrikkelen 1647 gir opplysninger om eiere og brukere samt skyld og skatt på hver enkelt gård. Dette utsnittet er fra den trykte utgaven som er utgitt av Norsk lokalhistorisk institutt.

og forenkling av skattekravene, men ikke alle småskattene ble borte. *Odelsskatt*, *rosstjenesteskatt* og *proviantskatt* fortsatte å bli innkrevd. I 1680 ser vi at bøndene også betalte noe som het *smør-og kjøttskatt* samt *prinsessestyr*. Det siste var en ekstraordinær skatt til dekning av utgifter til utstyr og medgift når en prinsesse skulle giftes bort.⁸

I tillegg ble det gjennom hele århundret betalt en rekke såkalte *jordboksavgifter*. Det var arbeidspenge, fornautspenge, ferskmatspenge, holding, foringspenge, kornleidang, smørleidang og leidangspenge. De ble betalt dels i penger og dels i naturalia. Satsene var jevnt over små, og i motsetning til de andre skattene holdt de seg på stort sett samme nivå gjennom hele århundret. Disse avgiftene utgjorde derfor en stadig mindre del av den samlede skattebyrden.

Skatt på formue og næring

De som bodde på ladestedet, måtte også betale skatt, men grunnlaget for beskatningen var naturlig nok verken bruk eller besittelse av skyldsatt jord. Det var isteden næring og formue i form av hus og rørlig gods som ble beskattet.

Knektepengeskatten som strandsitterne betalte i 1615, viser dette tydelig. Den var gradert etter skatteyterens formue. Jacob kobberslager, Søren møller og noen andre betalte f.eks. bare 1 riksdaler. Oluf Hågensen og Jacob skomaker, derimot, måtte ut med henholdsvis 6 og 7 riksdaler.⁹ Det som tilsvarte bøndenes landskatt før 1644, måtte strandsittere og sagmestere betale med enogenhalf riksdaler i året. Denne skatten var tilsynelatende uavhengig av skatteobjektene betalingssevne, men ser vi nærmere etter, ble også den gradert etter formue. Det skjedde imidlertid på den måten at de som hadde formue under et visst minimum, ikke betalte noe i det hele tatt. Denne slutningen kan vi trekke, fordi det til enhver tid må ha bodd flere mennesker på ladestedet enn det som går frem av landskattelister.

Borgerne skattet til deres kjøpstad

Det var fogden i Værne kloster len, fra 1663 fogden i Moss fogderi, og hans underordnede, bondelensmannen, som krevde inn skattene fra sagmestere, møllere og fra den store gruppen på ladestedet som ble kalt strandsittere. Borgerne, derimot, betalte sine skatter i den kjøpstaden de hadde borgerskap. Før 1670 innebar det at en rekke personer som bodde fast på Moss, betalte skatt til henholdsvis Kristiania,

Tønsberg og Fredrikstad. Etter 1670 måtte imidlertid alle som drev borgerlig næring på Moss, ha borgerskap i Fredrikstad og følgelig betale sine skatter dit. I 1670 var det 24 personer på ladestedet som betalte skatt til byfogden i Fredrikstad. De måtte ut med *byskatt* og *kongelig Majestets skatt*, men begge to gikk direkte til statskassen.¹⁰ Den mest velstående av de rene borgere på Moss, Søren Pedersen, som drev både med trelasthandel og krambodhandel, ble avkrevd hele 12 riksdaler tilsammen. De aller fleste betalte imidlertid bare mellom 1 og 2 riksdaler. I tillegg ble både de og strandsitterne regelmessig avkrevd ekstraskatter, slik som kopp- og kvegskatten i 1686. 35 personer på Moss betalte denne skatten til byfogden i Fredrikstad. 14 av disse var imidlertid «møllere, roersmenn, fiskere, så og en del strandsittere», personer som egentlig skulle skatte til fogden i Moss fogderi, siden de ikke var borgere.¹¹ I skattelistingene fra 1686 er innbyggerne på ladestedet delt inn i seks klasser, men i den laveste klassen er ingen oppført. I rentekammeret i København, hvor man fikk regnskapet til revisjon, funderte man over dette. Det ble bedt om en forklaring, og byfogden i Fredrikstad svarte at de fattige strandsittere og arbeidsfolk på Moss som hørte til 6. klasse «svarer til fogden (i Moss fogderi) deres kontribusjoner». Og han tilføyde at selv om det var å betrakte som et inngrep i Fredrikstad magistrats embede, «så er det dog udi lang tid således passerit».

Det siste hadde han helt rett i, siden det var fogden i Moss fogderi og ikke ham selv som både hadde rett til og hevd på å kreve skatt fra strandsittere, sagmestere og møllere på Moss. Myndighetene i Fredrikstad ønsket imidlertid å utvide sin myndighet på dette området, og det utviklet seg til en kompetanstrid mellom magistraten i Fredrikstad og fogden i Moss fogderi om dette. Da ladestedet endelig fikk egen byfogd i 1720, ble det foretatt en grenseoppgang mot Moss fogderi. Etter den tid betalte alle som bodde innenfor ladestedets grenser, skatt til byfogden på stedet.

Militærvesenet

Det var de direkte skattene som folk merket mest til, og i perioder kunne de være ganske tyngende, spesielt for bøndene. Alt i alt kan det se ut som om de som bodde på ladestedet, hadde en noe mindre skattebyrde enn landbefolkningen.

¹² Moss 1

Før staten var imidlertid ikke de direkte skattene den viktigste inntektskilden. Over halvparten av statsinntektene kom fra toll, og andre avgifter på innførsel, utførsel og forbruk av varer. En stor del av disse inntektene gikk med til militærvesenet, og på 1600-tallet ble over 70 prosent av de samlede statsutgiftene brukt til militæret.

Fra gammelt av besto den norske hær av et *bondeoppbud*. Det var hver manns plikt å holde seg med visse våpen, og de måtte dra i felten når det ble krevd. På 1600-tallet hadde imidlertid utviklingen innen krigshåndverket kommet så langt at bondeoppbudet ikke dugde lenger. Det var blitt behov for et bedre organisert hærsystem.

Soldat-legder

Den nye hæren ble organisert rundt et system av *soldatlegder*. Det var grupper av gårder som skulle være basis for utskrivningen av soldater. Hver legd skulle stille en fullt utrustet fot-soldat. Da utskrivningen første gang ble organisert etter dette prinsippet i 1628, besto en legd av enten fire fullgårder, åtte halvgårder eller 16 ødegårder. I 1640-årene ble kravene skjer-

Dette er et utdrag av en legdsrulle for Ryggeske kompani fra 1660-årene. De to øverste legdene er i Rygge. De neste er i Moss, Dillingøy og Vanem var sammen om å stille en soldat og det samme var Enderød, Kolsrød, Nøkkeland og Rød. Foto Riksarkivet.

pet, og legdene ble redusert først til tre og deretter til to fullgårder. Legdssoldatene fra Moss ble utskrevet til Ryggeske kompani av Smaalenske regiment.

Den eldste legdsrullen fra Ryggeske kompani som er bevart, er fra 1662. Kompaniet hadde da 186 utskrevne soldater og ble ledet av daværende major Morten Jørgen de Rochlenge. 55 av soldatene kom fra Rygge prestegjeld, og 16 av disse kom fra legder der gårder i landsognet var med.¹² Legdene behøvde ikke henge territorielt sammen, men gjorde det som regel. Den ene Ås-gården på Jeløy utgjorde f.eks. en legd sammen med Skipping, mens den andre Ås-gården var sammen med Fuglevik. De utskrevne soldatene var ofte sønner på vedkommende gårder, men de kunne like gjerne være husmenn, tjenere og håndverkere.

Bøndene i legden skulle utruste soldatene på et fastsatt vis. Til å begynne med skjedde det direkte, men mot slutten av århundret ble disse ytelsene gjort om til faste avgifter som ble innbetalt til en sentral kasse. Soldatene fikk så utstyret sitt herfra. En av disse avgiftene var *munderingspengene*, som skulle dekke utgiftene til uniform, forøvrig en nyhet på den tiden. *Utredningspengene* skulle dekke soldatenes dagpenger når de var innkalt til mønstring. *Legdsekvipasje* dekket utgiftene til felles feltutstyr og *standkvarterpengene* gikk til underoffiserene. De måtte som regel leie seg husvære på en av gårdene i bygda, og standkvarterpengene skulle dekke deres utgifter til dette.

Dragon-kvarter

Utskrivingen av infanterisoldater var dermed bragt inn i et ordnet system. Etterhvert tok man også i bruk det samme systemet for kavalleriet. I 1663 ble det innført en ordning med *rytter-* eller *dragonkvarter*. Det var bare de større gårdene som ble utpekt til dragonkvarter. I alt var det ni slike kvarter eller *rytters frigårder*, som de også ble kalt, i Moss landsogn. Det var Nore, Rød, Alby, Rød, Kubberød, Ramberg, Gashus, Orkerød og Refsnes.¹³ En eller flere av disse gårdene skulle stille, underholde og utruste en ryttersoldat og hans hest. Som kompensasjon for dette slapp brukerne på disse gårdene å betale leilendingsskatt.

Det blir alvor

Den nye hærordningen ga muligheter til regelmessige øvinger av mannskapene, og den foregikk som oftest på kirkebak-

ken om søndagene etter avsluttet messe. Da var det mønstring og eksersis. Dette var ikke så harde tjenesten, og soldatene kunne sikkert briske seg litt overfor bygdefolket og ladestedsbeboerne når det ble eksersert foran kirken.

Ute i felten var tjenesten derimot hard nok. Datidens soldater levde under kummerlige forhold, og det er typisk at flere døde av sykdom under et felttog enn av rene kamphandlinger. Ryggeske kompani var med i krig mot svenskene i 1643–45, i 1657–58 og i 1658–60. De var også med i Gyldenløvefeiden 1675–79.¹⁴

Både under de to første og den siste krigen ble Smålenene spart for direkte krigshandlinger. Bare under Bjelke-feiden 1657–58 fikk man krigens gru på nærmere hold.

Ellers kom nok alle disse krigene mossingene nærmere inn på livet enn de ønsket. Det var nemlig ikke bare soldatene selv og deres pårørende som ble utsatt for påkjenninger. Smålenene var et sentralt oppmarsj-område i krigene mot svenskene, og alle, ikke minst ladestedsbefolkningen, fikk føle det fenomenet som het *innkvartering*.

I september 1644 klaget menige strandsittere på Moss over innkvarteringen av soldatene, som tydeligvis hadde pågått en tid. De ba om å bli forskånet pga. uformuenhet og «mangel af tilførsel».¹⁵ Det siste betydde at det ikke var tilstrekkelig mat å få tak i. For ikke nok med at soldatene skulle ha husrom, de skulle også bespises. Det var heller ikke vanlig at man fikk dekning for de utleggene man hadde i forbindelse med innkvarteringen. Sommeren 1645 søkte nemlig de samme strandsittere om at «de for de i forleden vår innkvarterede soldaters underholding noget måtte bevilges».¹⁶ Året etter ba også borgerskapet om å bli forskånet for innkvartering. Denne gangen var det rytteriet det gjaldt. Da hadde det imidlertid skjedd den endring at de ihvertfall fikk betalt for det rytterne fortærte, og stattholderen mente derfor at de ikke hadde noe å klage over.¹⁷

Det er tydelig at antall soldater som skulle innkvarteres hos den enkelte, ble regulert etter vedkommendes formuenhet. Det var fogden som avgjorde dette, og alle var ikke alltid enige i hans avgjørelser. I 1662 klaget f.eks. Anders Henriksen over at fogden hadde lagt «så mange på ham som på de beste og fornemste borgere».¹⁸ Når vi tenker på at han og hans familie i lengre tid kanskje skulle ha både to og tre soldater boende hos seg, skjønner vi godt at han gjorde alt for å redusere antallet.

Stor og ulidelig skyssferd

Skyss-skaffere og gjestgivere

Fra gammelt av hadde bøndene plikt til gratis å skyss alle som reiste i offentlig ærend. Det var mange i slike ærend som reiste landeveien forbi Moss, og skyssplikten var derfor en tung byrde for befolkningen.

Myndighetene forsøkte på forskjellig vis å løse skyssproblemet, men enten det nå var med føring eller penger, så var det lokalbefolkningen som måtte prestere ytelsene. I hvert sogn ble det utpekt en del *skyss-skaffere*. De skulle alltid stå til tjeneste for de reisende, enten det nå gjaldt friskyss eller penge-skyss. Til gjengjeld var skyss-skafferne fritatt for enkelte andre byrder. Bonden på Odderød på Jeløy var skyss-skaffer i 1590-årene og betalte ikke bygningsskatt. I 1604 var det bonden på en av de tre Tronvikgårdene som hadde vervet. Han var også fritatt for bygningsskatten.¹⁹

Skyss-skafferer skulle sørge for transport av de reisende til neste skaffer, men gjennom Mosse-området var trafikken så stor at de ikke greide dette alene. Skyss-skafferne skulle derfor varsle når det trengtes flere hester, og bøndene hadde plikt til å møte opp når de var tilsagt. Denne føringen kom nok ofte

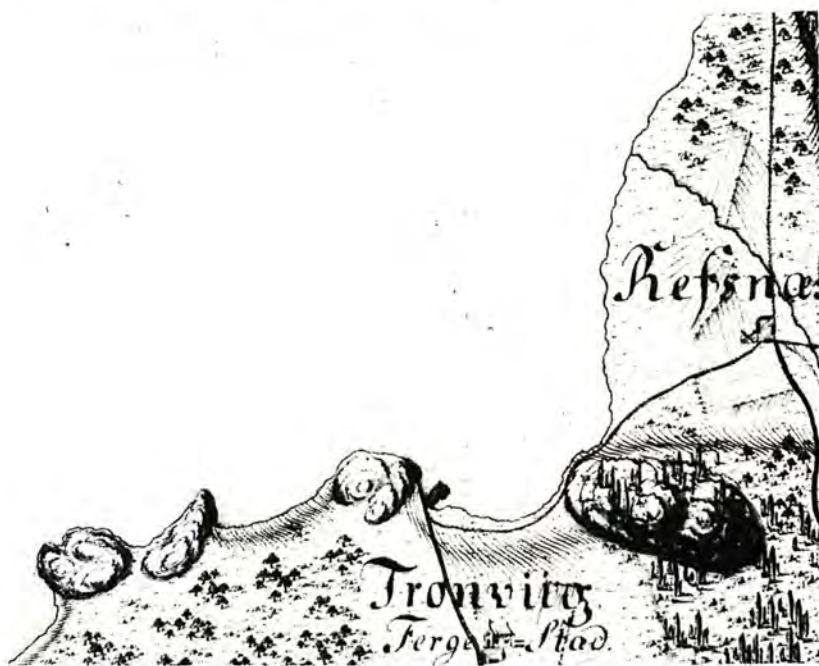
Kase på Jeløy, der bonden var skyss-skaffer i 1650-årene. Foto Jon-Ivar Fjeld.

når det var mest behov både for folk og hester i gårdsarbeidet, og det er ikke til å undres over at mange prøvde å unndra seg denne plikten.

Vi kjenner da også til en rekke saker mot bønder, spesielt på Jeløy, som ikke hadde møtt frem til skyssing når de var til-sagt. I oktober 1663 reiste for eksempel fogden sak på bygde-tinget mot 13 odelsbønder på Jeløy om dette, og i desember samme år kom det opp en lignende sak mot åtte av de samme. Tre av de anklagede kom i denne sammenheng med det vit-nemålet at samtlige bønder på øya var enige om at de ikke ville føre fra Moss til Dilling, der den første skyss-skafferen på sørsiden av ladestedet holdt til.²⁰

Å være skyss-skaffer var ikke et enkelt verv. Liksom bonde-lensmannen kom også han i klemme mellom almuen og sin nærmeste overordnede, fogden. Bøndene ville naturlig nok ha minst mulig skyssing, men om skafferen viste godvilje og tilsa færrest mulige, kunne han på sin side komme i vanskeligheter. Arne Grimsrød var skyss-skaffer på Jeløy i 1665, og i desember det året ble han trukket for retten for ikke å ha skaffet hester til fogdens reise til Kristiania. Ti år tidligere hadde Hans Kase blitt dømt for et lignende tilfelle.²¹ Kanskje av slike grunner var det blant bøndene også en motvilje mot å bli skyss-skaffer. I 1662 ble det ihvertfall avsagt dom på bygde-tinget om at «den skal være skaffer på Jeløy, som tingbudet først bæres til av den som sist var skyss-skaffer».²²

Fergestedet Tronvik slik det er fremstilt på kart fra 1770-årene. Foto Norges geografiske oppmåling.

I 1648 og siden i 1663 kom det kongelige forordninger om etablering av *gjestgiverier*, og senest fra 1660-årene ble ordningen med skyss-skifter knyttet til gjestgiveriene. Når de reisende kom fra Follo gjennom Moss var det gjestgiveri og skyss-skifte på Dilling i Rygge. Neste skyss-skifte sørover var ved Råde kirke. For reisende over fjorden var Tronvik fergested, og på nabogården Kase ble det etablert gjestgiveri. I tillegg var det fra samme tid to gjestgivere på ladestedet.²³

Også roing

Ladestedbeboerne måtte også ta del i skyssingen av reisende. For deres vedkommende dreide det seg imidlertid ikke bare om føring med hest. De måtte også skyss folk med båt, og da gjaldt det sikkert transport over fjorden fra Tronvik. Strandsitterne var ikke mer villige til å utføre skyssplikten enn bøndene, og det ble med jevne mellomrom også reist sak mot dem om dette. Noen av sakene illustrerer ganske godt hvor tyngende skyssplikten kunne være.

Sivert Kokk og seks andre strandsittere var blitt tilsagt å møte 16. august 1664 for å skyss underfiskalen Bertil Fredriksen og hans følge.²⁴ De skulle møte med fire hester og det var meningen at de selv også skulle ro. De fleste møtte ikke, og noen av de som møtte fikk endog hjemlov fordi de dagen før hadde skyss underfiskalen. Likevel klagde Bertil Fredriksen til fogden og sak ble reist mot alle syv. Strandsitterne bragte saken inn for stattholderen og ba om at de måtte få slippe tiltale. De ba også om at det ble gitt befaling om hvordan slik skyssferd skulle skje. Når de skulle skyss underfiskalen måtte de nemlig regelmessig stå en hel dag og vente med fire hester og syv rorsfolk, og det var for mye å forlange mente de. Stattholderen var enig og ga Bertil Fredriksen en skrape:

«Fiskalen advares hermed alvorligen at erholde seg fra sådanne medhandling som angives og at erindre seg hans embede at være hans majestets undersåtter at befordre og forsvare imod overlast og ikke dennem ubilligen molestere og besverge.»²⁵

Veier og post

I nær sammenheng med skyssplikten sto vedlikeholdet av veiene. Det var det også bygdefolket som skulle utføre. De hadde selv adskillig nytte av at veier og broer ble holdt i rimelig stand og var ikke uvillige til å utføre slikt arbeid så lenge det lå innenfor rammen av det de selv hadde behov for. Fra 1670 ble det ordnet slik at hver gård eller grupper av gårder fikk sitt bestemte veistykke å holde i orden. De eldste kar-

Generalfiskalen hadde som oppgave å føre kontroll med embetsverket, påse at kongens lover ble overholdt og spore opp sammenvergelse og tegn på ulydighet mot kongehusets interesser. Han skulle også se til at statsinntektene ble forvaltet rett og dessuten føre kontroll med rettsapparatet. Norge fikk egen Generalfiskal i 1663, og under ham sto det et korps av underfiskaler. Bertil Fredriksen som støtte sammen med strandsitterne var en av disse. Etter få år ble underfiskalembetet opphevet.

Bønder	Bønder	Bønder/leier	Sjovandring
573 Lindstad	—	—	—
Rogstad	—	—	—
Eggholt	—	—	—
Billing 2. Baan 100	§ Vellad 2 Rand	—	—
Torpstad	§ — Olfson	—	—
Drumstad	—	—	—
Fiskstad	—	—	—
Vellingan	—	—	—
Blond	—	—	—
Rod	—	—	—
Stansund	—	—	—
Lindstad	—	—	—
Stadstad	—	—	—
Drum	—	—	—
Lindstad	—	—	—

En side fra prestenes manntall 1664. I nest nederste linje er Kirsten oppført som bruker på Øre. Hun var samtidig postkvinne ettersom Øre var postgård. Foto Riksarkivet.

tene viser imidlertid at det ikke var så mange veier som på det viset skulle vedlikeholdes. Det var veiene nordover på Jeløy, veien fra Moss til Tronvik og veien til Våler på nordsiden av Vansjø. Hovedveien var også bøndernes ansvar, og i det tilfellet følte de nok at kravene som ble stilt gikk langt ut over deres egne behov.

Posten skulle også frem, og fra 1647 kom postgangen inn i ordnede former. Fra da av ble det utpekt egne *postbønder* langs hovedveiene. De pliktet å føre posten som en slags stafett. I 1650- og 1660-årene var Oluf Øre og senere hans enke post-

bonde. Til gjengjeld var gården skattefri.²⁶ Taksten for brev fra Kristiania til Moss var forøvrig 2 skilling på den tiden. Senest omkring 1670 overtok bonden på Gate i Rygge vervet som postbonde.²⁷ På 1600-tallet var det ennå ikke eget poståpneri på ladestedet. Det ble det først senere.

Bygdetinget

Sorenskriver og lagrette

Almuen møtte ofte nok fogden og lensmannen når de var ute i embeds medfør. På bygdetinget møtte de også sorenskriveren.

Stillingen som sorenskriver ble opprettet ved kongelig forordning 1591, og han skulle fra først av bare være hjelpemann og sekretær for *lagretten*, som da dømte på bygdetinget. Lagretten besto av seks eller 12 *lagrettsmenn* utpekt blant almuen. Ganske snart begynte imidlertid den svorne skriveren (sorenskriveren) å avansere, først til meddommer og siden til enedommer i de fleste saker. Dette ble formelt slått fast i Christian V's Norske lov i 1687, men i praksis var sorenskriveren enedommer adskillig tidligere.

Lagrettsmennenes fremste funksjon på tinget ble etter dette å være rettsvitner, men i odelssaker og eiendomssaker samt livs- og æressaker skulle de fremdeles dømme sammen med sorenskriveren. Utenom tinget ble lagrettemennene brukt som takstmenn i forskjellige sammenhenger, blant annet ved arveskifter. De måtte derfor bruke en god del av sin tid rundt om i landsognet og på ladestedet. Dette gjenspeiles i en søknad fra to lagrettemenn på Moss om for det første å slippe skyssferd og for det andre å få en dreng hver fri for soldattjeneste. De begrunnet det med at de «ofte må gå fra deris arbeid og betjene retten».²⁸ Og den retten som de så ofte måtte betjene ble gjerne satt enten på Dilling eller i selve tollboden på Moss.

En vrimmel av saker

Bygdetinget var laveste rettsinstans og derfor kom nesten alle slags saker opp her. Men tinget var også et forum der folk kunne få kunngjort avtaler og eiendomshandel. Myndighetene brukte dessuten tinget til å gjøre meldinger og krav kjent for almuen. Der ble alle kongelige forordninger opplest, liksom

direktiver fra alle slags lokale embedsmenn, amtmann eller lensherre, kommanderende general, stattholder, fogd og sorenskriver.

Av de tingbøkene som er bevart fra 1600-tallet kan vi se at det ikke var noen spesielle sakstyper som dominerte. De spredte seg ganske jevnt over hele spekteret fra saker om gjeld og pant, kjøp og salg, skatt, toll og skyssferd til private uoverensstemmelser av den art Eli Bisterfeldt og Amund Sivertsen var blandet opp i.

Noen saker var imidlertid mer tragiske enn andre. Trolldomssakene var slike saker. I 1623 ble hele fire kvinner brent på bålet som hekser i Rygge, og en av dem var Maren, kona til Daniel muremester på Moss. Utgangspunktet for denne saken er en ekteskapstragedie på gården Holter i Rygge. Kona drepte mannen med en rekke øksehugg, og under rettssaken ymtet hun selv frempå om at det var det onde i henne som hadde fått henne til å gå løs på mannen. Hun angav tre andre kvinner som også skulle ha gitt seg djevlen i vold og som hun hadde drevet trolldomskunster med. Av disse var det bare en som greide å fri seg fra anklagen og som overlevde. Til gjengjeld ble Maren til Daniel muremester trukket inn i saken. Hun ble også brent.²⁹

I 1660-årene var det oppe to saker på tinget om trolldom, og som vanlig var det kvinner som var mistenkt. Den ene var Bodil Amundsdatter på ladestedet og den andre var Ingeborg Jonsdatter på Renneflot. Begge greide å fri seg fra anklagen, og Ingeborg Jonsdatter fikk snudd det hele rundt slik at Hågen Skallerød som hadde angitt henne, isteden ble stilt for retten for å ha kommet med falske beskyldninger.³⁰

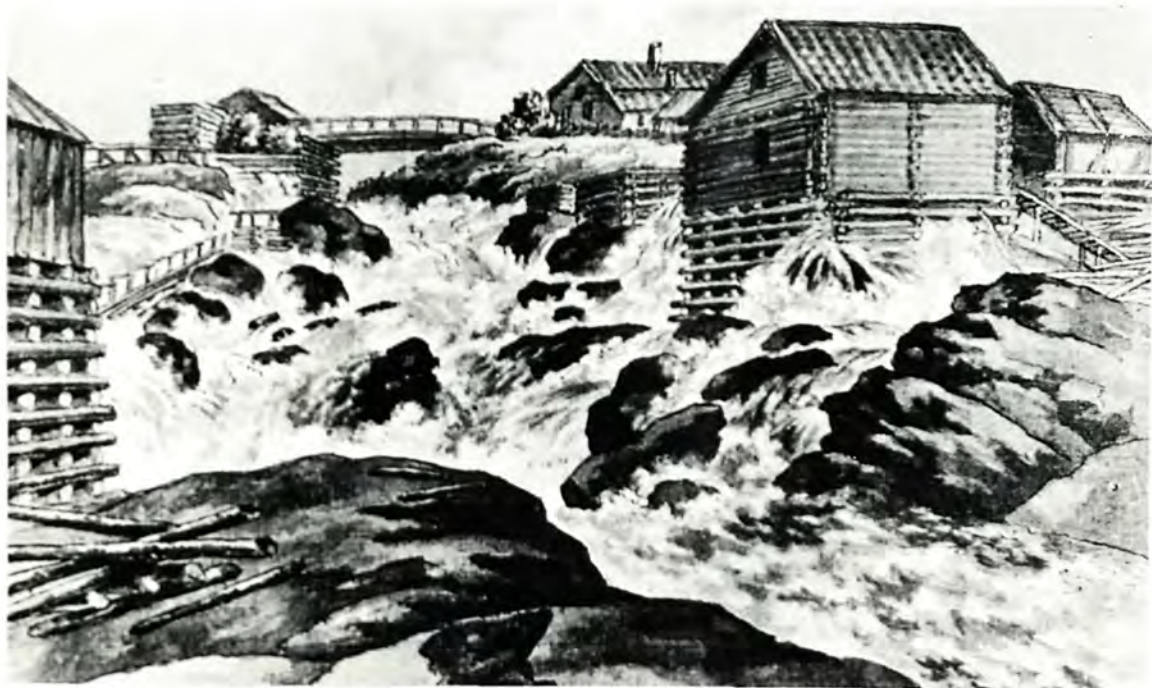
KAPITTEL 11

Et ladested lik en liten kjøpstad

Med slike ord ble Moss beskrevet allerede tidlig på 1600-tallet, og mot slutten av århundret var det enda større grunn til å bruke dem.¹ Ladestedet sto ikke mye tilbake for Fredrikstad, den nærmeste kjøpstaden, verken når det gjaldt folketall eller næringsaktiviteter. Det hadde en solid gruppe med borgere, og ellers fantes alle de yrkesgrupper som er nødvendige i et levende bysamfunn. Ingen behøvde å dra andre steder etter håndverkere, enten det gjaldt smed, snekker, glassmester, skomaker, skredder, salmaker eller bartskjær, for å nevne noen.

Sagbruksdrift og trelasthandel var fremdeles de viktigste næringene. De var ennå grunnlaget for stedets eksistens, men

*Storebro med to kvernhus (til høyre)
på 1700-tallet. Etter tegning av
Henrich August Grosch.*

etterhvert som Moss utviklet seg, kom også andre næringer sterkere inn i bildet. I 1656 fikk borgerne på Moss anledning til å selge fetevarer, dvs. kjøtt og flesk, til skipene som lå på havnen.² I praksis betydde det at det nå ble åpnet for eksport av fetevarer fra Moss. Inntil da hadde all slik eksport skullet gå via Fredrikstad. I denne forbindelsen ble det bestemt at bøndene i Rygge, Våler, Svinndal og på Jeløy bare skulle selge sine fetevarer til Moss. Det innebar at når det gjaldt disse varene fikk ladestedet nå et bestemt handelsdistrikt. Dette var også et trekk det hadde felles med kjøpstedene.

Borgerne — en stadig mektigere gruppe

Da Moss i 1670 formelt ble lagt inn under kjøpstaden Fredrikstad som ladested, måtte alle som drev med såkalt borgerlig næring på Moss, ta borgerskap i Fredrikstad. En del borgere i Kristiania som drev sin virksomhet på ladestedet, måtte derfor skifte borgerskap. Magistrat og byfogd i Fredrikstad begynte dessuten å utøve en strengere kontroll med virksomheten på ladestedet. Det hadde ikke vært mulig tidligere, siden borgere fra flere kjøpsteder da holdt til her. Et utslag av dette var at flere nå ble registrert som borgere og følgelig måtte betale skatt til kjøpstaden. Tidligere hadde mange drevet både med trelasthandel og krambodhandel uten å ha borgerbrev. I samme retning virket også bestemmelsene i de generelle kjøpstadsprivilegiene fra 1662 om at trelasthandelen i Norge skulle være forbeholdt borgere.³

I 1669 var det 18 personer på Moss som betalte skatt til Fredrikstad. Året etter var tallet økt til 25, og blant disse var ihvertfall to som i 1664 og 1666 ble klassifisert som strandsittere. I 1675 var det fremdeles 25 personer som betalte skatt til Fredrikstad, men i 1678 var det hele 39 som skattet på dette viset.⁴ I løpet av noen år skjedde det bortimot en fordobling av borgerstanden på Moss, ihvertfall når skattebetaling til Fredrikstad brukes som eneste kriterium. Hva som var årsaken til denne plutselige økningen, vet vi ikke, men det kan ha betydd noe at store deler av Fredrikstad brant ned i 1672. Fredrikstad var da som nå festningsby. Mange av borgerne opplevde det som en hemsko for sin virksomhet, og en del benyttet anledningen og flyttet bl.a. til Moss.

Brødrene Mads og Hans Henningsen var blant dem som flyttet til Moss. De var sønner av tidligere rådmann i Fredrik-

stad, Henning Hansen. I 1674, da det ble holdt takstforretning både på ladestedet og i kjøpstaden for utligning av en skatt, hadde Mads en formue på 600 riksdaler. Han og Lauritz Jensen, som hadde bodd og drevet sin virksomhet på Moss siden 1640-årene, var de rikeste på ladestedet.⁴ Selve tallene betyr imidlertid ikke så mye. Formuene ble helt opplagt satt for lavt for å få skatten så lav som mulig. Da det ble skiftet etter Lauritz Jensen i 1689, hadde boet en samlet verdi

119

Summariske Extract af
Maase Tolderiers Indoes og Udfoernde
Hæxe, samt Tølaft, som forieud
førte Hæbe, Studee og andre fæu
Kaaften, hafte Indtaaret, Beriey
net, fra Hæge aars Darg i 1670, og
till aars Hængeu igieue i 1671

Judgaacude Hæbes Ind.
Lørende Hæve

Hornlee	12 fløpp
Fransvin	5 aarfr
Fransvin	1 Op. St. hufsil
Fransvin	8 aarfr
Fransvin	165 fløpp
Hollandske silde	48 quæter
Grønspid	9 $\frac{1}{2}$ fløpp 100 fløpp
Finheiget Høi	130 fløpp
Blau	30 fløpp 60 fløpp
Hams	12 fløpp
Indoe Maals Dætre	3 $\frac{1}{2}$ d. i. p. i.
Indkonger	1 d. i. p. i.
Kaart	2 d. i. p. i.
Tobacss Haaser smaa	2 d. i. p. i.
Indoe Maals af Hjøp Læis	1 d. i. p. i.
Læ Hæmmen	12 d. i. p. i.

Varer importert til Moss i 1671. Det var hornle, fransk vin og brennevinn, tobakk, hollandsk silde, grønsvost, finheiget høi, blåer (stry), hamp, knapendlibrev, skinnpunger, lyster, smd tobakkulåser, knebdind av ryssler og lærremmer. Foto Riksarkivet.

på nesten 2 700 riksdaler. Likevel nådde ikke han opp mot de rikeste i Fredrikstad. I 1687 ble det skiftet etter Iver Børgersen der og det boet var verd over 13 000 riksdaler.⁵ En av de som på Moss kom nærmest dette, var Hans Henningsen. Han hadde i yngre år seilt som skipper, men hadde giftet seg med datteren til en rik handelsmann på Moss og hadde flyttet hit. Han drev både med trelasthandel og krambodhandel og etterlot seg et bo til en verdi av over 10 000 riksdaler. Hans Henningsen var tydeligvis også en av de få borgerne på Moss på den tiden som interesserte seg for skipsfart. Han etterlot seg tre skipsparter til en verdi av 360 riksdaler.

Klær og annet løsøre

Vi har tidligere fått inntrykk av hvordan en fattig skomaker kunne gå kleddt på 1600-tallet. Gjennom de bevarte skiftene kan vi også få et inntrykk av hvordan en rik borger kunne kle seg. Lauritz Jensen etterlot seg bl.a. en «kledning» i brunt tøy, en i svart og en som var mørkegrå. En kledning besto av frakk, vest og bukse. Den mørkegrå frakken hadde reveskinn på kraven. Han etterlot seg også tre ekstra frakker, hvorav den ene var med katteskinn på kraven. Til dette brukte han enten en brun, grå eller svart hatt, og var det riktig kaldt, en skinnlue som ble kalt kabuss. På bena hadde han brukt et par «finske» støvler, og på hendene enten kalveskinnshansker eller vanter laget av stoffet klede. Lauritz Jensen etterlot seg også en krumsabel. Den hadde han sikkert bare båret ved spesielle anledninger.⁶

Til tross for at mange av borgerne var ganske formuende, er det vanskelig å oppdage at de omga seg med noe særlig luksus. I skiftene er det gjenstander av tre og jern som dominerer, men kar og fat av messing, tinn og kopper var tydeligvis også vanlige i de fleste borgerhjem. Gull og sølv fantes derimot bare hos de rikeste. Hans Henningsen etterlot seg slike gjenstander til en verdi av nesten 600 riksdaler. Lauritz Jensen hadde myntet gull for 47 riksdaler og arbeidet sølv for vel 100 da han døde. Til gjengjeld etterlot han seg over 1 100 riksdaler i kontante penger, og det var litt av en sum på den tiden.⁷

Det var heller ikke så stor interesse for boklige sysler blant borgerne. Bare i to av i alt syv skifter i tidsrommet fra 1664 til 1690 var det bøker. Og igjen er det Hans Henningsen som utmerker seg. Hjemme hos ham hadde de bibelen, en postil og fire små bøker som tittelen ikke er oppgitt på. Hos Lauritz

Arnesen som døde i 1690 fantes bibelen, Nils Wiborgs bønnebok, en bønnebok til samt et verk som het Davids Chosmographia.⁸

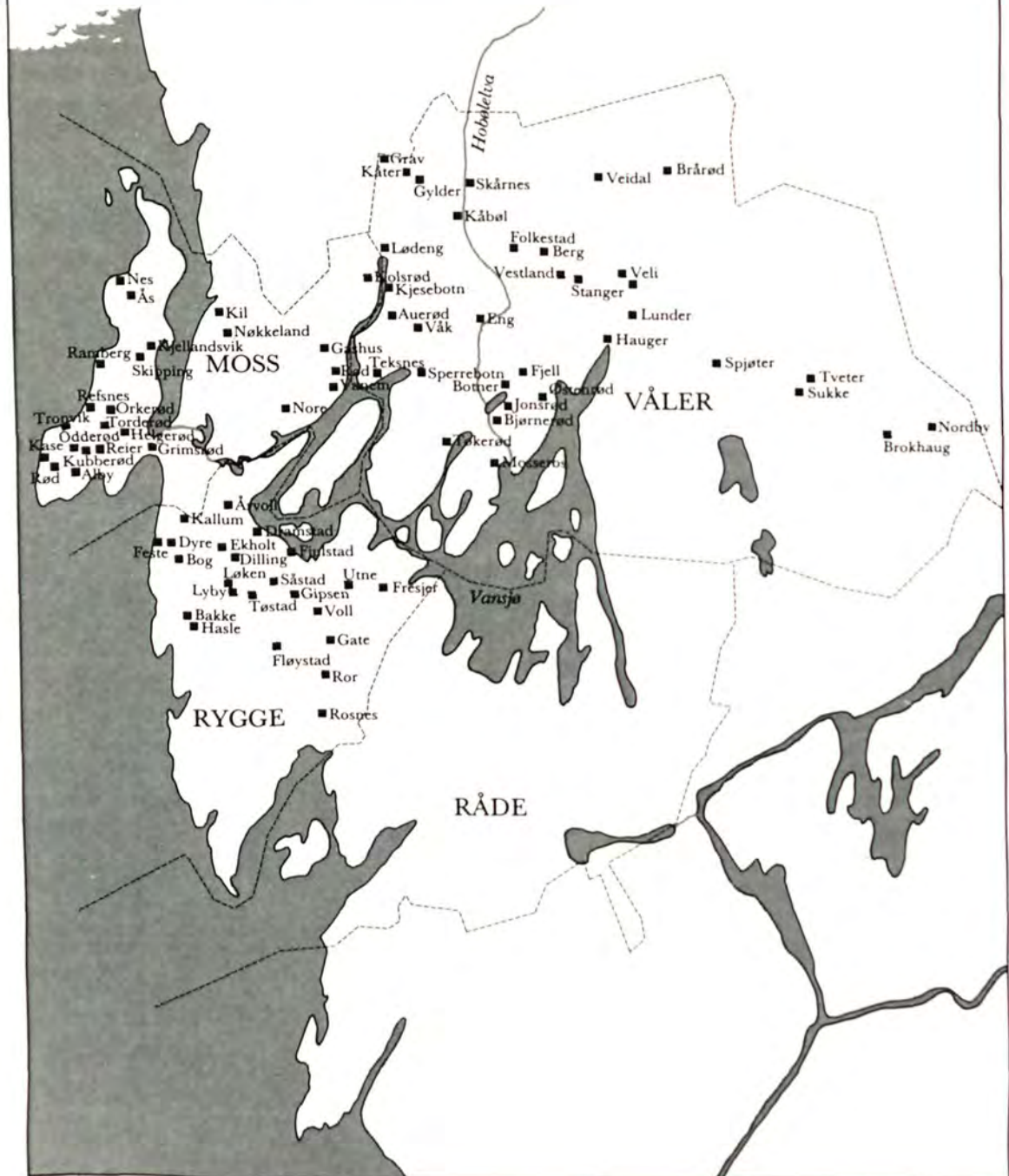
Ladested og omland

Gjennom hele 1600-tallet ble det levert sagtømmer og annet trevirke til Moss fra bygdene som sogner til Vansjøvassdraget. I så måte hørte de med til ladestedets omland. Leveransene av trevirke var utgangspunktet for omlandets tilknytning til Moss, men de førte til også andre tilknytningspunkter. Etter hvert var det fra Moss at befolkningen i bygdene langs vassdraget fikk varer de trengte, men som de ikke produserte selv. De fleste trelasthandlerne og sagbrukseierne drev også en form for krambodvirksomhet og ga helst varer i bytte for trelast. I dette forholdet ble bøndene gjerne den tapende part, og de ble ofte sittende i ganske stor gjeld til «sin» trelasthandler. I de fleste borgerskiftene er det lange lister over folk som skyldte boet penger. Blant skyldnerne var det naturlig nok en del som bodde enten i landsognet eller på selve ladestedet, men vi finner dem også i Rygge, Våler, Svinndal, Spydeberg, Hobøl, Eidsberg og Tune. Mosseborgerne hadde dessuten også handelsforbindelser på den andre siden av fjorden, og både i Holmestrand og på Bragernes var det personer som skyldte dem penger.

Hos Hans Henningsen ble bønder og strandsittere som hadde kjøpmannsgjeld hos ham innført i regnskapsboken, og innførslene her gir oss oversikt over omfanget av denne kredittvirksomheten som det godt kan kalles. Det var for det meste småsummer som på denne måten ble lånt ut. Hans Henningsen drev imidlertid også utlån i større målestokk. Da dreide det seg om summer oppimot 300 riksdaler, og som sikkerhet fikk han da en obligasjon i en fast eiendom. Lån på denne størrelsen ble gitt til adelige personer og til andre kjøpmenn både på Moss, i Fredrikstad og i Halden.⁹

Hva kunne en så få kjøpt i en krambod på Moss mot slutten av århundret? I Ivar Olsens krambod var det mulig å få tak i rød filt, knapper, tørrfisk, salt av forskjellig type, makrell, ålborgersild, bommesi, tobakk og sålelær.¹⁰ Hos Lauritz Arnesen var utvalget noe større. Her tilbød man også hamp, stentøy, tallerkner og krus, ståltrå, floretbånd i flere farger og bredder, knestrømper, knappenåler, nagler, hekter, kanner,

Gårder som leverte hoggenlast for eksport over Moss i 1610

fiskekroker, hårdknapper, slipesteiner, humle, rug og bukkeskinn. Det er ikke for mye sagt om en betegner dette som en meget velassortert krambod.

Et århundre går mot slutten

I løpet av 1500- og 1600-tallet vokste Moss fra nesten ingenting til et stort ladested med omkring 850 innbyggere. Stedet gjennomgikk en omfattende utvikling, ikke minst når det gjaldt næringslivet. For selv om Moss gjennom hele 1600-tallet ble dominert av sagbruksdrift og trelasthandel, ble det etterhvert stadig flere av innbyggerne som ikke var direkte knyttet til disse «bygrunnende» næringene. Service-næringer som håndverk og krambodhandel fikk større plass, og mot slutten av århundret var det relativt mange som levde av å yte hverandre forskjellige typer tjenester.

Dette hang naturlig sammen med utviklingen fra et lite tettsted for produksjon og eksport av trelast til et levende og sammensatt bysamfunn. I forhold til Fredrikstad var det henimot århundreskiftet ikke så mye som skilte ladestedet fra kjøpstaden. Den mest iøynefallende forskjellen var det rent formelle. Fredrikstad hadde rettigheter som kjøpstad, Moss hadde det ikke. Endringene på dette området kom først i løpet av 1700-tallet, da ladestedet både fikk egen byfogd og egen magistrat.

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER

- Agerholt, Johan, Embedsdistrikter i Østfold fra det 16. århundre til det 20., i *Tidsskrift utgitt av Østfold historielag, bind 2*, Sarpsborg 1953
- Arnesen, Elbjørg, *Bygdehistorien for Fet, bind 1*, Oslo 1980
- Benedictow, Ole Jørgen, *Fra rike til provins, 1448 – 1536*, Norges historie, bind 5, Oslo 1977
- Berg, Fischer og Semmingsen, *Oslo hospitals historie*. Oslo 1939
- Bjørkvik, Halvard og Holmsen, Andreas *Kven åtte jorda i den gamle leilendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661*, Trondheim 1972
- Bjørlykke, K. O, Jordarter og jordsmonn i Østfold fylke, i *Skrift. utg. av det Norske vidensk. akademi i Oslo, 1. kl., bd 1*, Oslo 1933
- Brøgger, W. C, Die Eruptivgesteine des Oslogobiets, i *Skrift. utg. av det Norske vidensk. akademi i Oslo, 1. kl., bd 1*, Oslo 1933
- Brinchmann, Henry, *Mossehåndverk i ladested og kjøpstad*, Moss 1973
- Bugge, Alexander, *Den norske trælasthanthandels historie, bind 1 og 2*, Skien 1925
- Bull, Edvard, *Leding*, Kristiania 1920
- Christie, Sigrud og Håkon, *Norges kirker, bind 2, Østfold*, Oslo 1959
- Dehli, Martin, *Fredrikstad bys historie, bind 1, Kjøpstad og festningsby 1567 – 1767*, Fredrikstad 1960
- Dons, Joh. A, *Geologisk fører for Oslo-traktene*, Oslo 1977
- Dyrvik, Ståle m.fl., *Norsk økonomisk historie 1500 – 1970*, Oslo 1979
- Edfeldt, Per, *Kortfattet lokalhistorie for Moss til bruk i skolen*, Moss 1978
- Eliassen, Sven G., *Tune 1537 – 1800*, Tune 1978
- Engebretsen, Knut W. og Roer, Søren N., *Gårder og slekter i Råde*, Råde 1968
- Fladby, Rolf, *Liers historie, bind 5. Bygdehistorien, Tida før 1500*, Drammen 1962
- Fladby, Rolf, *Gjenreisning 1536 – 1648*. Norges historie, bind 6, Oslo 1977
- Fladby, Imsen og Winge, *Norsk historisk leksikon*, Oslo 1974
- Fladby, Rolf og Winge, Harald, *Den eldste matrikkel. En innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647*, Oslo 1980
- Foss, Olav, *Lørenskog, Bondesamfunn og forstad*, Lørenskog u.å.
- Gjermundsen, Jon Ola og Schou, Terje, *Nesoddens historie, bind 1. Fra de eldste tider til 1800*, Nesodden 1979.
- Gunnes, Erik, *Rikssamling og kristning 800 – 1177*. Norges historie, bind 2, Oslo 1975.
- Hagen, Anders, Studier i jernalderens gårdssamfunn, i *Universitetets Oldsaksamlings skrifter 1953*, Oslo 1953.
- Hagen, Anders, *Norges oldtid*, Oslo 1977
- Hauglid, Roar, *Laftekunst. Laftehusets opprinnelse og eldste historie*. Oslo 1980
- Helle, Knut, *Norge blir en stat 1130 – 1319*, Oslo 1964
- Holmsen, Andreas, *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*, Oslo 1971
- Holmsen, Andreas, *Gård, skatt og matrikkel*, Oslo 1979
- Hovda, Per, Vatn, øyar og tusen fjell. Navngjeving i norsk natur, i *Norske stadnamn/stedsnavn*, Oslo 1975
- Imsen, Steinar og Sandnes, Jørn, *Avfolkning og union*. Norges historie, bind 4, Oslo 1977
- Indrebø, Gustav, *Stadnamn frå Oslofjorden*, Oslo 1929
- Indrebø, Gustav, *Fjordung*, i *Bergens Museums årbok 1935*, Bergen 1935
- Johansen, Erling og Opstad, Lauritz, *Rygge, bind 2. Bygdehistorien inntil 1800*, Rygge 1957

- Johansen, Erling, *Før byen ble by, i Sarpsborg før 1839*, Sarpsborg 1976
- Johnsen, Oscar Albert, *Hannibal Sehesteds statholderskap 1642 – 1651*, Kristiania 1909
- Johnsen, Oscar Albert, *Tønsbergs historie, bind 2. Tidrummet 1536 – 1814*, Oslo 1934
- Jørgensen, Hans Jørgen, *Det Norske Tollvesens historie. Fra middelalder til 1814*, Oslo 1969
- Kulturhistorisk leksikon nordisk middelalder, bind I – XXII, Oslo 1956 – 78
- Langedalen, Erik og Stav, Olav, *Jeløya. Analyse av verneverdier i naturmiljø og kulturlandskap*, Ås 1971
- Lindroth, Hjalmar, Varend og virdar, i *Namn och bygd 1918*, s. 41 – 76
- Lunden, Kåre, Mellomalder, i *Heggen og Frøland, bind 1*, Askim 1965
- Lunden, Kåre, *Norge under Sverreætten 1177 – 1319*. Norges historie, bind 3, Oslo 1976
- Magnus, Bente og Myhre, Bjørn, *Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingesamfunn*, Norges historie, bind 1, Oslo 1976
- Marthinsen, Liv og Winge, Harald, *Asker og Bærums historie, bind 1. Asker og Bærum til 1840*, Oslo 1983
- Mikkelsen, Egil, Mesolithic in south-eastern Norway, i *Norwegian Archeological Review, vol. 8 No. 1 1975*
- Mikkelsen, Egil, Kornets eldste historie i Norge, i *Korn er liv. Statens kornforretning 50 år*, Oslo 1979
- Mykland, Knut, *Gjennom nødsår og krig 1648 – 1720*. Norges historie, bind 7, Oslo 1977
- Nordby, Peder, *Fra adel til odel*, Østfold historielags skrifter, nr. 2, Sarpsborg 1957
- Norges kulturhistorie, bind 1 – 4*, Oslo 1979 – 1980
- Norseng, Per, *Forslag til generalplan for Moss*, Oslo 1974
- Norsk biografisk leksikon, bind I – XIX*, Kristia./Oslo 1923 – 1983
- Nyquist, O.P., *Mossiana. Fra eldre tider*, Moss 1926
- Oftedal, Christian, *Geologi*, Oslo 1975
- Olsen, Magnus, *Ættegård og helligdom*, Oslo 1926
- Olsen, Magnus, *Hvad våre stedsnavn lærer oss*, Oslo 1971
- Olsen, Richard, *Fra det gamle Moss*, Moss 1901
- Opstad, Lauritz, *Moss jernverk*, Moss 1950
- Ree, Ørnulf, *Varna skipreide. Mot bakgrunn av almen norsk historie*, Oslo 1947
- Rud, Mogens m.fl., *Jeg ser på oldsager*, København 1966
- Rygh, Oluf, *Norske Gaardnavne, bind 1. Smålenenes amt*, Kristiania 1897
- Rygh, Oluf, *Norske Gaardnavne. Forord og indledning*, Kristiania 1898
- Rygh, Oluf, *Norske Gaardnavne, bind 6*, Kristiania 1907
- Salvesen, Helge og Sandnes, Jørn, *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*, Oslo 1978
- Sandnes, Jørn og Stemshaug, Ola, *Norsk stadnamnleksikon*, Oslo 1976
- Schou, August, *Postens historie i Norge*, Oslo 1947
- Schreiner, Johan, *Nederland og Norge 1625 – 1650. Trelastutførsel og handelspolitikk*, Oslo 1933
- Seip, Jens Arup, *Lagmann og lagting i senmiddelalder og det 16. århundre*, Vitenskaps-Akademiets skrifter 1934, II, nr. 3
- Steinnes, Asgaut, Økonomiske og administrativ historie, i *Norske bygder, bind III, Romerike I*, s. 79 – 120, Bergen 1932
- Steinnes, Asgaut, Tiend-uppgåvone i biskop Øysteins jordebok, i *Festskrift til Halfdan Koht*, s. 144 – 153, Oslo 1933
- Steinnes, Asgaut, *Gamal skatteskipnad i Noreg I – II*, Avhandl. utg. av det Norske Vidensk. akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. klasse 1930. No 1. 1930 og No 3. 1933, Oslo 1930 – 33
- Steinnes, Asgaut, Mål, vekt og verderekning i Noreg i mellomalderen og ei tid etter, i *Nordisk kultur, bind XXX*, Oslo 1936
- Steinnes, Asgaut, *Husebyar*, Oslo 1955
- Stemshaug, Ola, *Namn i Noreg*, Oslo 1973
- Strøm, Folke, *Nordisk hedendom*, Lund 1967
- Sveaas Andersen, Per, Tinget i sagatiden, i *Makt og motiv. Festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo 1975
- Tveite, Stein, *Engelsk-norsk trelasthandel 1640 – 1710*, Oslo 1961
- Vogt, Adler, *Personalia fra det gamle Moss*, Oslo 1948
- Vogt, David, *Beskrivelse over kjøpstaden Moss*, Moss 1834
- Vogt, Jørgen Herman, *Moss som den var. Gamle bilder fra byen*, Moss 1970
- Walløe, Lars, Pest og folketall 1350 – 1750, i *Historisk tidsskrift 1982*.
- Østerås, Tore, *Innføring i kvartærgeologi*, Oslo u.å.

TRYKTE KILDER

- Akershusregisteret af 1622*, utg. for Kjeldeskriftfondet ved G. Tank, Kristiania 1916
- Aktstykker til de norske Stændermøders Historie, bind I—III*, utg. for Kjeldeskriftfondet ved Oscar Albert Johnsen og Rolf Fladby, Oslo 1929—1974
- Biskop Eysteins Jordebog. Fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedømme omkring Aar 1400*, utg. ved H.J. Hvitfeldt, Christiania 1879. (Orig. i RA).
- Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574—1597*, utg. av Yngvar Nielsen, Christiania 1885
- Diplomatarium Norvegicum, bind I—XXI*, Chria./Oslo 1849—1976
- Kong Christian den Fjerdes Norske Lovbog af 1604*, utg. av Fr. Hallager og Fr. Brandt, Christiania 1855. Fotografisk opptrykk ved Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, Oslo 1981
- Kong Christian den Femtes Norske lov 1687*, utg. av Universitetsforlaget 1982
- Kongelige Forordninger og aabne Breve 1643—1813*, samtidig utgave (kvart-utgaven).
- Magnus Lagabøtes landslov*, utg. ved Absalon Taranger, Universitetsforlaget u.å.
- Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv, bind I*. Christiania 1870
- Nils Stubs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572—1580*, utg. ved Kjeldeskriftfondet, Christiania 1895
- Noregs kongesoger, bind 4*, red. Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy, Oslo 1979
- Norges Gamle Love intil 1387*, bind 1, Christiania 1846
- Norske Herredagsdombøker*, utg. for Kjeldeskriftfondet, Oslo 1904—1976
- Norske kongebrev, bind I—III, 2*, utg. av Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1962—1980
- Norske lensrekneskapsbøker bind I—II*, utg. av Riksarkivet, Oslo 1937—1940
- Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede, bind I—V*, utg. for Kjeldeskriftfondet, Chria./Oslo 1877—1972
- Norske Rigs-Registranter bind 1—12*, utg. for Kjeldeskriftfondet, Christiania 1861—1891
- Oslo kapitels forhandlinger 1609—1618*, utg. for Kjeldeskriftfondet ved Oluf Kolsrud, Kristiania-Oslo 1913—1949
- Oslo kapitels kopibok 1606—1618*, utg. for Kjeldeskriftfondet ved Oluf Kolsrud, Oslo 1912—1949
- Oslo og Hamar bispedømmes jordebok 1574—1577*, utg. for Kjeldeskriftfondet ved Sigurd Kolsrud, Oslo 1929
- Regesta Norvegica, bind II, III, IV og V*, utg. for Kjeldeskriftfondet, Oslo 1978—1983
- Samlede skrifter af Peder Claussøn Friis*, utg. ved Gustav Storm, Kristiania 1881
- Skattematrikkelen 1647, bind I, Østfold fylke*, red. Rolf Fladby, Oslo 1969
- Statholderskabets Extractprotokol, bind 1—2*, utg. av Riksarkivet, Christiania 1896—1901
- Wessel-Berg, Fr. Aug., *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660—1813. Udgivne i Udtog I—IV, Register og Anhang*, Kristiania 1841—1847

Henvisninger

Forkortelser

DN	Diplomatarium Norvegicum
KLNM	Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder
NHL	Norsk historisk leksikon
NLR	Norske lensrekneskapsbøker
NRJ	Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundre
NRR	Norske Rigs- Registranter
RA	Riksarkivet

SAO	Statsarkivet i Oslo
SEP	Statholderskabets Extract- Protocol
UBO	Universitetsbiblioteket i Oslo

KAPITTEL 1. Landskap, fjellgrunn og jordbunn

1. Fremstillingen i dette kapitlet bygger i hovedsak på følgende litteratur: Bjørlykke, *Jordarter og jordsmonn i Østfold fylke*. Brøgger, *Die Eruptivgesteine des Oslogebietes*. Dons, *Geologisk fører for Oslo-traktene*. Johansen og Opstad, *Rygge bd., 2.*

Langedalen og Stav, *Jeløya. Analyse av verneverdier i naturmiljø og kulturlandskap*. Norseng, *For-slag til generalplan for Moss*. Oftedal, *Geologi og Østerås, Innføring i kvartærgeologi*.

2. Opplysningene om landhevingen i Mosseom-rådet er gitt av Rolf Sørensen, Institutt for geo-logi, NLH.

KAPITTEL 2. Fra jeger og fisker til bonde

1. Vedrørende landhevingen, jf. note 2 kapittel 1.
2. Flint består av mikroskopiske korn av kvarts og kalsedon. Det forekommer som knoller i krittlag og i hulerom i forskjellige bergarter.
3. Verken på Jeløy eller på fastlandet er det foretatt systematiske arkeologiske undersøkelser. Like-vel er det gjort mange verdifulle funn her. Ed-mund Ree har gjennom mange år plukket opp gjenstander av stein og flint, særlig på Jeløy. Denne samlingen er deponert i Moss rådhus og kan sees her. Fremstillingen av steinalderen i Moss bygger i stor grad på dette materialet.
4. Hagen, *Norges oldtid*, s. 19.
5. Boplassene på Høgnipen er tidfestet til omkring 8000 f.Kr.
6. Hagen, *Norges oldtid*, s. 46.
7. ¹⁴C datering ved Klostermyr i Rygge viser at havet sto ca. 27 m over nåværende havnivå 4340 ± 70 år før nåtid.
8. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 49.
9. Denne driftsformen var mer utbredt i siste delen av yngre steinalder enn i første.
10. I vår del av landet tidfestes skiferkulturen til siste del av yngre steinalder.
11. Hagen, *Norges oldtid*, s. 77 ff.
12. Magnus og Myhre, *Norges historie*, bd. 1, s. 89 f.
13. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 57.
14. Magnus og Myhre, *Norges historie*, bd. 1, s. 89.
15. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 63. På Øst-landet er det grovt regnet ca. 1500 gravrøysen av denne typen. Noen av dem kan være fra eldre jernalder. Hagen, *Norges oldtid*, s. 187.
16. Magnus og Myhre, *Norges historie*, bd. 1, s. 141 ff.
17. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 69 f.

KAPITTEL 3. Gårdene vokser frem

1. Rygh, *Norske Gaardnavne*, bd. 1, s. 353. Dersom ikke annet er bemerket vil navnetolkningene i det følgende være hentet fra dette verket.
2. Den utviklingen som er skissert vet vi lite om, men det er ihvertfall sannsynligvis at den kan ha foregått på dette viset.
3. Dette synspunktet er gjennomført bl.a. hos

Holmsen, *Norges historie. Fra de eldste tider til eneveldets innførelse i 1660*.

4. Ved Reier og Rød på Jeløy er det funnet noe som kan være gravhauger fra jernalderen. De er ikke undersøkt, men arkeologer som har sett dem mener de er tvilsomme fornminner. Det er derfor ikke tatt hensyn til dem i fremstillingen.
5. Skipping er nå forsvunnet. Den er blitt lagt under Kjellandsvik.
6. Denne tolkningen er i følge Hovda, Vatn og øyar og tusen fjell i *Norske stadnamn/stedsnavn* og Lindroth, Varend och virdar, i *Namn och bygd*, 1918. Andre tolkninger finnes hos Ree, *Varna skipreide* og hos Indrebø, *Stadnamn ved Oslofjorden*.
7. Synspunktet at Kjellandsvik er eldst på østsiden av nordre Jeløy kan diskuteres. Skipping kan være den eldste, men tilknytningen til et topografisk særkjenne har gjort at jeg har vurdert Kjellandsvik som eldre.
8. DN I, 7. 12.3.1224.
9. Ree, *Varna skipreide* har en annen tolkning av ordet.
10. Etter opprinnelse til ordet og etter den vanlige uttalen med tykk *l* skulle skrivemåten ha vært Fulevik. Formen Fuglevik er imidlertid godt innarbeidet og det er den som har vært mest brukt i vårt århundre. Derfor er denne formen valgt i byhistorien.
11. Navnet Dilling har sannsynligvis tilhørt øya fra begynnelsen av. Hovedbruket må en gang ha ligget der. Siden er det flyttet over til fastlandet og det beholdt det gamle navnet.
12. *Norsk stadnamnleksikon*, s. 221 og 224. Bynavnet Moss er dannet etter elvenavnet.
- f.13. *Norsk stadnamnleksikon*, s. 335.
14. Rygh, *Norske Gaardnavne*, bd. 6, s. 492.
15. RA. Rentekam. Real. ord. avd. Statens gods, pk. 1.
16. Slike hus som her er beskrevet er det funnet rester etter i Aust-Agder og i Rogaland. Sannsynligvis bodde ikke menneskene så forskjellig i Mosseområdet.
17. Slike hus som er beskrevet her er det funnet rester etter i Kaupang i Vestfold.
18. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 100 ff.
19. Det heter seg at Varna bare omfattet Rygge og fastlandsdelen av Moss kommune. Jeg finner det lite sannsynlig at Jeløy har hørt med til noen annen enhet. I det følgende vil jeg derfor uten videre regne med at Varna i jernalderen også omfattet Jeløy.

KAPITTEL 4. Befolkningsvekst og bosetningsutvidelse

1. DN I, 6. 12.3.1224.
2. RA. Rentekammeret, Norske matrikler, matrikelen 1665, Rygge sogn.
3. DN III, 7. 1264, DN V, 468. Sept. 1410.
4. *Biskop Jens Nilssøns Visitasbøger og Reiseoptegnelser*, s. 108.
5. *Akershusregisteret*, 716.
6. SAO. Moss sorenskriveri, pantebok 8A, fol. 214.
7. *Røde Bok*, s. 224.
8. I materiale fra 1660-årene er det nevnt to skoger på nordre Jeløy som er skyldsatt. Dette kan være rester av en middelaldergård.
9. Jfr. note 7.
10. *Røde Bok*, s. 188.
11. RA. Lensregnskap, Akershus len, Bygningsskatt 1593, Verne kloster len.
12. Tallet er omstridt. Jfr. *Norges historie bd. 3 og 4*.
13. DN V, 340. 18.10.1389.
14. Eliassen, *Tune 1537–1800*, s. 70.
15. Fremstillingen av åkerbruk og husdyrhold er basert på Lunden, *Norge under Sverreætten 1177–1319*.
16. *Noregs kongesoger*, bd. 4, s. 74.
17. Ribbungene var en opprørsflokk som i tiden fra 1219 til 1227 hadde noe innflytelse på Østlandet.
18. DN V, 122. Navnet fimtarstevne kommer av at stevnet ble varslet med fem dager før det ble avholdt. En slik femdagersfrist ble særlig brukt ved tvistemål om bruks- og eiendomsrett. KLNLM, bd. IV, s. 262.
19. Helle, *Norge blir en stat 1130–1319*, s. 181.
20. Jfr. note 11.
21. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 178 ff.
22. Samme kilde, s. 174 ff, 197–220.
23. *Magnus Lagabøters landslov*.
24. RA. Stattholderarkivet, DIX, pk. 2, Leidangsregister Mariakirkens prostigods. I 1306 ble leidangen gitt til korbødrene ved mariakirken i Oslo. Ved reformasjonen ble kornleidangen gitt korbødrene ved Domkirken i Oslo. I 1625 har vi derfor bare oversikt over smør- og pengeleidangen i Rygge.
25. Steinnes, *Gamal skatteskipnad II*, s. 105.
26. Samme kilde, s. 63 f.
27. Fornigilde mark er regnet om til korn etter det forholdet som var vanlig på den tiden: to skipund korn for en fornigilde mark. Steinnes, *Tiend-uppgåvone*. Et skipund korn tilsvarte ca. 185 kg.

28. I følge sagaen ble tienden innført av Sigurd Jorsalfar. Den eldste kjente form for tiende er den såkalte hovedtienden. Det var en avgift som ble betalt en gang for alle av ens personlige formue. Den ble etterhvert avløst av årstiende, men på Østlandet ble det lenge også betalt hovedtiende. Det skjedde gjerne i forbindelse med bryllup.
29. *Røde Bok*, s. 547.
30. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 206
31. DN II, 606.
32. DN III, 7.
33. *Røde Bok*, s. 516 ff.
34. *Røde Bok og Rygge*, bd. 2, s. 229.
35. Lunden, *Norge under Sverreætten 1177–1319*.
36. Jfr. note 7.
37. KLNLM, bd. XIV, s. 692 ff.
38. *Røde Bok* og DN IX, 295.
39. *Røde Bok*.

KAPITTEL 5. Ødetid

1. Imsen og Sandnes, *Avfolkning og union*
2. Walløe, *Pest og folketall*, s. 39.
3. Samme kilde, s. 25 ff.
4. Salvesen og Sandnes, *Ødegårdstid*.
5. Alle i Riksarkivet.
6. RA. Stattholderarkivet, DIX, pk. 2.
7. DN IX, 295. 1. halvår 1445.
8. DN V, 340. 18.10.1389
9. Marthinsen og Winge, *Asker og Bærum til 1840*, Schou og Gjermundsen, *Nesoddens historie*, bd. 1.
10. Jfr. note 7
11. *Røde Bok*
12. Steinnes, *Tiend-uppgåvone*.

KAPITTEL 6. En ny tid med nye næringer

1. RA. Lensregnskap, Verne kloster len, 1603, 1604, Akershus len. Bygningsskatt 1593, Verne kloster len.
2. Jfr. forrige kapittel.
3. NRJ I, s. 24.
4. RA. Lensregnskap, Akershus len, Bygningsskatt 1593, Verne kloster len.
5. RA. Lensregnskap, Verne kloster len, pk. 1. Jordebok Verne kloster 1599–1600.
6. NHL, s. 192. Landskyld.
7. NHL, s. 59. Bygsel.
8. RA. Lensregnskap, Verne kloster len, div. år omkring 1600.
9. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 268.
10. *Samlede skrifter af Peder Claussøn Friis*, s. 277.
11. Benedictow, *Fra rike til provins*, s. 202.

12. RA. Danske kanselli, Skapsaker, Skap 8, pk. 103B.
13. Bugge, *Den norske trælshandels historie*.
14. NRJ, IV, s. 521.
15. NLR II, s. 199.
16. Dette er et beregnet tall ut fra skatteliste 1618 og opplysninger om gjenopptatte sager 1618. Begge i RA. Lensregnskap, Verne kloster len.
17. NLR II, s. 8.
18. Bugge, *Den norske trælshandels historie*, s. 336 f.
19. NRR II, s. 162 f.
20. NRR II, s. 199.
21. NRR II, s. 713 ff.
22. NRR IV, s. 207.
23. Oslo kapitels kopibok, s. 48.
24. *Biskop Jens Nilssøns Visitbøger og Reiseoptegnelser*, s. 107.
16. NRR IX, s. 190 ff.
17. Berg, Fischer og Semmingsen, *Oslo hospitals historie*, s. 8 og s. 21.
18. UBO. Manuskriptsaml. nr. 364, Regnskap for Oslo hosp. 1556.
19. RA. Renetekammeret. Real. ord. avd. Statens gods, pk. 1. Hannibal Sehesteds jordegods.
20. RA. Rentekammeret, Norske matrikler, Hans Rosencreyts matrikkel 1684.
21. NRR IX, s. 389 ff.
22. NRR IX, s. 190 ff og s. 389 ff.
23. *Norsk biografisk leksikon*, bd. IX, s. 93 f.
24. Jfr. note 8.
25. RA. Lensregnskap, Akershus len, Moss fogderi, Tollregnskap 1610–1632.
26. NHL. Artikler om de forskjellige betegnelsene.
27. Jørgensen, *Det Norske Tollvesens historie*, bd. 1, s. 39 ff.

KAPITTEL 7. Styre og stell på ladestedet

1. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd 2, s. 245–259.
2. DN III, 1040.
3. Johnsen, *Tønsbergs historie*, bd. 2, s. 68.
4. Bugge, *Den norske trælshandels historie*, s. 336.
5. Dehli, *Fredrikstad bys historie*, bd. 1, s. 98.
6. Jfr. note 3. Samme kilde, s. 88.
7. Jfr. note 5. Samme kilde, s. 157.

KAPITTEL 8. Det navnkundige ladested Moss

1. RA. Manntall Rygge prestegjeld 1664 og 1666.
2. Forholdet mellom kvinner og menn er beregnet slik ut fra forholdet mellom kjønnene i Moss bys forsteder etter folketellingen i 1801.
3. Mykland, *Gjennom nødsår og krig*, s. 190.
4. RA. Lensregnskap, Akershus len, pk. 49. Land-skatt Verne kloster len 1618.
5. RA. Lensregnskap, Verne kloster len, pk. 7. Koppskatt 1645.
6. Steinnes, *Økonomisk og administrativ historie*, s. 104.
7. RA. Rentekammeret, Byregnskap, Fredrikstad, pk. 2. Kopp- og kvegskatt 1686.
8. Fogderegnskap, Moss fogderi 1680.
9. RA. Landkommisjonen 1661. Taksering av hus etc. på Moss.
10. RA. Localia Moss. Taksering av tollboden 1630.
11. Maleri av Jacob Coning fra 1698, kopi i Moss rådhus.
12. RA. Localia Moss. Fundats for Moss kirke 1735.
13. Jfr. note 1.
14. NRR IX, s. 391.
15. Jfr. note 7.

28. NRR VIII, s. 471.

29. RA. Tollregnskap, Moss, nr. 3.
30. Jfr. note 9.
31. RA. Danske kanselli, Skapsaker, Skap 8, pk. 103B.
32. Jfr. forrige note.
33. Tveite, *Engelsk — norsk trelasthandel*, s. 532 f.
34. Jfr. note 9.
35. Jfr. note 4.
36. RA. Lensregnskap. Akershus len, Moss fogderi, Tollregnskap 1618–1619.
37. RA. Lensregnskap. Akershus len, Moss fogderi, Regnskap div. år.
38. NRR VI, s. 431
39. RA. Lensregnskap. Verne kloster len, Knekte-pengeskatt 1615.
40. RA. Lensregnskap. Verne kloster len. Regnskap 1604–1605.
41. Jfr. note 9.
42. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 350.
43. *Samme kilde*, s. 369. RA. *Overhoffretten. Domprotokoll nr. 21, sak nr. 98, 1686.*
44. SAO. Moss sorenskriveri, *Tingbok nr. 7.*
45. *SEP*, bd. 3, s. 199.
46. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 378 f.
47. Christian V Norske Lov.

KAPITTEL 9. Moss landsogn på 1600-tallet

1. RA. Manntall 1664 og 1666. Rygge prestegjeld.
2. Jfr. note 2, kapittel 8.
3. RA. Lensregnskap, Verne kloster len, pk. 7, Koppskatt 1645.
4. Jfr. note 6, kapittel 8.
5. RA. Lensregnskap. Akershus len, pk. 49. Land-skatt Verne kloster len 1618.

6. RA. Mantall 1701, Rygge prestegjeld.
7. NRR III, s. 57.
8. RA. Danske kanselli, Skapsaker, Skap 9, pk 351A. Odelsgoods Verne kloster len 1615.
9. RA. Lensregnskap. Verne kloster len. Odelskatt 1629.
10. Jfr. note 8.
11. RA. Norske matrikler. Matrikkelen 1665, Rygge prestegjeld.
12. Jfr. note 1, kapittel 7.
13. RA. Statholderarkivet DIX, Adelsjordebøker 1633–1639.
14. RA. Samme sted, Adelsjordebøker 1648–1649.
15. Jfr. forrige kapittel.
16. RA. Landkommisjonens jordebok 1661, Rygge prestegjeld.
17. RA. Rentekammeret. Real. ord. avd., Statens gods, pk. 1, Hannibal Sehesteds gods.
18. RA. Lensregnskap. Verne kloster len, Kvegskatt 1657.
19. Eliassen, *Tune 1537–1800*, s. 95.
20. RA. Norske matrikler. Matrikkelen 1665, Rygge prestegjeld, Tiendelister.
21. Jfr. kapittel 8.
12. RA. Kommanderende General I C, pk. 493. Rulle for major Morten Jørgen de Rochlenges kompani.
13. RA. Fogderegskap, Moss fogderi 1680.
14. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 282.
15. SEP I, s. 201.
16. SEP I, s. 227.
17. SEP I, s. 292.
18. SEP V, s. 103.
19. RA. Lensregnskap. Akershus len, Bygningskatt 1604, Verne kloster len.
20. SAO. Moss sorenskriveri, tingbok 4, fol. 82.
21. SAO. Moss sorenskriveri, tingbok 5, fol. 96.
22. SAO. Moss sorenskriveri, tingbok 19, fol. 36.
23. RA. Prestenes manntall 1664 og 1666, matrikkelen 1665.
24. SAO. Moss sorenskriveri, tingbok 5, fol. 17.
25. SEP VIII, s. 222.
26. SEP VII, s. 51.
27. NRR X, s. 89.
28. SAO. Moss sorenskriveri, tingbok 4. SEP V, s. 162.
29. Johansen og Opstad, *Rygge*, bd. 2, s. 338 ff.
30. SAO. Moss sorenskriveri, tingbok 5 og 6.

KAPITTEL 10. Almue og øvrighet

1. I tingboka står det Bisterfeldt teffue (tevjue). Det betyr omtrent det samme som tisepe i moderne språk.
2. SAO. Moss sorenskriveri, tingbok 8, fol 7b–8a.
3. Det er bevart tingbøker for Moss som dekker tidsrommet fra 1651 til 1682.
4. NRR IV, s. 226.
5. Den tradisjonelle gårdklasseinndelingen (fullgårder, halvgårder og ødegårder) slo aldri helt igjennom i Smålenene. I vårt område er det tydelig at det ikke var noen fast tradisjon for halvgårdsbetegnelsen.
6. Marthinsen og Winge, *Asker og Bærum til 1840*, s. 221 ff.
7. RA. Fogderegskap, Moss fogderi 1680.
8. NHL, s. 260. Prinsessestyr.
9. RA. Lensregnskap, Verne kloster len, Knektepengeskatt 1615.
10. NHL, s. 60. Byskatt.
11. RA. Rentekammeret, Byregnskap, Fredrikstad, pk. 2, Kopp- og kvegskatt 1686.

KAPITTEL 11. Ett ladested lik en liten kjøpstad

1. Bugge, *Den norske traelasthandels historie*, s. 119.
2. NRR XI, s. 693.
3. Mykland, *Gjennom nødsår og krig*, s. 230.
4. RA. Rentekammeret. Byregnskap, Fredrikstad. Nevnte år.
5. RA. Rentekammeret. Byregnskap, Fredrikstad. Takstforretning 1674.
6. SAO. Fredrikstad. Byfogden, Skifter, nr. 2. 13.4.1689, Dehli, *Fredrikstad bys historie*, bd. 1, s. 217.
7. Jfr. forrige note.
8. SAO. Fredrikstad. Byfogden, Skifter, nr. 1 og 2.
9. Jfr. forrige note. Kosmografi er beskrivelse av verdensaltet. Blant annet på 1600-tallet ble betegnelsen brukt om geografiske skildringer av de nyoppdagete verdensdelene.
10. SAO. Fredrikstad. Byfogden, Skifter, nr. 1. 14–18.9.1677.
11. Samme kilde. 12.10.1676.

Stikkordregister

A

Adel, adelsgoods 79, 80, 99, 107, 119, 131–133, 139, 157–159
Amfibolitt 13
Amt 108, 109
Ard 35, 66
Avlsgård 149, 150

B

Betling 145
Biskop 77, 81, 82
Bjelker 120
Boiert 120
Bondegods 80, 99, 132, 155, 156
Bondelensmann, se bygdelensmann
Boplasser 21, 23–25, 27, 31, 36
Bordpriser 127
Borger 110, 111, 131, 139, 140, 159, 168, 169, 180–182
Brendevad 139, 163
Bronse 36
Busse 120
Byfogd 114, 169, 180
Bygdelensmann 70, 71, 107, 165, 168
Bygdeting 69, 164, 177, 178
Bygningsskatt 98, 165, 173
Bygselavgift 99
Bynavnet 83
Byskatt 169
Bøker 182, 183
Bøter 78
Båtsmannsskatt 166

D

Devontiden 15

Dóm 49, 50, 68, 69
Dragonkvarter 171

E

Eksportører 132, 133

F

Feltspat 15
Fiske, fiskere 23, 27
Fjellgrunn 12, 15
Fjerdingssting 69
Flatmarksgraver 35
Flint 21, 23, 24
Flyttjordbruk 27, 35
Fogd, fogderi 107, 109, 128, 132, 133, 137, 140–143, 165, 168, 169
Folkevandring 25
Foring 97, 98
Forkastning 16
Førsteårstak 99

G

Gabbro 15
Garnisonsskatt 165
Garver 137
Gjeld 183
Gjengjerd 96–98, 165
Gjenrydding 96–98, 152, 153
Gjestgiver, gjestgiveri 115, 140, 175
Glimmer 15
Gneis 12
Granitt 12
Gravrøyser 33, 35
Grunnfjell 12, 18
Gullfunn 51

Gårddeling 40, 42, 43, 47, 48, 53–55, 59, 61
Gårdgrenser 40, 61, 62
Gårdsbruk 61, 63
Gårdsnavn 38, 54, 59, 60

H

Hammerhytte 136, 137
Handel 52, 102, 109, 110, 111, 126, 134, 179, 180
Hekser 178
Heller 29
Hoggenlast 101, 120, 121, 126
Hornblende 13
Hus 32, 48, 49, 65, 115, 143
Husdyrhold 27, 35, 66, 81, 92, 118, 160
Husmann, husmannsplasser 150, 151, 154, 155
Høvding 50
Håndverk, håndverkere 135–137, 144, 168

I

Innkvartering 172
Istid 9

J

Jakt, jegere 23, 27
Jern 13, 49
Jordbunn 13
Jordeboksavgifter 168
Jordeie 77–80, 88, 91, 94, 99

K

Kanal 123, 124
Kapellan 109
Kapellanskatt 166

- Kirke 72–74, 102, 103, 116, 117
 Kirkegods 78–80, 99, 100, 118, 119
 Kjøpstad 109–111, 168, 169, 180
 Klimaforandring 38
 Klokker 144
 Kloster 73, 74, 99, 100
 Klær 137, 182
 Knektepengeskatt 137, 166, 168
 Kommunikasjon 104
 Kongelig Majestets skatt 169
 Koppeskatt 114, 146, 166, 169
 Kornproduksjon 80, 81, 161, 162
 Krambodvarer 183, 184
 Kreiert 120
 Krigsmunisjonspenge 166
 Krongods 77, 139
 Krystaller 15
 Kvartærtiden 9
 Kvegskatt 114, 166, 169
 Kverndrift 82, 83
 Kvinner 128, 130, 131, 178
 Kålhaver 118, 155
- L**
 Ladegård 138
 Ladested 110
 Lagmann 71
 Lagrette, lagrettesmenn 177
 Landheving 18, 21, 40
 Landskatt 165
 Landskyld 55, 57, 59, 77, 79, 80, 93, 94, 98, 156, 157
 Lava 15, 16, 18
 Legdsekvipasje 171
 Legdsrulle 171
 Leidang 74–76, 80, 87, 98, 165
 Leilending 155, 156, 159
 Leilendingsskatt 165, 171
 Leire 19, 20
 Leirskår 28
 Len 107
 Lensherre 107
 Lensmann, se bygdelensmann
 Løsøre 137, 182
- M**
 Magistrat 111, 114, 115, 180
 Marine avsetninger 19, 20
 Munderingspenge 171
- N**
 Nøstvetøkser 24, 25, 27
- O**
 Odelsskatt 155, 166, 168
 Offentlige kasser 140–143
 Offisersskatt 166
 Opphavsgård 37, 39, 44
 Oslo-essexit 16
 Oslo-feltet 16
- P**
 Partseie 156, 157
 Pegmatittganger 13, 14
 Pliktarbeid 98, 151
 Permtiden 15, 16
 Pest 84, 85
 Post, postbønder 176, 177
 Postmester 117
 Poståpneri 177
 Prest, prestegods 72, 103, 109, 132, 133, 139
 Prestenes manntall 112, 143, 146
 Prinsessestyr 168
 Proviantskatt 166, 168
 Påtalemyndighet 165
- R**
 Raet 12, 19
 Redskaper, redskapstilvirkning 21, 23, 24, 27, 28, 35, 36, 49, 66
 Ringerikssandstein 15
 Roing 175
 Rombeporfyrr 18
 Rosstjeneste 166, 168
 Rytters frigård 171
- S**
 Sagbruksregulering 126, 127
 Sageiere 102, 131–134, 139, 140
 Sagmestere 114, 134, 135
 Saltkoking 81–83, 163
 Samfunnsorganisasjon 32, 35, 49, 52, 71, 94, 95
 Selveiere 155, 156, 159
 Setegård 151
 Silurtiden 15
 Sirkumferens 109–111
 Sjelegaver 78
 Skafthulløkser 30
 Skatt 74–76, 98, 165–169
- Skattehorn 98
 Skifer 27
 Skifte 137, 181, 182
 Skipreide 75
 Skipsbygging 102
 Skjørhetssoner 10
 Skole, skolemester 144
 Skomaker 137
 Skyssplikt 173, 174
 Skyss-skaffer 173, 174
 Smed 135–137
 Smør- og kjøttskatt 168
 Soldatlegd 170, 171
 Sorenskriver, sorenskriveri 109, 142, 143, 177
 Standkvarterpenge 171
 Storgårdsdrift 151
 Strandsitter 114, 131–134, 138, 143, 144, 168, 169, 175
 Strandvoller 19
 Stridsøkser 28
 Svartedauen 84, 152, 154
 Svedjebruk 27, 37, 38
 Sysselemann 70
- T**
 Tiende 77, 80, 91, 161, 162
 Tinget 49, 50, 68, 69
 Toll 102, 108, 116, 122, 140–142, 170
 Tømteleie 120
 Tredjearstak 99
 Trolldom 178
 Tømmertilførsel 127, 128
- U**
 Underfiskal 175
 Utredningspenge 171
 Uvillige menn 99
- V**
 Vannsag 100–102, 125, 127
 Vegetasjon 20
 Veier 104, 105, 175, 176
 Vulkaner, vulkanutbrudd 15, 16
- ØÅ**
 Ødegårder 86–90, 93, 96, 97, 152–155
 Åkerbruk 27, 35, 66, 80, 81, 91, 92, 161

Navnregister

A

Aartwoud 120
Abraham skredder 135
Adalbyr, 37
Akeleie, Jørgen 151
Akeleie, Sigvart Gabrielsen 107,
131, 132, 133, 134, 139, 151,
157, 159
Akershus festning 98, 107
Akershus hovedlen 107
Alby 20, 37, 39, 42, 43, 47, 66, 77,
78, 81, 158, 171
Alby sag 127
Albyskogen 19
Alvheim 52
Amsterdam 102, 120
Amund Jegtemann 128
Amund Sivertsen 164
Anders Bjørnsen, skredder 144
Anders Henriksen 172
Anders Henriksen, hytte-
smed 135, 136, 137
Anders Lauritzen, fogd 107
Anders Mørk 102
Anders skredder 135
Anne Baad 86
Anne fisker 131
Arabia 52
Asker 52, 89, 90, 94
Audun sagmester 134, 135

B

Bakke, Jon 96.
Bakkegaden 116
Bakken 115, 116, 118
Banner, Erik Ottesen, amt-
mann 109
Bastian Iversen 134

Bedja 59
Bellevue 30
Bergen 84
Berg sag 127
Bertil Fredriksen, under-
fiskal 175
Bevøya 15, 33, 35, 59, 78, 87
Bevøysundet 15
Bildt, Anne 139
Bileholmen 15
Bjelke, Jens, kansler 131, 132,
133, 139, 158, 159
Bjerget 115, 128
Bjørnåsen, på Jeløy 21
Bjørnåsen, ved Torbjørnsrød 10,
15
Blomme, Anders 131, 132, 133
Bodil Amundsdatter 178
Borgarsyssel 70, 75
Borg 71
Borgarting 71
Botner 68, 71
Bragernes 183
Brevik sager 100, 127
Brochenhus, Claus 119
Brochenhus, Henrik 131
Brochenhus, Margrete 131
Brochenhus, Sophie 131
Brokkenhus sag 127
Bro sag 127, 135
Bråten 55
Bunnefjorden 24
Bærum 52, 89, 90, 94
Båhuslen 109

C

Calais 120
Charlottenborg 19

Christen Henriksen, sogne-
prest 109
Christen skomaker 135

D

Dale(n) 60, 87, 153
Daniel muremester 178
Daniel Nyborg 102
Danmark 25, 28, 102, 108,
120
De britiske øyer 52
Degernes 23
Didrik Hansen, fogd 132, 133,
137
Dilling 44, 175, 177
Dillingøy(a) 15, 33, 35, 44, 78, 99,
102, 147, 150, 151, 157, 159,
161, 167
Dinis badskjær 132, 135, 137
Dinis Hansen 134
Drammen 102, 112
Dronningens gate 116
Dyre på Botner 68
Dyre sag 127
Dyre, Severin 96
Dørsen, Gotten 96

E

Eidsberg 183
Ekeberg 119
Ekholt, Mogens 96
Eli Bisterfeldt 164, 178
Elingård 131
Emden 120
Enderød 20, 54, 87, 88, 96, 97,
151, 156, 157, 159
Engen 115, 116, 118
Enggaden 116

- England 52, 102, 120, 126
 Erik Torkelsen 131
 Europa 84
 Evje 131
 Eystein, biskop i Oslo 61, 77, 91
- F**
- Feste 68
 Fleischers gate 116
 Follo 52, 104, 132
 Framnes 19
 Frankrike 102
 Fredrikstad 32, 104, 110, 111, 112, 114, 115, 128, 131, 139, 168, 169, 179, 180, 181, 182, 183, 185
 Fredrikstad og Smålenenes amt 109
 Fresjer-godset 79
 Fresje sag 127
 Fridtjof Nansensgate 28
 Friis, Jørgen 131
 Frisland 120
 Frøland skipreide 75
 Fuglevik 27, 28, 30, 40, 42, 43, 78, 100, 149, 154, 157, 158, 171
 Fuglevik, Anders 157
- G**
- Galde, Else 131
 Galde, Oluf 131, 132, 133
 Galde sag 127
 Gashus 47, 55, 59, 60, 61, 63, 87, 91, 100, 105, 150, 153, 155, 160, 171
 Gashus, Halvor 155
 Gashusbekken 55, 59
 Gate 177
 Gert Hollender 102
 Gjerrebogen (Gjerud, Gjerrødbauen) 29, 59, 60, 87, 93, 153, 158
 Gjertrud på Raet 128
 Glostrup, Hans Simensen, fogd 122
 Grimsrød 54, 61, 151, 156, 158
 Grimsrød, Maren 155, 156
 Gråbrødre klosteret 119
 Gudmund skredder 135
 Gullholmen 110
 Guttorm, til Tomb i Råde 78
 Gyldenløvefeiden 172
- H**
- Halden 128, 183
 Hans Eriksen 137, 139
 Hans Henningsen 181, 182, 183
 Hans Jakobsen, toller 140
 Hans Kjeldsen, fogd 107, 139, 140, 141, 149
 Hans Mork, sorenskriver 142
 Hans Pallesen, fogd 107
 Hans Simensen 144
 Hans smed 139
 Harlingen 120
 Heggen skipreide 75
 Helgerød 54, 61, 78, 88, 96, 97, 149, 151, 159
 Helgerød, Christopher 132, 133
 Henning Hansen 181
 Henrik fellbereder 135
 Henrik Jensen 134
 Henrik Sørensen, fogd 128, 140, 141, 142
 Herfordt, Johan 139
 Herredstvet (Herjulfstvet) 48, 82, 118, 119
 Herr Mogens sag 127
 Henrik kleinsmed 135
 Hinlopen 120
 Hobøl 109, 142, 156, 183
 Hobølelva 83
 Holmestrand 183
 Holter 178
 Hoorn 120
 Hovedøya kloster 78
 Hugo Beda 102
 Huitfeldt, Tønne 139
 Hurum 139
 Huseby sag 127
 Hytte sag 127
 Høgnipen 23
 Høyenholm kapell 21
 Håkon, biskop i Oslo 59, 78
 Håkon Håkonsson, konge 67, 68, 83
- I**
- Idd skipreide 75
 Ingeborg Jonsdatter 178
 Ingedal skipreide 75
 Ivar Olsen 183
- J**
- Jacob Ingvordsen, sorenskriver 142
 Jacob kobberslager 135, 168
 Jacob skomaker 135, 137, 168
 Jacob Skotte 102
 Jalund 39
 Jellø fjerding 69
 Jeløy 9, 12, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 30, 31, 37, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 59, 60, 61, 67, 78, 83, 88, 89, 91, 98, 102, 104, 107, 124, 132, 138, 146, 148, 149, 154, 157, 162, 171, 173, 174, 176, 180
 Jeløy, nordre 15, 42, 43, 63
 Jeløy, søndre 30, 31, 32, 40
 Jeløy Teglverk 19
 Jens Christensen 132, 133
 Jens Madsen 130, 140, 143
 Jens Nilssøn, biskop 105
 Jens Paulsen, fogd 107
 Jens Pors 102
 Jens skomaker 137
 Jens Torkelsen 131
 Jerritzrød 59
 Jochum Olsen, klokker 144
 Johanne, Torkelssønner 131
 Jon Hollender 139, 140
 Jon Pedersen 128
 Jon skredder 135
 Jon Smør 78
 Jorun på Feste 68
 Jørgen Hansen, fogd 107, 132
 Jørgen skomaker 139
- K**
- Kallum 44, 158, 159, 163
 Kallum, Børge 155
 Kambo 9, 10, 13, 44, 63, 69, 78, 91, 96, 99, 105, 107, 131, 136, 150, 151, 157, 158, 159, 163
 Kambobekken 59
 Kamboskogen 13
 Kanalen 30
 Kase 19, 37, 59, 147, 151, 156, 158, 159, 175
 Kase, Erlend 132, 133, 155, 156
 Kase, Hans 174
 Kaupanes 52, 60
 Kaupang 52
 Kil 59, 91, 99, 105, 151, 159, 161
 Kilsbakken 105, 157
 Kilsbekken 105

- Kilsgruva 13
 Kippenes 52, 60, 87
 Kippenes skog 158
 Kirkeparken 102
 Kirsti Didriksdatter 143
 Kjellandsvik 27, 28, 42, 43, 81,
 149, 154, 158, 159, 163
 Kjellandsvikbukta 42
 Kjellandsviktangen 33, 35
 Klements kirken 78
 Klommesten 48, 63, 78, 82, 87,
 96, 98, 118, 149, 158, 159
 Knut skomaker 135
 Knut smed 144
 Kokke sag 127
 Kolsrød 20, 54, 63, 87, 96, 98,
 151, 156, 157, 159
 Kongen 132, 133, 139, 158
 Kongens gate 115
 Kongens sag 127
 Kontinentet 52
 Koudum 120
 Krapfoss 125
 Kristian 4., konge 98, 119
 Kristiana, prinsesse 119
 Kristiania 104, 109, 111, 112,
 139, 142, 168, 174, 177
 Kroge sag 127
 Krogstad 110
 Krogsvoll 96, 149, 155, 158, 167
 Krogsvollnebb 155
 Krosser 59, 61, 78, 88, 96, 100,
 138, 149, 159, 163
 Krossern 59
 Kråkerøy 32
 Kubberød 37, 54, 55, 149, 151,
 171
 Kubberød, Peder 132
 Kuirlætisvik 42
 Kure, Albret 96
 Kvernøyene 33, 35
 Kville skipreide 75
 København 104, 140
- L**
- Lange, Anna Margrethe 159
 Lange sag 127
 Langesund 16
 Laxmann, Peder Mattsøn 164
 Lauritz Arnesen 183, 185
 Lauritz Christensen, sogne-
 prest 109
- Lauritz Jensen 143, 182
 Lauritz kurvmaker 135
 Lauritz Lauritzen, sogne-
 prest 109, 112, 143
 Lauritz skomaker 144
 Lauritz smed 135, 137
 Lavranskirken i Tønsberg 61, 78
 Lerke sag 127
 Lyby 51, 52
 Lødeng 156
 Løken 50, 51
- M**
- Mads Henningsen 181, 182
 Magnus Erlingsson, konge 70
 Magnus Lagabøte, konge 71, 78
 Maren, Daniel muremesters 178
 Mari fisker 144
 Marselis, Constantin 119
 Marselis, Gabriel 119, 139, 158,
 159
 Marsvin, Else 131
 Maurits Jensen, lensmann 142
 Melløs 19, 48, 63, 79, 82, 87, 118,
 149, 150, 154, 158, 159
 Meråasen 10, 13
 Mette, salig Jens Madsens 131
 Mikkjel Jensen 142
 Mjøsa 16
 Mjær 83
 Mogens, sogneprest 139
 Morsa 44, 83
 Moss (ikke med i registeret)
 Mosseelva 32, 44, 47, 48, 52, 83
 Mossefossen 64, 81, 82, 91, 100,
 102, 105, 118, 119, 121, 126
 Mossemarka 9
 Mosseskogen 105
 Mossesundet 9, 10, 16, 40, 115,
 116, 124
 Moss fogderi 107, 109, 114, 119,
 122, 128, 141, 168, 169
 Moss jernverk 120
 Moss kirke 109, 116
 Moss landsogn 146, 158, 159,
 160, 162, 165, 171
 Moss og Tune fogderi 109
 Moss sorenskriveri 109
 Moss Teglværk 19
 Munke sag 127
 Myllenamfne 59
- Myra 115, 116
 Mærre sag 127, 132
- N**
- Nebbåsen 23
 Nederland 101, 120, 126
 Nes 38, 40, 42, 43, 63, 96, 152,
 156, 159, 160, 163
 Nes, Maren 155
 Nesbukta 15
 Nesodden 89
 Nidaros 72
 Nils Andersen Drøbak 143
 Nils glassmester 144
 Nils, sogneprest 132, 133
 Nils Rasmussen 143
 Nils Sybrett 139
 Njård 50
 Nordbakken 81, 82, 83, 115, 119
 Norden 36
 Nord-Norge 84
 Nore 13, 44, 63, 87, 91, 105, 147,
 153, 158, 160, 161, 171
 Nore, Asbjørn 155, 156
 Nore, Svenning 160
 Noreødegården 86, 93, 105, 153
 Norge 27, 52, 72, 85, 100, 101,
 102, 108, 119, 122, 126, 131,
 140
 Numedal og Sandsvær fog-
 deri 139
 Nygård 131
 Nærum 50
 Nøkkeland 59, 78, 87, 96, 97, 99,
 149, 151, 157, 159, 161
 Nøstvet 24
- O**
- Odderød 37, 54, 55, 149, 159, 173
 Olav den Hellige, konge 72
 Olav Trygvasson, konge 72
 Ole Hansen Aurelian, sogne-
 prest 109
 Oluf Henriksen 132, 133
 Oluf Hågensen 132, 133, 134,
 137, 168
 Oluf Nilsen, skolemester 143,
 144
 Oluf Tordsen 132, 133
 Onsøy 102, 139
 Onsøy og Tune fogderi 109, 142
 Onsøy skipreide 75

- Orkerød 19, 21, 23, 24, 25, 53, 54, 55, 61, 88, 96, 97, 147, 154, 171
 Orkerød, Torstein 155
 Orkerødhytta 55
 Orkerød sag 127
 Orkerød skanse 23, 86
 Oslo 24, 78, 110, 111
 Oslo-bispen 81, 82, 94, 99, 102, 119
 Oslofjorden 16, 25, 52, 67, 94, 101, 104, 110, 127, 156
 Oslo hospital 118, 119, 158
 Oslo stift 158
 Otterstad 138
 Ove Nilsen, postmester 117
- P**
 Patterød 13, 54, 87, 93, 153
 Peder Amundsen 139
 Peder Christensen 137
 Peder Jacobsen, fogd 107, 132, 133
 Peder Jacobsen, skomaker 135, 137, 139
 Peder Kock 139
 Paul Lauritsen, sorenskriver 132, 133
 Peder Pryts, sogneprest 139
 Peder på Rygge, sogneprest 105
 Peder på Vestby, sogneprest 105
 Pinnebukta 40
 Prostengen 138
 Påske sag 127
- R**
 Raet 12, 19, 115, 118
 Ramberg 15, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 30, 38, 40, 42, 43, 78, 158, 171
 Rambergløypa 27
 Ramberg sag 127
 Rambergåsen 21
 Raukerød 54, 55, 87, 88, 96, 97, 151
 Refsnes 40, 42, 43, 47, 78, 79, 156, 159, 171
 Refsnes, Nils Andersen 143
 Reidar på Torderød 68
 Reier 20, 27, 30, 37, 40, 42, 43, 151, 158
 Reiertangen 18
 Renneflot 59, 60, 151, 178
- Ribe sag 127
 Ringsrød 138
 Rochleng, Morten Jørgen de, major 171
 Rolde sag 127
 Rosenkreytz, Hans Hansen 120
 Rosnes 19, 40, 42, 43, 61, 151, 156, 158
 Runolv lensmann 68, 71
 Rygge 12, 15, 32, 33, 36, 44, 47, 49, 50, 51, 52, 68, 69, 73, 77, 88, 92, 96, 97, 102, 103, 105, 107, 109, 112, 131, 138, 142, 144, 146, 171, 175, 177, 178, 180, 183
 Rygge kirke 73, 78, 100, 157
 Ryggeske kompani 170, 171, 172
 Rød, i Rygge 51
 Rød, i Vassbygda 59, 91, 97, 105, 161, 171
 Rød, på Jeløy 27, 30, 37, 47, 65, 66, 88, 158, 171
 Rød, ved Øre 59, 60, 78, 87, 93, 154
 Rød, Oluf 96
 Rødsåsen 19
 Røre 59, 87, 96, 98, 156
 Røyken 52
 Røysåsen 10, 21, 33, 35
 Råde 12, 107, 110, 138, 142, 159
 Råde kirke 78, 175
 Råde skipreide 75
- S**
 Salberg 156
 Sarpsborg 52, 71, 109
 Schinkel, Knut 139, 158
 Sehested, Hannibal, stattholder 119, 120, 158, 159
 Seter 47, 63, 78, 87, 90, 93, 153, 159
 Sibir 10
 Sivert buntmaker 135
 Sjøskogen 24
 Skallerød 23, 24, 25, 54, 78, 97, 100, 160
 Skallerød, Bernardines 96
 Skallerød, Hågen 178
 Skallerød, Rolf 155
 Skandinavia 10
 Skaun skipreide 75
- Skien 102
 Skihytta 21
 Skipping 20, 27, 28, 30, 38, 42, 43, 44, 54, 78, 97, 151, 156, 171
 Skjeberg skipreide 75
 Skjold, konge i Varna 52
 Skoghnen indræuæghen i Jolund 60, 77, 87, 154
 Skæpæimum 38, 42
 Slagen 156
 Slumpe sag 127
 Smålenske regiment 170
 Son 60, 110
 Spania 120
 Sperrebotn 156
 Spydeberg 156, 183
 Staldung, Jep 96
 Stallene 67
 Stalsberget 18, 67
 St. Hans sag 127
 St. Jørgens sag 127
 Storbritannia 10
 Storend 59
 Storenga 59, 87, 153
 Storgata 115
 St. Stefanshospitalet i Tønsberg 78, 82, 88, 91, 94, 102, 118, 119
 Sturla Tordarson 67
 Styrlaug på Støtvik 68
 Støkkås 10, 44
 Støtvik 68
 Ståfast sag 127
 Sundet 128
 Svale Ølverssønn, riksråd 79
 Svenske sag 127
 Sven Toresen, sagmester 144
 Sverre, konge 68, 69, 75
 Svinndal anneks 107, 142, 180, 183
 Syver Kock 143, 175
 Sørbakken 115
 Søren Henriksen, fogd 141
 Søren Jensen, fogd 107
 Søren Knudsen 132, 133
 Søren møller 168
 Søren Nilsen, fogd 107
 Søren Nilsen 132, 133
 Søren Pedersen 140, 169
 Søren skredder 135
 Sørlandet 84, 127
 Sør-Norge 102
 Sør-Sverige 25, 28

- Sørøst-Norge 25
 Søsters Hvile 51
 Såner 105
- T**
 Tarald 53
 Taraldrød 53, 54, 55, 61, 86, 87, 93, 154
 Tjølling 156
 Tomb 78, 131, 139, 159
 Torbjørnsrød, i Vassbygda 10, 13, 15, 54, 87, 153, 158, 160
 Torbjørnsrød, på Jeløy 54, 55, 61, 87, 96, 97, 149, 158
 Torderød 18, 40, 42, 43, 61, 68, 99, 158
 Tore i Hullet 139
 Torgeir Helliessen 96
 Tritschler, oberst 159
 Trolldalen 13, 105
 Tronstad 139
 Tronvik 47, 63, 83, 96, 99, 104, 147, 152, 159, 163, 173, 175, 176
 Tronvik, Oluf 156
 Truid Pedersen, fogd 107, 132, 133
 Truid Pedersen, sogneprest 103, 109
 Trøndelag 84
 Tune 160, 183
 Tune skipreide 75
 Tønsberg 61, 78, 82, 88, 91, 102, 109, 110, 111, 112, 168
- U**
 Ulfberth 52
- V**
 Vanem 10, 47, 63, 78, 87, 91, 105, 150, 151, 156, 157, 159
 Vang 50
 Vansjø 9, 12, 35, 47, 55, 59, 63, 69, 83, 104, 105, 115, 153, 155, 176
 Vansjøvassdraget 83, 104, 127, 183
 Vardåsen 21, 33, 35
 Varna 47, 52, 67, 68
 Varna herred 75
 Varna skipreide 75
 Varneid 47
 Vassbygda 69, 89, 90, 93, 98, 102, 107, 146, 148, 149, 154, 161
 Vedelen 123
 Vemme skipreide 75
 Verket 105
 Vest-Europa 101, 120, 126
 Vestfold 52
 Vestlandet 75, 84
 Viersvik sag 127
 Villum Tommesen, tollbetjent 142
 Vingulmork 52
 Villskog 60
 Vittingsrød 54, 55, 59, 66, 87, 93, 153
 Vrangen, nedre 15
 Værla, Værle 115, 118, 119, 124, 137, 163
 Værlebukta 9
 Værlesanden 9, 123
 Værne kloster 51, 73, 74, 78, 99, 100, 102, 109, 118, 139, 158, 159
- Værne kloster gods 107, 118, 119
 Værne kloster len 107, 109, 118, 131, 132, 133, 141, 142, 151, 157, 165
 Værne kloster sag 127
 Våler 15, 107, 132, 133, 139, 142, 156, 176, 180, 183
 Våler kirke 78
- W**
 Watz fjerding 69
 Wind, Christian, oberst 159
 Wind, Holger 159
 Workum 120
- Ø**
 Øre 54, 55, 60, 79, 82, 93, 97, 118, 150, 153, 154, 158, 159, 176
 Øre, Marit 155, 156
 Øre, Severin 96
 Ørehavna 55
 Øre ødegård 154
 Østersjølandene 10
 Østfold 21, 52, 101, 104
 Østlandet 24, 77, 84, 127
 Øyrød 54, 55
- Å**
 Åbygge skipreide 75
 Ånnerød 15
 Årefjorden 51, 52
 Års 102
 Ås 42, 43, 63, 96, 151, 152, 156, 158, 171
 Ås, Christoffer 155

Maalestok a

200

Den Store Fier

Moss Sien

Grundtegning
 af Byen Moss i Norge
 med nær omliggende Egn.
 forfærdiget i Aaret 1786
 af Friedrich Andreas Horn.

Teegnens Fortkiandte.
 ■ Vænings Husse. ■ Malerhusse
 ■ Sæbe- og Køludags. ■ Saltshuse
 ■ Møller. — Træbroc. — Gæde.

«Grundtegnig» av byen Moss fra 1786 — av Friderick Andreas Horn, som var klokker i Moss. Dette er det eldste, fullstendige kart over byen, fra en tid som imidlertid først vil bli dekket av neste bind av «Moss bys historie».

Dette er første bind i et trebindsverk om Moss bys historie. Boken forteller først om hvorledes landskapet tok form etter at vulkanene sluknet.

Her får vi vite hvorfor vegetasjon og landskap er så forskjellig på Jeløy og på landsiden, hvor det gamle Moss ble grunnlagt og vokste frem.

Boken beretter om de første bosetninger i steinalder og bronsealder, og om de opprinnelige gårdsbruk på den tid da Moss ennå var en del av Rygge. Denne bosetningen følger vi frem til 1700, da «tettstedet Moss fortonet sig ligesom en liten kjøpstad».

Jeløy dannet grunnlaget for jord- og februk, mens skogen og fossen på fastlandet ga støtet til det som skulle bli en virkelig kjøpstad – byen Moss.

Kverner og sager ga arbeid til mange strandsittere «og lastes hvert år mange skip derut med sagdele, innbygerne til stor gavn», som det videre står i en gammel beskrivelse.

Boken er utstyrt med en rekke karter, fotografier, faksimiler etc., i alt over 100 illustrasjoner – delvis i farger – som levendegjør stoffet og gjør boken lettlest.

Et fyldig register hjelper den som vil finne frem til de enkelte avsnitt og begivenheter.

Illustrasjonen på omslagets forside er fra et maleri av ladestedet Moss i 1698 av den danske hoffmaler Jacob Coning.

MOSS KOMMUNE

28.04.08
libris
230.00